

Tomori Pál Főiskola

TUDOMÁNYOS MOZAIK

16. kötet

2019

ISSN 2063–1227

ISBN 978–615–80727–4–8

Kiadó: Tomori Pál Főiskola

Felelős vezető: Dr. Meszlényi Rózsa

Tomori Pál Főiskola

TUDOMÁNYOS MOZAIK

16. kötet

Határtalan tudomány

Budapest, 2019

Szerkesztette:

Dr. Csanádi-Bognár Szilvia

Dr. Fata Ildikó

Lektorálta:

Dr. Kromják Laura

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 10

LEKO Tomislav

Bosnia and Herzegovina at the Watershed of Histories and Cultures:
Heritage and the Shaping of Modern State Based on European Values,
EU Accession and Vigorous Bilateral Relations with Hungary.....11

I. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

DR. CSANÁDI-BOGNÁR Szilvia

Sokszorosított jelenlét. Műtárgy-reprodukciók a központosított
tervgazdálkodás időszakában 18

DR. KISSNÉ DR. BUDAI Rita

Képzőművészet a hálón. Művészeti blogok és videó-csatornák
Magyarországon 27

DR. SZALAY Gyöngy

Épületornamentika. Szenes-ház.....36

ZUGOR Zoltán

Attila és a hunok a filmiparban.....48

II. GAZDASÁGTUDOMÁNYOK

GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária

Régiók változása – nemzetközi együttműködés.....67

HARNOS László

A városfejlesztés és a lakáspiac kapcsolata Sopronban.....75

DR. HEGEDŰS Mihály

A digitalizáció hatásai a számviteli és adózási rendszerekre.....82

Krisztina HOLMÁR

Comparative Analysis of the Tax Systems in the Central and
Eastern European Countries.....95

MOLNÁR Petronella

Magyarországi önkormányzati vállalatok elemzése csőd-előrejelzési
modellekkel..... 113

MOLNÁR Petronella – DR. HEGEDŰS Szilárd

Közfeladatot ellátó vállalatok és a piaci alapon működő vállalatok
összehasonlító elemzése..... .124

III. TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK**DR. DOMBORÓCZKY Zoltán**

Menedzselhető-e a kreativitás? 134

GAJZÁGÓ Gergő

Kreatív ipar és városfejlesztés Dunaújvárosban.....142

DR. Laura KROMJÁK

From Cultural Homelessness to Cultural Awareness: Creative Industries
as Engines of Cooperation between Bosnia-Herzegovina
and Its Diaspora.....150

DR. LAKATOS Andor

Országos hírű nagygyimnázium egy alföldi kisvárosban –
 jezsuita sikertörténet Kalocsán (1860-1920).....167

DR. Ömür ÖNHON

The Impact of Leadership Behavior on Work Engagement:
 The Mediating Rule of Self-Efficacy.....180

DR. Ihor RUDENKO – Sophia RUDENKO

Tourism Potentials of Poltava Region as a Condition
 for Cultural Development.....200

DR. SCHUCHMANN Júlia

A kreativitás mint gazdasági erőforrás.....207

DR. ZSARNÓCZKY Martin

A magyarországi egészségturizmus vizsgálata egy XXII. kerületi idősek
 körében végzett kérdőíves felmérés alapján.....218

IV. ABSTRACTS

Abstracts 228

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

Határtalan tudomány címmel a Tomori Pál Főiskola *Tudományos Mozaik* című sorozatának 16. kötetét ajánlom figyelmébe.

Főiskolánk 2018 novemberében immár tizennegyedik alkalommal rendezte meg hagyományos éves konferenciáját és tárja az érdeklődő olvasó elé annak tanulmánykötetbe rendezett anyagát.

A Magyar Tudományos Akadémia által kezdeményezett ünnep alkalmat ad az oktatók, kutatók és egyéb tudományos szakemberek találkozására, új kutatási eredményeik bemutatására és disszeminációjára, de ugyanakkor fórumot teremt az ismeretszerzés számára is.

Bízom abban, hogy a jelen kötet hitelesen tükrözi a Főiskolánkon folyó tudományos munka minőségét, valamint azt a folyamatot is, amely által intézményünk bekapcsolódik a nemzetközi felsőoktatási hálózatba.

Minden érdeklődő számára ebben az évben is jó szívvel ajánlom színvonalas tanulmánykötetünket.

Dr. Meszlényi Rózsa

főiskolai tanár

Alapító Rector Emerita

**BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE WATERSHED OF
HISTORIES AND CULTURES:
HERITAGE AND THE SHAPING OF MODERN STATE BASED ON
EUROPEAN VALUES, EU ACCESSION AND VIGOROUS
BILATERAL RELATIONS WITH HUNGARY**

Tomislav LEKO

*(Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Bosnia and Herzegovina
Embassy of Bosnia and Herzegovina to Hungary)*

This article gives an overview of the history of Bosnia and Herzegovina during the Middle Ages, after the breakdown of the Ottoman Empire and then its alteration to the Western (Christian) world from 1878 onwards. It also examines facts on the country's comprehensive and complex historical and social legacy. Furthermore, it provides a contemporary look at Bosnia and Herzegovina after the dissolution of SFR Yugoslavia and the subsequent Dayton architecture of the country. Finally, it negotiates the EU as a driver for necessary economic and political reforms in the country by revealing both the shift towards good-neighborly cooperation and the importance of good and robust relations with Hungary for the country's EU aspiration and hoped welfare.

Keywords: Historical Insight; Yugoslav State Dissolution and Formation of Bosnia and Herzegovina, Dayton Peace Accord, EU Accession

Dear Ladies and Gentlemen, Highly Esteemed Attendants,
Dear Rector of Tomori Pál College, Dr. Rózsa Meszlényi,

It is my great pleasure and privilege to have this remarkable opportunity to address this highly praised gathering as Ambassador of Bosnia and Herzegovina to Hungary! I have arrived in Budapest just two months ago and this is one of my first public appearances! I am also grateful for your interest in Bosnia and Herzegovina and for your efforts in promoting Bosnia and Herzegovina. That deserves our greatest gratitude and appreciation!

Bosnia and Herzegovina is a country of ethnic, cultural, linguistic – with three official languages: Serbian, Bosnian and Croatian, and two official scripts: Latin and Cyrillic – and religious diversity, the latter of which includes Islam, Orthodox Christianity and Roman Catholicism. Its culture, tradition and civilization have received impetus from Ancient Roman, Old Byzantine and (Ancient) Slavic, Medieval Turkish and Mediterranean to the much younger Central European influences. A look and insight into the Bosnian-Herzegovinian cultural heritage is always a look into the complicated and confused history of (Southern) Europe.

Our two countries, Hungary and Bosnia and Herzegovina, have enjoyed traditionally good relations at all levels – political, economic and cultural. Our shared story is abundant and sumptuous. Moreover, between 1878 and 1918, our two states

were part of the Austro-Hungarian Monarchy, and thus they belonged to the same political system. I would say that this era of shared history has had a significantly positive impact on our good relations today.

Even before that era, our historical paths have crossed each other. I even encountered a piece of information according to that after the death of King Louis I – also known as Louis the Great (Ludovik I Veliki) – in 1382 and in the ensuing period of dynasty fighting, one of the claimants to the throne of Hungary was the Bosnian King Tvrtko I (Stephen Tvrtko I 1377 – 1391)!

The territory of today's Bosnia and Herzegovina was conquered by the Ottomans in 1463 and it lasted till the 1878 Congress of Berlin, when it was subsequently granted in favour of Austria-Hungary. Alongwith the 1699 Treaty of Karlowitz (Sremski Karlovci), the Congress of Berlin defined the borders of Bosnia and Herzegovina as they are today. Therefore, the duration of the Turkish– Ottoman rule was a period of 415 years, while that in Hungary lasted for 160 years between 1526 – 1686/1687.

After the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina became a part in the first and in the second Yugoslavia until its dissolution in 1991/1992. The sovereignty and recognition of Bosnia and Herzegovina was finally achieved in 1992. That process was followed by the outbreak of the hostilities between Serbs, Bosniaks and Croats, and, consecutively, all-out war in Bosnia and Herzegovina.

Today's state form of Bosnia and Herzegovina has been constructed according to the international treaty of "the General Framework for Peace in Bosnia and Herzegovina," also known as the Dayton Peace Agreement or Paris Protocol which was forged in Dayton, Ohio and signed in November/December 1995. The Dayton Peace Agreement represents a construct of a unified, but also of a highly decentralized (even federal) state.

Constitutionally, Bosnia and Herzegovina is composed of three constituent peoples: Bosniaks, Serbs and Croats. Furthermore, it consists of two entities (the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska) and one Condominium (the Brcko District). In addition, the entity of the Federation of Bosnia and Herzegovina consists of ten cantons or counties.

Although nowadays much is heard about the complicated and difficult-to-govern state structure of Bosnia and Herzegovina, the fact is that the current order of Bosnia and Herzegovina is rather an outcome of an international covenant, which was signed by eight signatories, including the U.S., France, the United Kingdom, Germany and Russia. This fact is an important one to underline considering the many cases of arbitrariness and incompetence at different international fora on Bosnia and Herzegovina. In addition, such an attitude has also complicated the decision-making process, which remain complex and demanding.

According to the 2013 census, Bosnia and Herzegovina has about 3.53 (3.531.159) million inhabitants. Among them are 50.1% of Bosniaks, 30.8% of Serbs and 15.4% of Croats. 3.7% is constitutive of the others, i.e. the minority groups, such

as the Roma and the Jews, or those citizens who refused to declare their affiliation to any of the ethnicities. Compared to the 1991 census (with an outcome of 4.377.033 Bosnian-Herzegovinians), there is an estimated 850,000 decrease in the number of inhabitants. (With regard to a rather vigorous economic migration in these last few years, that number might be even higher).

On October 7, 2018, we had general parliamentary elections, where the tripartite State Presidency, the President of the Republika Srpska entity, and the Parliaments were elected (13 in total – 2 entities and 10 cantonal and the Parliamentary Assembly of the country). At both state and entity levels, the Parliaments are bicameral.

We are currently at the stage of constituting the new institutions, but this process might be slow and long lasting though. Beside regular political struggles, one of the reasons for possible stalemate is the lack of corresponding law(s). This means that the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina has ruled since 2016 that some articles of the electoral law governing the election of deputies in the House of Peoples of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina are unconstitutional, and consequentially has ordered for appropriate amendments to the electoral code to be adopted and endorsed at the Parliamentary Assembly. The Constitutional Court has also ruled that the constituent peoples of Bosnia and Herzegovina must have legitimate representation of their political representatives, which was not observed by the election of the Croat member of the Presidency.

Nevertheless, the reluctance of some of the country's political actors to change the electoral law and to adjust it with the Constitutional Court decision could cause another (constitutional and institutional) crisis. It is uncertain how to implement the electoral results in the forming of the House of the Peoples of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina and, subsequently, in the constitution of the House of Peoples of the (State) Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina.

Ultimately, this could lead to a similar situation that has prevailed in the city of Mostar for years now. Namely, no local elections have been held in Mostar since 2008 due to non-application of the 2010 Constitutional Court ruling. Since then, Mostar has a caretaker provisional city administration that tries to control the city with its countless problems and blockades.

Besides numerous problems in the functioning of the political system, the most challenging questions are how to accelerate economic growth and improve the welfare of citizens! The answer surely lies in the improvement of the business climate by making the country more attractive to the foreign investors. However, this requires the political stability and the good and efficient administration at all levels of country governance, that is, from the municipality-canton- and entity to the central authority. Although one may have a gloomy impression of it at first, I dare say that the awareness of the necessity for a hasty economic growth is increasingly soaring. The fact that a growing number of young and well educated people have been leaving the country for better job opportunities in EU countries calls for alert and rapid actions!

Consequentially, an important incentive for Bosnia and Herzegovina is the EU accession perspective, which has broad and full political and social consensus among all actors. In this respect, Hungary has been one of the most decisive and staunchest supporters and advocates of the EU's accession prospects for Bosnia and Herzegovina. It became obvious that the EU membership is the best solution for Bosnia and Herzegovina as it can offer political stability and economic perspective. This also applies to all countries of the so-called Western Balkans, or South-East Europe, which means that the prospect of EU accession can be the strongest driver of reform readiness and political and economic stability in the region.

Bosnia and Herzegovina is momentarily at the rear of being the only country without a "candidate country" status. Therefore, it is a priority for the country to accelerate the process and to try to catch up with the other Western Balkan states who already are at more advanced levels of negotiations with the EU. In that sense, we speedily have to provide further clarifications and answers to some 300 – 400 additional questions raised by the EU Commission as a consequence to our replies to the questionnaire with approximately 3,400 questions and submitted in February this year. We expect that with the granting of the "candidate country" status a breakthrough can be instigated in the process of the accession of Bosnia and Herzegovina!

Bosnia and Herzegovina, as well as the other countries of the Western Balkans, have certain expectations from the 2014 EU initiative aimed at the countries of the Western Balkans, also known as the Berlin Process or the Connectivity Agenda and Berlin Plus. (To the best of my knowledge, Hungary is not taking part in this Process).

In addition to consolidating and maintaining momentum in the EU integration process, the objectives of the aforementioned initiatives have been economic recovery through, among others:

- increasing the competitiveness in our region
- the IT connectivity and digitalization of the industry
- the support and promotion of transport infrastructure and infrastructural connectivity between the countries of the region

We hope that Hungary, as one of the key supporters of the EU accession perspective of Bosnia and Herzegovina, continues to support further enlargement.

For the last couple of year, our economic growth rate has averaged between 3.0% to 3.5% and we hope to hit the benchmark of 4.0% in 2019. While still being below the desired 5-7% growth rate that is needed for a healthier and more robust economic recovery, these figures indicate a relatively stable economic growth and significant investment prospects.

The economic cooperation between our countries has been in constant growth, with a trade exchange of half a billion EUR. While we look forward to further increase of the numbers, we hope both for more export from Bosnia and Herzegovina

to Hungary, and especially more investments of Hungarian companies in our economy. We would like to see the Hungarian banking sector to enter the market of Bosnia and Herzegovina as this would stimulate other companies to come.

When attracting investments, we consider the following items as our strength:

- Available natural resources and beauties
- Strategic position
- Abundance of industrial zones, attractive locations and available production facilities
- The country's candidacy for EU and WTO accession
- Regional and bilateral free trade agreements
- One of the most stable currencies in the region, directly linked to the euro
- Well-developed banking sector
- Low corporate tax
- A good legal framework for foreign investors and their investments

There are of course weaknesses, and the areas that need improvement are as follows:

- A relatively complex legal and regulatory framework as a result of the complex administrative system that does not foresee a strong central government
- A lack of transparency in business processes, especially in tenders
- Weak judicial structure

Where to invest: Tourism has been one of the most notable and fastest growing industries as it has been growing at double digits for a few years now. One can talk about a tourist boom considering that investments in the tourism industry have increased sharply.

In the energy sector, and in particular in the field of renewable energies – with BiH as an important exporter of electrical energy –, the traditional power production has been halfly based on coal and hydropower. Specifically, the hydroelectric power plants and wind farms are environmentally friendly. As for water abundance, Bosnia and Herzegovina, with its significant water resources, holds one of the richest aqua areas in Europe.

The further construction of the transport infrastructure – above all the complete construction of the A1 motorway, which is indeed part of the Pan-European Transport Corridor Vc by connecting Budapest with the Croatian seaport of Ploce and which largely runs through Bosnia and Herzegovina – remains the top priority.

Given that this project is also supported by the Berlin Process, I would also like to emphasize the construction of the new bridge across the Sava River, the so-called Svilaja Bridge. This is the northern connection point between Bosnia and

Herzegovina and Croatia, and is mostly financed by EU funds. Within this framework, and the Berlin Process, there is also potential funding for the expansion of the Gradiska bridge as it would allow for a quick connection from Banja Luka to the Zagreb-Belgrade motorway.

Bosnia and Herzegovina is also a strong supporter – also through the Berlin Process – of the building of the Adriatic-Ionian highway that is planned to run along the Eastern coast of the Adriatic and Ionian Seas and the Trieste in Italy, via Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Albania, and thus connecting with Greece (Kalamata) as well. Although the EU Commission is still evaluating the project, its adaption by the EU is highly anticipated since the initiative would mean the emergence of a new corridor between the South and the North of Europe.

Finally, I would like to point out some key elements in the scientific and cultural cooperation between our two countries:

Through different scholarships, such as the Stipendium Hungaricum, the Visegrád 4 Stipendium, and other EU programs, we mutually have supported student exchange. In 2018, the Hungarian Government offered 65 slots for BiH students to study in Hungary in Doctoral, Master's and other diploma programs. Unfortunately, we have only utilized a half of that quota. Nevertheless, it is promising that every passing year, more Bosnian-Herzegovinian students come to study in Hungary. Depending on the demand from BiH students, there is a possibility to increase this number due to the generosity of the Hungarian Government.

Through the Stipendium Hungaricum, the Embassy of Bosnia and Herzegovina has tried to increase the visibility of Hungarian higher education institutions in BiH, and vice versa. Together with the Hungarian Embassy in Sarajevo, we have organized the roadshow visit of the Stipendium Hungaricum officials in order to consult with the students and universities.

BiH and Hungary renew every two years their technical agreement on cultural and scientific cooperation and consecutively define projects, institutions, and cultural manifestations to be supported by the governments' funds. It is a very comprehensive list of activities which, by their full implementation, will ultimately bring closer the two countries, enhance their overall good bilateral relations, as well as improve the positive visibility of BiH in Hungary and that of Hungary in BiH.

Universities in BiH have a lot of connections with universities in Hungary and the Embassy has supported this kind of cooperation, because, in our opinion, it will provide a better understanding of facilitating mobility, exchange of students and professors. The Universities of Sarajevo, Tuzla, Banja Luka and Zenica have already established cooperation with the University of Pecs, and we are in the process of establishing the official relation through the signing of memorandum of understanding between universities in BiH and the University of Debrecen, Corvinus University, the University of Győr and the University of Szeged.

In the case of interest, we stand ready to provide assistance and help your College and find a suitable partner among universities in BiH.

As far as cultural cooperation is being concerned, we hope for its intensification. The announced Cultural Year of Hungary in BiH in 2019 is of great importance for our peoples to better get to know one another and, through ongoing cultural presentations and rallies, to experience our ethnic, cultural, linguistic, and religious diversities, and thus developing a more integrated understanding of our two countries. We hope to have an opportunity to learn more of the works of your famous painter Tivadar Csontváry Kosztka, including his opus with motives of our cities, such as Mostar and Jajce!

I hope that I could give you a short overview and “snapshot” of Bosnia and Herzegovina, with being so close to Hungary and Europe and sharing the same European values. For us being increasingly good friends and neighbours, I hope we can be unified again after so much time since 1918 – but this time in the European Union.

Thank you for your kind attention and invitation!

I. MŰVÉSZETTÖRTÉNET

SOKSZOROSÍTOTT JELENLÉT MŰTÁRGY-REPRODUKCIÓK A KÖZPONTOSÍTOTT TERVGAZDÁLKODÁS IDŐSZAKÁBAN

Dr. Csanádi-Bognár Szilvia

(főiskolai adjunktus, Tomori Pál Főiskola)

A tanulmány a műtárgymásolatok szerepét vizsgálja a témára vonatkozó rendeleteken keresztül a központosított tervgazdálkodás időszakában. Középpontjában az a kérdés áll, hogy vajon milyen elméleti megfontolás húzódik az államhatalom vizuális propagandája mögött, valamint, hogy felvázolható-e valamilyen összefüggés a marxista esztétika eredetiségfogalma és a nagyközönségnek szánt másolati kultúra támogatása között. Míg az ötvenes évek kultúrpolitikája kifejezetten a realista törekvéseket támogatja, a hatvanas évek végéig fokozatos nyitás történik a zárt kompozíciójú, figuratív művészeti anyag felé, amely az ízlés homogenitását hivatott megvalósítani. Így a reprodukciósorozatok nem csupán az eredeti művekre utalnak, hanem a klasszikus kánont hangsúlyozzák a modernitással szemben, és egyúttal szentesítik a feltételezett konszenzuális ízlést a közérthetőség jegyében. Ez a szervezőelv azonban, noha tervgazdasági produktumként tekint a műalkotásra és a másolatra egyaránt, nem számol a művészi termelés mechanizmusaival, azzal a lehetőséggel, hogy a másolati kultúra a 60-as évek festészetében a klasszikus-realisztikus-zárt formajegyek óvatos vagy kevésbé óvatos bontásához vezethet.

Kulcsszavak: reprodukció, eredetiség, ötvenes–hatvanas évek, kultúrpolitika, formajegyek

A reprodukciók szerepének feltárása jelentős szerepet tölt be a kultúra kutatásában. Ez a művészettörténet területén elsősorban a képi motívumok egymásra hatásának vizsgálatát jelenti, bár André Malraux' képzeletbeli múzeum'-fogalma vagy George Kubler megállapítása óta, miszerint a másolás alapvető kulturális tevékenység, tudjuk, hogy a sokszorosítás produktumai felől nem kevesebb, mint egy-egy időszak és terület kultúrájának a hagyományhoz való viszonya válik vázolhatóvá. (Radnóti 1995, 106.)

Jelen tanulmány jobbára történeti jellegű, de mögötte áll az a mára már bizonyításra sem szoruló gondolat, hogy a kanonikus rend elvitathatatlanul jelentős összetevője a művészet értelmezésének. Nem csupán a művek egymáshoz való belső viszonyait tárja fel, hanem bepillantást enged a kultúra mechanizmusának működésébe, amelyet nem lehetséges pusztán az irodalomtörténet-írás vagy a művészettörténet-írás főbb irányainak feltárásával bemutatni, hiszen a megfelelő technikai adottságok révén a popularizált változatokhoz hasonló jelentőségre tesznek szert. A nyomdai másolatok a kanonikus rend populáris rétegének tekinthetőek, amennyiben a kánont rétegzettként gondoljuk el. A reprodukciók, a reprodukciósorozatok ezért önmagukban is beszédesek, értelmezésüket azonban

tovább támogatja a másolatok kiadási rendszerének és az ide vonatkozó szabályozások ismerete.

Azt a hatalmi rendszert, amit Magyarország második világháborút követő átalakítása hozott, a kultúra területén közismerten a kánonok tervszerű alakítása jellemzi. Ahhoz, hogy lássuk, milyen szerepet töltött be a reprodukció a kultúra összetevői között, látnunk kell, hogyan határozták meg a szerepét a különböző rendeletekben, milyen rendszerek szabályozták és milyen kérdések vetődtek fel ezzel kapcsolatban. E rövid, inkább vázaltszerű tanulmány első részében ezért a reprodukciókiadás szervezettségével foglalkozom. Nagy segítségemre van ehhez Horváth György *A művészek bevonulása az Alapba* című, 2015-ben megjelent könyve, amely mellékletében bőséges forrásgyűjteményt közöl a Nemzeti Levéltár és a Képzőművészeti Alap iratanyagából. Az alábbi levéltári idézetek ebből a forrásanyagból származnak. (Horváth 2015) A tanulmány második felében azt a kérdést igyekszem megválaszolni, hogy vajon milyen elméleti megfontolás áll az államhatalom ízlésalakító propagandája mögött, felvázolható-e valamilyen összefüggés a marxista esztétika eredetiségfogalma és a nagyközönségnek szánt másolati kultúra kiemelt szerepe között?

I.

A képzőművészeti ismeretterjesztés feladatát már a művészettörténet-tudomány első ötéves terve is másolatokon keresztül oldotta volna meg, ám a szakma 19. századi hagyományait követve egy Másolatok Múzeumának keresztelt intézmény felállításával, ami a Művészettörténeti Kutatóintézet és a Magyar Nemzeti Galéria alapítása mellett a terv harmadik kiemelt pontjaként szerepelt.¹ Az államvezetés azonban modernebb, a tömegekhez hatékonyabban eljuttatható és kétségtelenül olcsóbb eszközökben gondolkodott, amikor a Műalkotások Állami Vállalathatáskörében az egyik fő feladatként a reprodukciók kiadását jelölte meg. Hogy milyen egyértelműen a közvélemény formálásának eszközeként tekintettek erre az intézményre, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ugyanennek a vállalatnak a hatáskörébe tartozott a műtárgyak értékesítésén túl a közösségi ceremóniákhoz használatos zászlók, vezetőportrék forgalmazása is, vagyis ugyanaz a szervezet foglalkozott a képi hagyomány bemutatására szánt reprodukciókkal mint a propaganda vizuális eszköztárával.

A Műalkotások Állami Vállalat számos reprodukciós mappát jelentetett meg, amelyek egyértelműen a realista festészet népszerűsítési szándékát jelzik. A kiadó által forgalomba hozott szabadlapos mappák az OSzK gyűjteményében ebből a sorozatból Makovszkij, Jerosenko, Fedotov, Munkácsy Mihály, Fényes Adolf, Ferenczy Károly, Mednyánszky László, illetve a realizmus igencsak kitágított

---

¹ „e múzeumban a magyar és külföldi műemlékek és műtárgyak másolatainak tanulmányozhatóvá tétele, a szakmai oktatási szempontokon túlmenően az ismeretterjesztés érdekében is szükségessé vált, úgyhogy legalább ideiglenesen még a most folyó ötéves terv végéig módot kell találni a kielégítő megoldásra.” *A művészettörténet-tudomány első ötéves terve*, Művészettörténeti Értesítő, 1953, 2. sz. 230.

értelmezésében egy hajdanvolt és egy kortárs képviselőjük, Leonardo és Ék Sándor műveit tartalmazzák. A Leonardo-mappa kísérőszövege a realizmus hagyományát a reneszánszra kiterjesztve egy nagy ívű kapcsolódást vázol fel, amelyet a „haladó tábor hagyományaként” nevez meg.² A tradíció értelmezése itt tehát egyértelmű tradícióválasztást jelent, amely történeti értelemben alátámasztást keres, ugyanakkor megnyitja a jelen felé a kapcsolódás lehetőségét.

Bár már 1951-ben javaslat született a Művészeti Kiadóvállalat felállítására, amit közvetlenül a Népművelési Minisztériumnak szándékoztak alárendelni, a műalkotások és a propagandakellékek forgalmazásának feladatkörét azonban csak 1953-ban választották szét. Ennek a tevékenységmegosztásnak az eredményeként jött létre a Képzőművészeti Alap, mely szervezet a reprodukciók terjesztését is végezte. Feladatának leírásakor a dolgozók kulturális nevelését jelölték meg „az ideológiailag káros és alacsony színvonalú alkotások kiszorításával”, illetve a reprodukciósorozatok kiadását.³ 1954-ben a Képzőművészeti Alap által működtetett céggé alakult meg a kiadóvállalata, amely – ahogyan az ismert – adómentességet élvezett a képeslapok után, és minimális adót fizetett a reprodukciók után is, hogy a nyereség a művészek javára váljon visszaforgathatóvá. Mindkét alapítás azzal a feladattal bízta meg az új intézményeket, hogy növeljék a reprodukciós kínálatot és a példányszámot, biztosítsák a tömegek fokozottabb ellátását.⁴

Mácsai István, Mappát lapozgató nő, olajvásznon, 1960k.

²OSzKAlb.C 83 / Kisnyomtatványtár

³MNL OL XIX-I-3-i Mihályfi Ernő népművelési miniszterhelyettes iratai 3 doboz, Iktatószám:1060-3-9
Érkezett: 1951 máj.11. Ügyosztály III.; illetve: MNL OLXIX-I-3-a Népművelési Minisztérium általános iratok 315 doboz

3101/1953 iratcsomó, a Képzőművészeti Főosztály iratai, Népművelési Minisztérium, Üzemgazdasági és tervfőosztály.

⁴MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 147. Az 1953-as Politikai Bizottsági és KB határozat.

Egy 1956-ban készült jelentés arról tájékoztat, hogy 1954-ben 26 féle nyomatot hoztak forgalomba, összesen 131.500 példányt, míg '55-ben 86 féle nyomatot több mint 334.000 példányban.⁵ A hatalmas mennyiségi növekedés ellenére újra és újra előkerült azonban a hivatali iratokban az a probléma is, hogy nem megfelelő a rendelkezésre álló nyomdai technika a színvonalas reprodukciók előállításához, a géppark elöregedett.⁶ Ennek ellenére az eladásra szánt fotómásolatok mellett a reprók megjelentek a MÁV szerelvényein az utasok kiművelésére, és az iskolai oktatásban is, bár itt papíralap helyett kezdetben csak diafilmeken. A korabeli taneszköz- katalógusokból kiderül, hogy rajztanításhoz 1959-ben Munkácsy, Medgyesi Ferenc, Michelangelo és Rembrandt műveiről álltak rendelkezésre képsorok, valamint a 19. századi történelmi festészet jeles alkotásairól, ami természetesen a hivatalos realista irányzatok oktatását jelenti, összhangban a Műalkotások Állami Vállalat kiadványaival és a művészettörténet-tudomány első öt éves tervével.⁷ (Iskolai berendezések, 1959)

A nagyközönség felé közvetített kánon kevésbé változékony, lassabb mozgást tükröz, mint a művészettörténeti kutatás érdeklődésének változása vagy a szellemi élet elméleti vitái a realizmus kérdésével kapcsolatban. Ezért lényeges probléma, hogy a kanonikus rend figyelemreméltó módosulásai hogyan értelmezhetőek, mivel azonban erre a feladatra ez a rövid szöveg nem vállalkozhat, a következőkben csupán néhány átfogó tendenciát vázlok fel.

Az első ilyenre az Alap igazgatója, Szilárd György hívta fel a figyelmet 1955-ben, amikor arról tájékoztatta a népművelésügyi miniszterhelyettest, hogy a kiadóvállalat a dolgozók igényeihez igazította kínálatát, így a történelmi és politikai tárgyú reprodukciók mellett a klasszikus művészet kedvelt – „és éppen ezért nagy kulturális nevelő hatással bíró, a művészeti ízlést fejlesztő” – képeit adták ki. Példaként Munkácsy és Szinyei-Merse műveit említette.⁸ Tartalmaz némi ellentmondást az az elv, hogy a közízlés által már kedvelt műveken keresztül kell a közízlést művelni, bár érthető a művelt tömegek szélesítésének bevált alapanyagaként is az említett két alkotó munkássága. Németh Lajos a vele készült életinterjúban szinte elzárkózva emlékezett vissza az 1952-es nagy Munkácsy-kiállításra, ahová (akkor még) buszos szervezés nélkül is százezres tömeg látogatott.⁹ (Németh 2017: 129.) Szilárd György stratégiájában az ismeretterjesztés helyébe a

---

⁵ 1956. június 1. MNL OL XIX-I-3-sz Népművelési Minisztérium Kollégiumi Ülések 11. doboz.

⁶ „A reprodukciók kiadása terén – melyet szintén a Kiadóvállalat végez – mind tematikailag, mind színvonalban komoly fejlődés mutatkozik a múlt esztendővel szemben, bár ezen a területen is nagyok a nyomdatechnikai nehézségek.” MNL OL XIX-I-3-i Mihályfi Ernő népművelési miniszterhelyettes iratai, 22. doboz, Tájékoztató a Képzőművészeti Alap tevékenységéről.

⁷ Ugyanígy készült diafilm a Magyar Nemzeti Galériaanyagából, amit évente adtak ki 1964-től 1983-ig, lényegében változatlan formában. Ezeket a magyar festészet alkotóit 1-1 művel mutatták be Markó Károlytól Szőnyi Istvánig, az avantgárd tradíciót gondosan kihagyva.

⁸ MNL OL XIX-I-3-i Mihályfi Ernő népművelésügyi miniszterhelyettes iratai, 22. doboz

⁹ „Benne volt valahogyan az értelmiségi büntudat, hogy az én ízlésem a(z?) túl intellektuális, nem normális, de ez az igaz, tehát ez a népi művészet.”

közízlés szolgálata lép, ami ráadásul, Munkácsy esetében szerencsésen egybeesik a realista kánon egyik legfontosabb képviselőjével. Szinyei-Merse alkotásaival kapcsolatban ez a gondolatmenet persze hagy kívánnivalókat maga után, de ahogyan a reprodukciós kiadások esetében látni fogjuk, az ötvenes évek első felének merev realizmuskívánalmát fokozatosan lazítja a művészet történetének tágabb, a figuratív hagyomány egészét bemutató tendencia.

Az *én múzeumom* című sorozat Aradi Nóra szerkesztésében éppen ezt példázza. Az Alap Kiadóvállalat leginkább átfogó, nagyjából 20 évig futó vállalkozás a füzet sorozatával széles merítést adott a művészet történetéből, a realiztikus törekvés mellett voltaképpen a figuratív tendenciák feltérképezésével, csupán egy-egy füzetben kitérőt téve az avantgárd felé, mint pl. Braque és Le Corbusier esetében (1970).

1956 márciusában a minisztérium előadója a képzőművészet problémáit elemezve azzal vádolta a művészettörténészeket és a kritikusokat, hogy nem folytatnak eléggé tervszerű munkát, ezért az ízlésalakítás sem működik kellő intenzitással. Következtetése, hogy a szakma ilyen irányú passzivitása és elkötelezetlensége veszteségessé teheti a Kiadóvállalat reprodukciós iparát, ami az Alapot komoly anyagi veszélybe sodorja.¹⁰ Visszautalnék itt a bevezetőben felvetett többretegű kánonmodellre, ami – úgy tűnik – a szigorúan központosított rendszerben túrhetetlen, s a megléte a korrekció igényét veti fel. Az elméletnek és a kutatásnak eszerint az elvárás szerint kellő támasztékot kell biztosítania az általánosan elfogadható ízlés preferált tendenciáinak terjesztése számára. A magaskultúra tömegessé tétele egyszerre jelenti a tömegigény kiszolgálását és egy bizonyos szinten tartását, amit a klasszikus ízlésvilághoz és tradícióhoz való ragaszkodás jelent. A közérthetőség mellett a művelődésügyi vezetőség által hangsúlyozott másik vezérelv a realista rajz, illetve a befejezettség, ami esztétikatörténeti szempontból egyértelműen klasszicizáló elvárás, és magában hordja a mű egységének, formai és értelmezői szempontból egyaránt zárt minőségének képzetét.¹¹

1962-től a Képző és Iparművészeti Lektorátus lesz a sokszorosított műtárgyak engedélyező szerve. Ezt a tevékenységi körét Horváth György forrásgyűjteménye szerint csak '82-ben módosítja egy újabb rendelet, amelynek értelmében a múzeumok, a kiadók, a folyóiratok által megjelentetett reprodukciókat nem kell engedélyeztetni. Ez a körülmény magyarázza, hogy a 70-es évektől a múzeumi kiadványú reprodukciók, a Tanszergyártó által forgalmazott poszterek és a Képzőművészeti Alap Kiadó mappáin kívül más könyvkiadók révén is forgalomba

¹⁰MNL OL XIX-I-3-n a Népművelési Minisztérium Kollégiumának értekezletei 11. doboz 1956. március 9.-i ülés, Jelentés képzőművészetünk helyzetéről, problémáiról a VI. Nemzeti Kiállítás tanulságai alapján. Előadó: Berda Ernőné

¹¹ „Fokozott erőfeszítéseket kell tenni a közérthetőség, a »befejezettség« és általában a realista rajzi és festői megoldás terén. Hangsúlyozni kell a tipikus jellemek ábrázolásának fontosságát, amelynek elengedhetetlen művészi feltétele az emberi alakok, különösen az arcok »befejezett« rajza.” MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 147. óe. Az 1953-as Politikai Bizottsági és KB határozat

kerültek nagyméretű, jó minőségű műtárgyfotók és a nyomdaipar fejlődésével párhuzamosan az iparág valóságos pezsgést mutatott. 1969-től a Corvina is jelentetett meg szabadlapos mappákat egy-egy alkotó műveivel, melyek között kortárs művészek is szerepeltek, mint Kondor Béla, Gross Arnold, Rékassy Csaba, Szabó Vladimir – és mondhatjuk, ebben a sorozatban kakukktojásként Ék Sándor. A vállalkozásban olyan, az avantgárd sodrába kerülő művészek munkái is sokszorosításra kerültek, mint Bortnyik Sándor, Szántó Piroska, Uitz Béla, és a 70-es évek végén: Bálint Endre. Ezeknek a kiadványoknak a jelentősége a példányszámok ismeretében lenne igazán kimutatható, de vélhetően a múzeumban kapható reprodukciók számát nem múlta felül, így inkább a tudományos érdeklődés eredményeinek megfelelően, a műveltebb rétegek igényeit szolgálta ki.

Kondor Béla, Írástudók között, rézkarc, 1969,
MNG

A 70-es évekre a múzeumi reprodukciók és a magánkiadások megjelenésével a reprodukciós anyag meglehetősen sokszínűvé és nehezen ellenőrizhetővé vált, többféle kánonsort mutatott be. Ezzel magyarázható az az aggodalom is, amelynek 1983-ban Aczél György adott hangot, amikor javaslatot nyújt be az Agitációs és

Propaganda Osztály felé, hogy a reprodukciók, poszterek, képeslapok kiadását ismét homogén felügyelet alá kellene vonni.¹²

II.

A reprodukciókiadás szervezett támogatása éppúgy ellentmondásos viszonyban áll a műalkotás eredetiségizményével, mint a 18. század másolati kultúrájában, amelynek révén az esztétikai gondolkodás az originalitás fogalmát kitermelte és középpontba állította. Hegel esztétikájában az eredetiség a művészet sajátosságát hangsúlyozza, amelyben a szubjektum sajátossága az igazságnak megfelelően előállított tárgyban oldódik fel. (Hegel 1980, 303.) A marxista esztétika eredetiségfogalma a tárgy igazságának feltárását a társadalmi valóság reprodukálásában látja. A másolás mozzanata tehát már csak azért is problematikus, mert a társadalmi valóság dinamikus mozgása nem teszi lehetővé a már meglévő formák használatát, a másolat nem jöhet létre a mű nyomán, csupán a valóság lehet a reprodukció eredetije. A reprodukciók széleskörű terjesztése és a realizmus-figurativitás-zártság elvének megfelelő szelektálás az ízlés homogenitásának megteremtésére törekszik. A tervszerű reprográfia a reprodukció adatjellegét, az ismerethez való jutás lehetőségét, és egy, az évszázadok során már kanonizált történelmi hagyomány bemutatását támogatta, ami nemcsak a művek eredetire való vonatkozását, de a lapok magában való érvényesülését is csökkentette, hiszen a kópiák nem egy-egy művet, sokkal inkább magát a figuratív-realista hagyományt képviselik. A reprodukciókiadás szervezettsége egy sorozatot mutat fel az egyes művek helyett, amely mozdulattal a klasszikushoz való tartozásról tesz tanulságot a modernitással szemben, és egyúttal szentesíti a konszenzuális ízlést a közérthetőség gondolatában.

---

¹² „a művek populáris változatainak terjesztése, a művészeti könyvek kiadása, a reprodukciók készítése, a képes levelezőlapok és poszterek előállítása – homogén szerkezetben egységesebben és hatékonyabban irányíthatók, mint az egymással csak laza (főként gazdasági) kapcsolatban álló vállalatok és szervezetek.” (Aczél György)
MNL OL M-KS 288 f. 41/412 ő. e. MŰVELŐDESI MINISZTERIUM, 007/15/1983

Mácsai István, Lány fekete kucsmában, 1963, MNG

Míg Marx feltételezi, hogy a művészet anyaga elkülönül attól az anyagtól, ami az ipari termelés alapját jelenti, így az ideológia a mitológiához hasonlóan a társadalmi tudat mélyrétegét képezi, addig a marxista tételek sztálinista átíratái a gazdasági adottságok lecsapódásaként tekintenek a művészeti produktumra, így az ipari termeléssel közelebbi kapcsolatba hozzák. A társadalom közös alapja ebben a szemléletmódban a gazdasági kapcsolatok hálózata, amelyet a művészet a valóság tükröződéseként hoz felszínre. (Bubner, 1991; Lukács, 1951)

Rüdiger Bubner a művészi alkotások technikai szférában való értelmezésének itt jelentkező problémáját az ideológiai azonosulásban látja, és a feloldását Walter Benjammánál találja meg. A technika és a művészet közös szférája ebben az érvelésben a kultúra gépezete, amely az ipari termeléshez hasonlóan állítja elő produktumait. Benjamin kérdésfelvetése ezért a művész termelési viszonyaira irányul, a folyamat mechanikus törvényszerűségeire.¹³A technikai reprodukcióban megmutatózó kép, ahogyan ezt Benjamin híres tanulmánya értelmezi, nemcsak az eredetivel áll kapcsolatban, hanem a művészeti termeléssel magával. (Benjamin 1936) Amásolatok reprezentatív sorozatokként való értelmezése azonban nem számol a művészi termelés ilyen mechanizmusaival, ahogyan a kultúra kommunikatív természetével sem, amelyben a művek és az alkotók párbeszédben állnak a klasszikusokkal. A reprodukció ugyanis nem csupán referál, hanem generál is, ami a képi idézetek különféle megjelenési módjain keresztül azt a zavarba ejtő kérdést veti fel, hogy vajon az államhatalom által támogatott reprodukciótermelés és – forgalmazás mennyiben járult hozzá a 60-as évek festészetében a klasszikus-realisztikus-zárt tendenciák óvatos vagy kevésbé óvatos bontásához?

¹³ BUBNER, id. mű, 168-169.o. BENJAMIN, Walter, A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában, URL: http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (Utolsó letöltés: 2019. jan. 14.)

Felhasznált szakirodalom

- BENJAMIN, Walter (ered. 1936): A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában. URL: http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html (Utolsó letöltés: 2019. jan. 14.)
- BUBNER, Rüdiger (1991): Az esztétika néhány jelenkori feltételéről. In: Athenaeum, 1991, I. kötet, 1. füzet, 151–189.
- HEGEL, Georg Wilhelm, Friedrich (1980): Esztétikai előadások, Első kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH György (2015): A művészek bevonulása az Alapba. A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története 1945–92. Budapest: Corvina.
- Iskolai berendezések (1959): Iskolai berendezések, felszerelések, szemléltető eszközök, faliképek, diafilmek, szerszámok, fogyóanyagok. Budapest: Tankönyvkiadó.
- LUKÁCS György (1951): Sztálin cikkeinek tanulságai az irodalom-, és művészettörténet szempontjából, MTA I. és II. Osztályának Közleményei, 1951 http://real-j.mtak.hu/1686/1/NYIROSZTKOZL_01_01.pdf (Utolsó letöltés: 2019. jan. 14.)
- NÉMETH Lajos (2017): „Szigetet és mentőövet!” Életinterjú, 1986, BEKE László, NÉMETH Katalin, PATAKI Gábor, TÍMÁR Árpád (szerk.) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Mission Art Galéria,
- RADNÓTI Sándor (1995): Hamisítás. Budapest: Magvető.

KÉPZŐMŰVÉSZET A HÁLÓN. MŰVÉSZETI BLOGOK ÉS VIDEÓ-CSATORNÁK MAGYARORSZÁGON

DR. KISSNÉ DR. BUDAI Rita

(főiskolai tanár; Tomori Pál Főiskola)

A képzőművészettel kapcsolatos információk (művészettörténeti ismeretek, különböző művészeti események adatai, műkritikák, stb.) az elmúlt évtizedekben számos új médiumon át érhetik el az érdeklődőket. Továbbra is élnek a hagyományos eszközök, mint például a művészeti folyóiratok és a kiállítási katalógusok, azonban már ezek is egyre gyakrabban érhetők el (némi módosított formában) online felületeken is. Az előadás azokra az új műfajokra fókuszál, amelyek értékes kulturális tartalmat közvetíthetnek, és egyúttal kihasználják az új kommunikációs formák egyedülálló lehetőségeit is. A tematikus művészettörténeti blogok mellett szó esik a kiállításokhoz kötődő oldalakról is. Érdekes megvizsgálni, hogy melyek az előnyei és a hátrányai ezeknek a felületeknek, kik azok a személyek, akik működtetik, milyenek a nézettségi mutatók, és milyen irányba fejlődhet tovább a műfaj.

Kulcsszavak: képzőművészet, internet, Magyarország, blog, videó-csatorna

Bevezetés

Erre a kutatásra egyrészt az ösztönzött, hogy én magam és a generációm még a hagyományos eszközök segítségével tanultunk művészettörténetet: elsősorban könyvek, folyóiratok, szaklapok közvetítésével, az egyetemi kurzusok előadásait pedig ideális esetben jobb-rosszabb minőségű diapozitívek vetítése kísérte. Ezeknek a segédeszközöknek jól ismerem az előnyeit és a hátrányait is, így igazán értékelni tudom a technikai fejlődésnek köszönhetően megjelent új lehetőségeket.

A hagyományos eszközök több problémát is felvetettek, amelyekkel nap mint nap meg kellett küzdenie a 2000 előtt művészettörténeti egyetemi tanulmányokat folytató ifjúságnak, valamint természetesen az oktatóknak is. Mivel a művészettörténet jellemzően képekkel foglalkozik, a legnagyobb nehézséget a könyvekben található reprodukciók mennyisége, mérete és minősége okozta. A probléma nem csupán az volt, hogy egyes könyvekben, nagyon kis méretű vagy nagyon rossz minőségű fotók voltak, de olyan kiadványok is voltak, amelyek egyáltalán nem tartalmaztak illusztrációs anyagot. A könyvek elérhetősége volt a következő kihívás, hiszen a szocializmus idején a szakkönyvtárak kínálata igen szűkös és egyoldalú volt, és előfordult, hogy egy-egy vizsgára olyan kiadvány volt feladva, amelyből csak egyetlen példány volt az egész országban valamelyik kutatóintézet könyvtárában. Külföldi, különösen „nyugati” könyvekkel ez a probléma gyakran felmerült. Természetesen nehézséget jelentett a kölcsönzésre ki nem adható könyvek másolási lehetőségeinek korlátozottsága, hiszen a fénymásoló gépek csak az 1990-es években kezdtek megjelenni a könyvtárakban. A diahasználat hátrányait már oktatóként ismertem meg: a speciális kurzusok képanyagának

kiválogatása, a reprodukcióra szánt könyvek elcipelése egy fotóműterembe, a képek befotóztatása, előhívata és bekeretezése tetemes mennyiségű idő- és pénzráfordítást igényelt, a diás dobozok szállítása az oktatás helyszínére pedig kifejezetten kényelmetlen megterhelésnek bizonyult.

Már magam is tanítottam, amikor az informatikai forradalom Magyarországot is elérte, ennek következtében megjelent a szkennerek, illetve a digitális képek letöltésének lehetősége, aminek jelentős hatása volt a művészettörténet oktatására. A digitális képeket kis méretű adathordozókon lehet tárolni, és ha kezdetben a diák minőségét nem is szárnyalták túl, a későbbiekben egyre nagyobb felbontású képek váltak elérhetővé interneten, illetve egyre jobb minőségű digitális kamerákkal lehetett saját fotókat készíteni.

Az oktatáson kívül más területek is rengeteget változtak a digitális forradalom következtében, és olyan új felületek, fórumok, szociális média-terek jöttek létre, ahol szintén helyet kaptak a művészettel és a művészettörténettel kapcsolatos tartalmak.

A másik motiváló tényező éppen abból fakad, hogy a felsőoktatásban, jellemzően fiatalokkal dolgozó művészettörténészként lépést kell tartanom az új lehetőségekkel, hiszen azokon a médiumokon keresztül kell elérnem a hallgatókat, amelyeket ők legszívesebben használnak. Számos előnye mellett az új digitális lehetőségeknek természetesen korlátai vagy akár veszélyei is vannak, így ez az áttekintés éppen abban kíván segíteni, hogy minél optimálisabb és hatékonyabb módon tudjuk használni és az oktatási anyag közvetítésébe bevonni ezeket az új eszközöket.

A téma szűkebb körülhatárolása

Tekintve az online tartalmak beláthatatlanul bőséges mennyiségét, témám lehatárolása volt a legnagyobb kihívás. Már a tájékozódó böngészés alatt kirajzolódott, hogy mely területek és témacsoportok nem fognak bekerülni a komolyabb vizsgálódás körébe. Bár ezek a témakörök is rendkívül érdekesek, mégis csupán távolabbról köthetők a művészettörténeti és művészetkritikai, esetleg művészetelméleti oktatás módszertani vezérfonalához. A kutatás köréből ezúttal tehát kimaradnak a művészeti oktatással (rajztanfolyam, jobb agyféltekés festés, stb.) kapcsolatos tartalmak, a kortárs művészek honlapjai, blogjai, a műkereskedelmi oldalak (annak ellenére, hogy ezek között akadnak olyanok, amelyeknek igényes művészettörténeti adatbázisuk van), a restaurálással kapcsolatos blogok és fórumok (itt egyetlen oldallal kivételt fogok tenni), a kiállításrendezés folyamatát kísérő blogok és werk-filmek, valamint a művészetfilozófiával, esztétikai elméletekkel foglalkozó oldalak.

Olyan internetes tartalmakra fogok fókuszálni, amelyek kifejezetten művészettörténeti ismeretekkel, illetve kortárs művészeti eseményekkel kapcsolatos információk átadására törekednek, tehát a klasszikus művészettörténet tudományterületére, valamint a kortárs műkritikára és művészetközvetítésre koncentrálnak.

Új eszközök

Az új lehetőségek, amelyek leglátványosabban érintették a művészettörténeti tartalmak megjelenítését, elsősorban a képek reprodukálásának és megjelenítésének forradalmi változásában mutatkoztak meg. Ilyen a szkennelés, valamint a digitális fényképezés és videózás.

Még több lehetőséget kínált az a jelenség, hogy interneten egyre több műtárgyfotó vált elérhetővé, tehát már arra sem volt szükség, hogy egy kiadványban megtaláljuk a keresett képet és digitalizáljuk, hanem egyszerűen letölthetjük.

Ennél is tovább bővítik a lehetőségeinket azok a programok és applikációk, melyek képek keresését és összehasonlítását teszik lehetővé, vagy egyéb interaktív szolgáltatást nyújtanak.

Nem nehéz felismerni ezeknek az új eszközöknek a számtalan előnyét. Kiemelném ezek közül a gyors és olcsó képreprodukciót, a széles körű elérhetőséget, valamint az interaktív lehetőségeket.

Amennyiben az új médiumok hátrányait szeretnénk felderíteni, a művészettörténettel kapcsolatos tartalmak esetében leginkább arra mutatnék rá, hogy a nagy mennyiségű kép-, szöveg- és videó-anyag, ezek széleskörű elérhetősége, illetve e tartalmak egyszerű és gyors terjesztése a képek és adatok olyan mennyiségét kínálja a felhasználónak, hogy abból nagyon nehéz kiszűrni a valóban értékes, tudományos hitelességgel rendelkező tartalmakat. Oktatóként gyakran szembesülök azzal, hogy a hallgatók óvatlanul olyan blogokról tájékozódnak, akár idéznek, amelyek semmiképp nem tekinthetők tudományos igényű hivatkozási alapnak.

A következőkben tematikus csoportokra bontva tárgyalom az online térben fellelhető művészettörténeti tartalmakat.

1. Online művészeti folyóiratok

A művészeti folyóirat a sajtó megjelenésével hamar hódító útjára indult, és be kell látni, hogy egy színes művészeti fotókkal teli újságnak a mai napig megvan a varázsa, így a műfaj továbbra is virágzik. Az internet kínálta lehetőségekkel kiegészülve azonban még szélesebb olvasótáborra tud elérni, hiszen a nyomtatott verzió, éppen a jó minőségű képanyag miatt, viszonylag kevesek számára megfizethető.

Az egyik legszínvonalasabb, évente tíz lapszámmal megjelenő magyar művészeti folyóirat az Artmagazin. A drága és nem is nagy példányszámban megjelenő lapnak ma már online verziója is van.¹⁴ Ennek több funkciója van: egyrészt kedvcsinálóként bepillantást ad a magazin témáiba, (jellemzően rövidebb cikkeket jelenít meg), másrészt célja egyfajta interaktivitás lehetővé tétele. Ennek megfelelően van blog-rovata is (ennek alcíme: művészetről színesen), ahol az olvasók hozzá is

---

¹⁴artmagazin.hu

szólhatnak (meg kell azonban jegyezni, hogy ezzel a lehetőséggel nem nagyon élnek az online magazinhoz tartozó blog látogatói).

Az online magazin előnyei látványosak: a fotókat könnyebb jó minőségben közölni (nincs nyomdatechnikai vetülete a kép publikálásának), a tartalmak közé videókat is be lehet tenni, a fontosabb cikkeket angolra is lefordítják, így külföldi érdeklődőket is célozhatnak. Az online jelenléttel együtt jár egy Facebook-oldal, melyet mintegy 12000-en követnek,¹⁵ illetve az Artmagazin Instagramja, melynek jelenleg több mint 1700 követője van.¹⁶

A magyar művészeti lapok közül kiemelkedik még a nagy múltú Új Művészet. Ennek is működik online változata,¹⁷ ahol egyes tanulmányok angolul is olvashatóak. Blog-rovat ugyan nincs, de az online cikkek itt is kommentelhetők – a probléma ugyanaz, mint az Artmagazin esetében: nincs egyetlen komment sem. Érdeemes lenne végiggondolni, hogy vajon miért nem inspirálja hozzászólásra az olvasókat egyik online magazin sem.

Az Új Művészet hangsúlyozza, hogy az online cikkek nincsenek benne a papíralapú magazinban. A Facebook-oldalukat 5500-an látogatják rendszeresen,¹⁸ az Instagramon 1200-nál valamivel kevesebb követőjük van.¹⁹

Be szeretnék mutatni egy olyan online művészeti magazint is, amely teljesen magán kezdeményezésből jött létre. Az Arnolfini Szalon – Esszéportál²⁰ című honlapot 2012-ben hozták létre, alapító-szerkesztője Zsubori Ervin. Bár vendégszerzőik is vannak, alapvetően családi vállalkozás. Havonta egy-négy bejegyzést olvashatunk. Gyakran neves művészettörténészeket kérnek fel esszéíráásra, néha kiállításmegnyitók szövegeit vagy képelemzéseket publikálnak.

Az online művészeti lapok között több olyat is találunk, amely viszonylag gyorsan megszűnt. Ilyen például az Artifex,²¹ amelynek sajnálatos módon csak két száma lelhető fel az online térben, a 2004. márciusi és júliusi szám.

2. Tematikus művészettörténeti oldalak

A digitális világ megjelenése előtti korszakban a művészettörténet tanára vagy kutatója, ahhoz hogy publikálja a kutatási eredményeit, meg kellett keresnie azokat a meglehetősen szűkös lehetőségeket, amelyet a korabeli szakmai intézmények szaklapok, tanulmánykötetek vagy kiállítási katalógusok formájában nyújtottak. Ezekben általában nagyon erős korlátozás szabta meg a képanyag mennyiségét. Az online tér azonban lehetőséget nyújt arra, hogy a kutató intézményi kötődés nélkül tehesse közzé tanulmányait, cikkeit. Ezek között természetesen lehet olyan, ami

¹⁵<https://www.facebook.com/artmagazin>

¹⁶<https://www.instagram.com/artmagazin.hu>

¹⁷<https://www.ujmuveszet.hu/rovat/online>

¹⁸<https://www.facebook.com/UjMuveszet>

¹⁹<https://www.instagram.com/ujmuveszet>

²⁰www.arnolfini.hu

²¹artifexfolyoirat.hu

nyomtatottan is megjelent, de arra is van mód, hogy a sehol nem publikált anyagokat is kitegye, például a saját blogjának a felületére, akár egyéb személyes szakmai információkkal együtt. Röviden ismertetnék néhány ilyen oldalt.

Elsőként Révész Emese művészettörténész, egyetemi tanár honlapját, a Revart blogot²² említeném, amelyre egész saját életművét is feltette, továbbá biográfiát, bibliográfiát és a médiaszereplések listáját. Találunk itt oktatási anyagokat, valamint a kutatásaival kapcsolatos felhívást (Wanted) is. A Revart felületén nem lehet kommentelni, inkább cikk-gyűjteményként szolgál, a témák szerinti csoportosítás viszont lehetővé teszi, hogy könnyen megtalálják őt mint szakértőt azok, akik Révész Emese szakterületén belül valamire kíváncsiak vagy hasznos információval bírnak.

A következő kiválasztott blog a RumNapló²³, ami Rum Attila művészettörténészhez köthető (aki történetesen Révész Emese házastársa). Rum Attila képzőművészeti aukciókat követ, és a műkereskedelemben felbukkanó képekkel kapcsolatosan végez kutatásokat. Ha tudását egy aukciósház használná ki, talán már nem érezné pártatlannak magát, így azonban teljesen független szakértő. A blogot azért hozta létre, hogy az aukciókon felbukkanó érdekességekről szolgáljon információkkal, és ezeket megismertesse az érdeklődőkkel. Elsősorban a budapesti galériákat követi, de külföldi aukciókat is figyel magyar művek szempontjából. Kutatásai sokszor izgalmas, szinte krimi-jellegű nyomozásokká válnak. A cikkekhez hozzá lehet szólni, de ezzel a lehetőséggel itt is kevesen élnek. Akik kommentelnek, azok hasonló nyomozói-kutatói munkát végeznek mint Rum Attila.

Mint az elején említettem, egy olyan blogot is bemutatok kivételképpen, ami részben restaurálási témájú. A Csontváry Kosztká Tivadar - az én Csontvárym című blog²⁴ alcíme a következő: kultúrtörténeti kalandozások Csontváry Kosztká Tivadarral a századfordulón. A blog gazdája Végvári Zsófia művészettörténész, restaurátor. Ez a blog összekapcsolódik egy festményvizsgálati bloggal is. Csontváry igen népszerű és vitatott jelenség a modern magyar művészettörténetben. A hivatalos művészettörténeti publikációk mellett számos alternatív elmélet és értelmezés is megjelenik vele kapcsolatban. Ezen a blogon mintegy tíz olyan tanulmány olvasható Csontváryról, ami új szempontokat vet fel a legendás festő életművének értelmezéséhez. A tanulmányok lábjegyzettel ellátott, tudományos értékű írások, melyek azonban nem illeszkednek a „hivatalos” művészettörténetbe.

Végül egy olyan blogra térnek ki, amely kihasználva a háló országhatárokon átívelő jellegét, a magyar festészetet külföldi érdeklődők körében népszerűsíti. A Hungarian Art History²⁵ Veszprémi Nóra angol nyelvű blogja a magyar művészetről. 2012-ben indult, az utolsó bejegyzés 2017 októberében volt. Olyan témák mentén dolgozza fel a magyar festészetet, amelyek a külföldieket érdekelhetik (pl. a cigányok ábrázolása a magyar festészetben). A bejegyzések alatt nincs túl sok komment, de

---

²² revart.eoldal.hu

²³ rumnaplo.blog.hu

²⁴ csontvary.com

²⁵ hungarianarthist.wordpress.com

akik hozzászólnak, azok tényleg olyan külföldiek, akik örömmel fedezik fel a magyar művészetet.

3. Intézményekhez kötődő oldalak

Az intézmények által létrehozott weboldalak nem egyszemélyes munkák, és nyilván van némi „hivatalos” jellege annak a dokumentatív célnak, amelyet szem előtt tartva kiválogatják a közlésre szánt híreket, dokumentumokat. Ezek közül is bemutatnák néhányat.

A Művész-világ²⁶című oldalt a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége működteti. Ezen belül van egy Képzőművészet-fül, itt ehhez a témához kapcsolódó hírek vannak (forrásuk leggyakrabban az MTI). Van lehetőség a hozzászólásra, de nincs komment sehol.

A Magyar Művészeti Akadémia (MMA) oldalán²⁷ is találunk Művészeti hírek menüpontot, amin belül művészeti ágat lehet választani. Az MMA-TV fül alatt videók vannak, rendezvények, megnyitóbeszéd, interjúk.

A Magyar Múzeumok²⁸ a Pulszky Társaság Magyar Múzeumi egyesület online magazinja, melynek működtetését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap (NKA). Ezen híreket, videókat találhatunk, valamint a témába vágó blogok linkjeit, ezek közül azonban sajnálatos módon jó néhány nem működik. Ha az „english” földre kattintunk, érdekes módon ott is magyar nyelvű cikkekre bukkanunk. Pedig nem gondozatlan az oldal, friss bejegyzéseket is találunk rajta. Sok izgalmas muzeológiával kapcsolatos téma, kiállításokat összefoglaló fotógalériák, valamint programajánlók gazdagítják az oldal kínálatát.

Végül egy kortárs művészeti intézményt is bemutatnák: az Art Quarter Budapest oldalát.²⁹Az egyik legdinamikusabb kortárs művészeti központ internetes oldala sokoldalú tevékenységüknek megfelelően szintén nagyon sokszínű: kortárs művészeti események, projektek, workshopok, konferenciák, koncertek, kiállítások programajánlóit, illetve az ezekről szóló beszámolókat olvashatjuk itt. Mivel nemzetközi művészek több hetet tölthetnek az AQB-ben a rezidencia-program keretében, az angol nyelvű rész is aktualizált, itt található minden fontos tudnivaló a jelentkezéssel kapcsolatban. Alapvetően magán fenntartású az intézmény, számos partnerintézményük is van.

Szintén intézményi háttérűek a nagyobb kiállításokhoz kapcsolódó blogok. Különleges lehetőség, hogy egy tudományos igénnyel előkészített kiállításához is kapcsolódhat immár olyan közösségi média-felület, amely bepillantást nyújt az adott kiállítással kapcsolatos kutatásokba, a rendezési koncepcióba, a felvetődő problémákba. Ilyen volt például a 2011-ben a Magyar Nemzeti Galériában

---

²⁶ muvesz-vilag.hu

²⁷ mma.hu

²⁸ magyarmuzeumok.hu

²⁹ aqb.hu

megrendezésre került Ferenczy-kiállításához kapcsolódó blog,³⁰ ahol a tárlathoz kapcsolódó kutatási hírek, érdekességek voltak olvashatók, illetve itt is volt wanted-rovat (ennek a hamisításra gyakorolt esetleges negatív hatására itt most nem térnék ki, bár valós probléma). A blogot olyan egyetemisták működtették, akik részt vettek a kiállítás munkálataiban. A bejegyzésekhez itt sem nagyon érkeztek kommentek. Egy ilyen fórumon olyan hipotéziseket is meg mertek kockáztatni, aminek a nyomtatott katalógusban nem lett volna helye, gondolatfutamként azonban közös elmélkedésre inspirálhatták a téma szakértőit és az érdeklődőket.

4. Online lexikonok és enciklopédiák

Természetesen nagy segítség a felsőoktatásban tanulók, dolgozók, valamint a kutatók számára az online-adatbázisok gyarapodása. Magyar viszonylatban az egyik leggyakrabban használt művészettörténeti oldal a Képzőművészet Magyarországon,³¹ ami lexikonként is használható, hiszen művészenként és korszakonként rövid összefoglalókat találhatunk itt. Kortárs művészettel kapcsolatosan pedig az artportal³² rendelkezik lexikon-résszel is, ahol kortárs művészeti szereplők, kurátorok, kritikusok is megtalálhatók. Az általuk megosztott tartalmak tudományos igényűek, hivatkozhatók. Említésre érdemes még a Hungaricana,³³ ami egy közgyűjteményi portál, melyen számos fontos múzeumi kiadvány található meg digitalizálva.

5. Nyílt Facebook-csoportok

A közösségi média leghasználtabb felületei is közvetítenek művészettörténeti tartalmakat. Ezek létrejövetele változatos motivációkat mutat. Az Apacs művészet elnevezésű nyílt csoport³⁴ például Rockenbauer Zoltán könyvéhez (2014) kapcsolódik, annak illusztrációit, illetve egyes tanulmányait közli, mintegy 2700 követője van. A Művészettörténeti Klub nevű csoport³⁵ 3800 tagot számlál, és eredetileg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának művészettörténeti klubját akarta népszerűsíteni, majd az ott végzetteket összetartani, de jóval túlnőtt ezen a kezdeti célkitűzésen. Más művészettörténet szakoknak is van nyílt Facebook-csoportjuk (Babes-Bolyai Egyetem, MKE Művészettörténeti Tanszék), de ezek taglétszáma 1000 alatti.

---

³⁰ ferenczy-mng.blogspot.com

³¹ hung-art.hu

³² artportal.hu

³³ hungaricana.hu

³⁴ <https://www.facebook.com/apacsmuveszet/>

³⁵ <https://www.facebook.com/groups/345251238848314/>

6. Alkalmazások

Az egyik legizgalmasabb terület a mobil-applikációk és a művészettörténet találkozása. Ilyen például az Artlocator, ami egy ingyenesen letölthető mobil alkalmazás, mely budapesti galériákról, alkotóközösségekről, múzeumokról és művészeti eseményekről tájékoztat, ad naprakész, praktikus információt. Az Artlocator egyben magazin is: ismeretterjesztés és kultúrákövetítés a célja, szakembereket kér fel cikkírássra, félévente tematikus lapszámban jelenik meg, ennek nyomtatott verziója is van, de az is összekapcsolódik az online-tartalommal (pl. zenei anyagot kapcsolnak hozzá, stb.). A Facebookon 4000 követőjük van.

7. Videók, vlogok

Amennyiben művészettörténeti témájú videók után kutatunk, egyrészt a helyi tévék kulturális vagy művészeti műsorait találhatjuk meg, valamint diákkonferenciák vagy egyéb tudományos események előadásainak felvételét. Civil szervezetek vagy szakszervezet weboldalának művelődéstörténeti videó-sorozatára is bukkanhatunk, ám ezek ritkán célozzák meg a tudományos szintet, a céljuk inkább az ismeretterjesztés. Van néhány pedagógiai célú videócsatorna is, például gyerekeknek szóló sorozatot kínál Alma és Veda csatornája, nagyobbaknak szól a Videotanár – digitális tananyag nevű csatorna, melyre 18 ezren iratkoztak fel. Itt 8-10 perces videókat találunk, mindenféle tantárgyhoz, köztük vizuális kultúrához és művészettörténethez is. Egyetemi előadások felvételeire is bukkanhatunk, például a PTE-nek van egy célzott sorozata Nyitott Egyetem címmel, ennek 2300 feliratkozója van.

Egyelőre egyedi készítésű, magán-finanszírozású videók nincsenek túl nagy számban, és ezek közül még a minőségiek is elég kevés emberhez jutnak el. Egyedi tematikus videókat készít például Balázs János Balázs ikonfestő a szakrális művészetről, azonban csupán 64 feliratkozója van. A videóit mintegy 2500-an látták, de csak 32 lájk és 2 komment található alattuk. Hogy még egy példát említsek: általános művészettörténeti sorozata van még Virágvölgyi Andrásnak, ami meglehetősen színvonalasnak mondható ugyan, de csak 260 feliratkozója van, és hozzá kell fűzni, hogy csupán alapismereteket nyújt. Angol nyelvű videói is vannak, művészettörténeti témában összesen 11 videó, hozzászólások azonban itt sincsenek. Elvértve találhatunk még múzeumi oldalakon olyan videó-anyagokat, amelyeket egy-egy kiállítás kapcsán készített az intézmény, azonban a szűkös intézményi költségvetés miatt ilyen promóciós anyag elkészítésére ritkán van lehetőség.

Nézettség szempontjából a hivatalostól eltérő, alternatív művészettörténeti elméleteket hirdető Pap Gábor felvett előadásai járnak az élen. Egy-egy videóját akár több csatornán is megtalálhatjuk, nem ritka a bőven 10 000 feletti megtekintés, ami magyar viszonylatban kirívóan magas szám.

Talán említést sem érdemelnek azok az egyéni videók, amelyek szaktudás és videóképzési ismeretek nélkül készültek: a kinyitott könyvre szegezett kamera ellenére a kép homályos, és közben misztikusnak hangzó értelmetlenségeket beszél egy láthatatlan személy. Sajnos ilyenre is van példa, a csatorna nevét szándékosan meg sem említem.

Összefoglalás

A vizsgálat végén érdemes összesítenünk a tapasztalatokat és a problémákat. Az egyik meglepő tény, hogy az interaktív lehetőséggel az olvasók alig élnek: a blogok esetében meglepően kevés a reakció. Eltűnődhetünk azon, hogy mit jelent ez. A tartalom keveseket érdekel, vagy túl szakmai a megfogalmazása, és ezért nem tudnak reagálni rá? Kellene-e tenni ez ellen, vagy elkönnyvelhetjük, hogy igény híján ez a lehetőség nem tud megtöltődni tartalommal?

A videók esetében tanulságos, hogy a nézettség látványosan csak ott magas, ahol az előadó közismert személy, élőben is ad elő, és van stabil hallgatóközönsége. Ilyen szempontból engem elgondolkodtat, hogy a felsőoktatási intézmények nem élnek ezzel a lehetőséggel, noha több nézőre számíthatnának mint az egyénileg csatornát indító videó-készítők. Az egyetemeknek és főiskoláknak már csak azért is élen kellene járniuk az új média-lehetőségek felhasználásában, mivel éppen azt a korosztályt oktatják, akik ezeket leginkább használják.

Összességében óriási hiányérzetem van azzal kapcsolatban, hogy ha ma valaki magyar nyelven szeretne igényes művészettörténeti témájú videót találni, sajnos a digitális és internetes eszközök széles körű elérhetősége ellenére igen szűk kínálatból válogathat. Úgy tűnik, a minőségi művészettörténeti és kortárs művészeti tartalmak gazdagabb választékára Magyarországon még várni kell.

ÉPÜLETORNAMENTIKA

SZENES-HÁZ

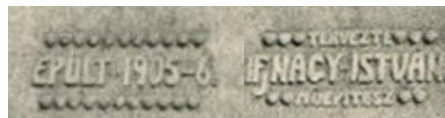
DR. SZALAY Gyöngy

(galériavezető, Műveleti Terület Képzőművészeti Galéria)

Az ornamentika a századforduló modernségének látványos kifejezője volt a Főváros köz- és magán célú épületein. Legkiválóbb építészeink a népi építészet és díszítőművészet felhasználásával teremtették meg a magyar szecessziós építészetet, melynek tisztítóüzében elhamvadt a historizmus eszméje, felszabadult a tervezői fantázia, és egy egész építész generáció talált járható utakra, míg a redukcionista szemlélet el nem hozta végzetét.

Budapest arculatát nagyban meghatározó építészeink ikonikus épületei mellett a tudománytörténeti kutatásokban eddig kevés figyelem jutott ifj. Nagy István munkásságának. Főként az ornamentikára fókuszáló kutatásom tárgya az építész főműve, az egyedi megjelenésű, impozáns Szenes-ház.

Kulcsszavak: főváros, bérház, magyar szecesszió, ornamentika, ifj. Nagy István

1. kép: Szenes-ház, 2018 (Saját felvétel, 2018)

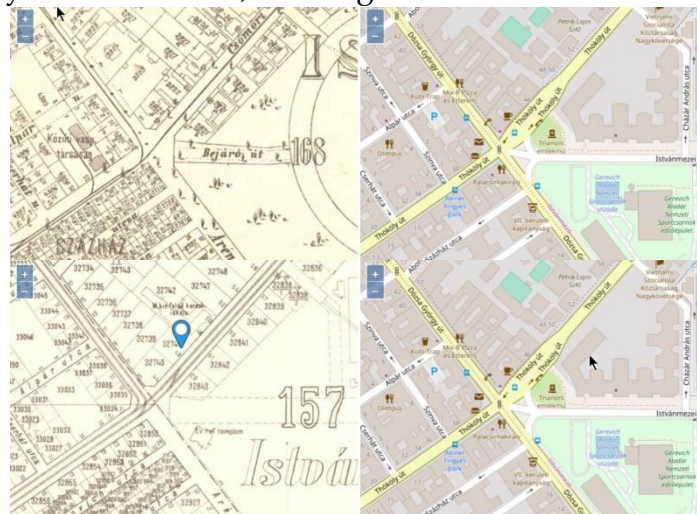

2. kép: Szenes-ház, 1907 (Schroll, 1907)

1. A Szenes-ház környezete és az épület típusa

A 19. század utolsó harmadában érte el Székesfővárosunkat az európai építési láz. Az úthálózat főtengelyén fekvő Thököly úton (ekkor Csömöri út) nagyszabású

villaépítkezések kezdődtek, a Hermina mező távolabbi részei még lakatlanok voltak. A virágzó telekspekuláció egyik haszonélvezője lehetett Szenes Mór, biztosítási főfelügyelő, aki 1904-ben megvásárolta, felépíttette, majd egy év múlva eladta,³⁶ a köztudatban azóta az ő nevéen ismert Szenes-házat a belvároshoz közelebb eső István mezőn. A Hősök terén a milleniumi építkezések miatt és a Keleti pályaudvar vasúti csomópontjának 1884-es átadása után nem lehetett nehéz megjósolni a környék fejlődésének felgyorsulását. A városrész reputációját befolyásoló döntés volt, hogy amikor 1906-ban a Keleti pályaudvar fogadta a Thököly Imre, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc hamvait hazaszállító vonatszerelvényt, a Főváros a mai zuglói szakaszt a Thököly útra nevezte át, tisztelegvén a hősök előtt.

3. kép: 1895 és 1937 (Arcanum, 2018)

A 19. század első felében főként klasszicista stílusban épültek a városi középületek és polgári lakóházak.³⁷ A vasszerkezetek, az öntött- és kovácsoltvas, a cement a historizmusban megjelent ugyan, de az építészeti eszmerendszerben nem okozott forradalmat. A Hild József által kidolgozott jellegzetes „gangos” bérház típusa sokáig igazodási pont maradt a pesti bérházépítészetben.

³⁶ A tervtári adatok szerint az új tulajdonos Nagybossányi-Kisprónai Bossányi Istvánné, szül.: Fölsinger Emília más tervezőkkel végzetett többszöri átalakításai nem változtattak alapvetően az épületen.

³⁷ Pest-Buda lakossága 1850-ben összesen 156 506 fő volt, ez a szám 1900-ra 717 680 főre duzzadt. A fővárosi lakásállománynak több mint 70 %-át tette ki az 1869-1900 között megépült otthonok száma. Egy lakásra átlagosan 4 lakó jutott. Ld: Perényi Imre: Budapest városépítésének fejlődése 1873-1973. In: Építés-Építészettudomány 6. évf.1-2.szám (1974), p. 3-21.

4. kép: Gross-ház (József nádor tér 1.) (Saját felvétel, 2018)

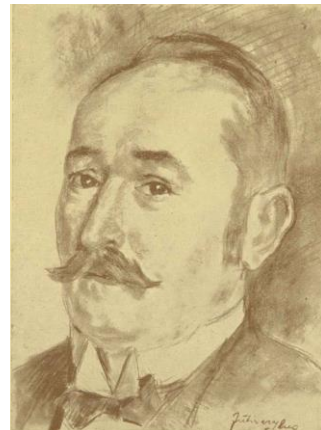

5. Kép: Derra-ház (József Attila u.16.) (Saját felvétel, 2018)

Az 1906-ban épült Szenes-ház is megtartotta a jellegzetes függőfolyosós, 4 szárnyú, belső udvaros kialakítást, de a klasszicizmus kötelező szimmetriáját a szabad formaképzés új ideája elvetette. Az épület tervei 1905-ben készültek el. A négyzetes alaprajzú, 3 emeletes lakóház (melyre az építéskor a belső homlokzatokon egy negyediket, ún. attikaszinet húztak) a Thököly útra párhuzamosan épült fel. A DK-i főhomlokzat és a beforduló ÉK-i oldalhomlokzat folyamatos, ugyanazzal a magas pártázattal lezárt hangsúlyos aszimmetrikus megoldása impozáns megjelenést kölcsönzött az épületnek. A főhomlokzati bejáratból a tervező széles és díszes lépcsőházat nyitott 3 karú lépcsővel, a belső udvarból csigalépcsőt épített az udvari homlokzati lakások és a padlástér megközelítésére. Az első terveken az utcai frontokon L alakban a pinceszintre vendéglőt, a földszintre kaszinót tervezett.

6. kép: Szenes-ház (függőfolyosók) (Saját felvétel, 2018)

7. kép: Ifj. Nagy István (Magyar Építőművészet 23. (Führer, 1926)

2. Ifj. Nagy István, az építész

A megrendelő ifj. Nagy Istvánt (Budapest, 1875 – Budapest, 1950) bízta meg a Thököly úti bérház tervezésével és építésével. Ifj. Nagy István Lajos, Nagy István építész és Csekov (vagy Csehov) Rozália szegedi lakosok gyermekeként született 1875. február 14-én Budapesten, és itt halt meg 1950. augusztus 14-én.³⁸ A József

³⁸A szakirodalomban mindeddig kevésbé ismert tény hiteles anyakönyvi kivonat bizonyítja. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-69H3-9SH?i=258&cc=1452460>,

Műegyetem évkönyve szerint az építészkar hallgatója volt 1894-től, de az egyetemi törzskönyv építészoklevél megszerzéséről szóló bejegyzést nem tartalmaz. Egy árvasági ügyben keletkezett okirat szerint már 1893-ban építési rajzolóként dolgozott, amit egyetemi tanulmányai alatt is folytatott. A Szenes-ház tervlapjait (más tervlapokat is) műépítész és építőmesterként írta alá, amit igazol, hogy az Építő Ipar műszaki hetilap bejegyzése szerint 1899-ben építőmesteri képesítést szerzett.³⁹ 1905-től a Sajó u. 5/a. szám (ez akkor és ma is VII. kerület) alatti lakásában élt és dolgozott haláláig. Az itt nyitott irodát kezdetben ügyvéd testvérével közösen működtették. A háború után megtartotta építési társas vállalkozását, amit később önállóan folytatott, de több háza nem épült. Nagy István ekkorra már városatyává lépett elő, így felelősségteljes munkaköre és feltehetően megnövekedett számú feladatai miatt az építési karrierje megszakadt. A pályamódosításnak természetesen számos más oka is lehetett, amelyet további kutatások tárhatnak fel. Saját korában építészként⁴⁰ megbecsülést szerzett, amit a Székesfőváros törvényhatósági bizottságának több albizottságában végzett munkája is bizonyít.⁴¹ Az 1925-ös nagy állami bérház- és iskolaépítési programnak szintén az egyik motorja volt. Ziegler Géza mellett elsőként emlékezett meg róla a Magyar Építőművészet 1926-os száma azon tisztségviselők között, akik e két építészeti eszme felvetésében és a koncepció megvalósításában „örök érdemeket” szereztek.⁴²

3. Az épület ornamentikája

A gyakorlatban a modern szemlélet ellenére is nehéz volt az elszakadás a történeti stílusoktól, nem lévén magyar hagyomány.⁴³ Ifj. Nagy István életművét máig beárnyékolja a szakirodalom bizonyítás nélküli, szűkszavú értékelése: Lechner követő, a legkiválóbb másoló.⁴⁴

---

³⁹ Életrajzi adatainak dokumentumait ld. a Függelékben: Életrajzi adatok forrásai.

⁴⁰ Budapesten ma több ismert háza áll, zömében siralmas állapotban.

⁴¹ Számos tisztségére, tagságára terjedelmi okokból nem térek ki. Fontos tény, hogy 1900-ban az Országos Magyar Iparművészeti Társulat rendes tagja lett. Ld.: Magyar Iparművészet 3. évf. 6. szám, (1900) november. Hivatalos tudósítások 351.p.

⁴² Ld.: Magyar Építőművészet XXVI. évf. 7-8. szám, (1926) Budapest székesfőváros bérház-tervpályázata, 23.p.

⁴³ Ennek kimutatására (mely e dolgozatnak nem tárgya) alkalmasnak látszanak a Thököly úti villák.

⁴⁴ A Postatakarék, mint legtöbbit említett analógia közfunkciója, ornamentika felfogása és anyaghasználata merőben eltérő, alaposabb vizsgálatok hiányában általában pusztán a felvidéki pártázatos reneszánsz homlokzati reminiscenciái a források döntő érvei a „másolás” bizonyítására.

8. kép: Postatakarék pártázat

(<https://i1.wp.com/welovebudapest.com/wp-content/uploads/sites/1/2017/07/22dcf7e2ad6290524fe01d9b91fb4e20.jpg?fit=1500%2C1000&ssl=1&w=800>)

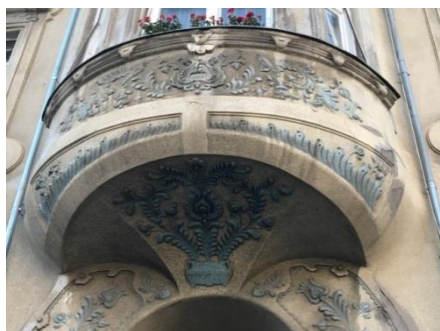
9. kép: Szenes-ház pártázat (Saját felvétel, 2018)

A Szenes-ház bérház funkciójából kiinduló átgondolt koncepciójában a strukturális és ornamentális jegyek a magyaros stílusúvá fogalmazás igényeként jelentek meg az erejét vesztett vakolatarchitektúra ellenében. A szerkezeti elemekkel összhangban a vakolatsávok, tükrök, gipszstukkók rajzolataival, mennységükkel és elhelyezésükkel ifj. Nagy István egységes organikus rendszert alkotott, amit a ma is látható példákon mutatok be.

A motívumok eredetét illetően 2 fő tájegység látszik kirajzolódni. Egyik a rábaközi (dunántúli) hímzések, a másik az erdélyi (főként Kalotaszeg) ún. nagyírásos varrottások, melyek színvilága és öltéstechnikája eltérő, de motívumai hasonlóak.

A főhomlokzat talán a legszembeötlőbb eleme a centrumába épített három emeletet átfogó, legfölül apró kovácsoltvas ráccsal áttört, félköríves zárterkély, amely a kapuzattal egységben jelenik meg, és amelynek ornamentikája a pártázat hullámzását követő vonalrajzzal zárul. A centrális szerkezetű, sűrű, fantáziadús díszítmény teljes összhangban van a simára vakolt, íves építészeti tagozattal. Az itáliai reneszánsz olasz korszak formáinak népies, zömök, füles agyagedény változatából az erkély alján központi virágmotívum nő ki, a kapunyílás oldalain pedig egy-egy kisebb kaspóból háromvirágú, leveles tulipánmotívumok. Az erkély alsó íve baldachinszerűen borul a kapu fölé, amivel másodlagos kapuvédelmi funkciót lát el. Falának virágos-leveles-madaras kompozíciója az ornamentals struktúra jól illeszkedő része, viszont az eredetiség megkérdőjelezésére ad okot az alsó rész egyszerűen sorolt, növekvő levélmintája, mely az 1906-os fotón nem is látható. A nyugalmat árasztó szimmetrikus csokrok, mint a belépőnek nyújtott szívélyes invitációk, jól kiegészítik az architektonikus elemeket. A szerkezet és ornamentika összekapcsolásának kedves megoldásai a kapu mindkét oldalán „pilléreim” megbúvó kakasfejezetek.

10. kép: Szenes-ház kaspós ornamentum (Saját felvétel, 2018)

11. kép: Felvidéki lepedőszél (Tarján, 2005, old.: 64)

12. kép: Szenes-ház bejárat (Saját felvétel, 2018)

A homlokzat ritmusát nem csak a nyílások beosztásával, vakolatükrökkel, tagolt hullámvonalakkal, más díszítőelemekkel szabta meg az építész, hanem a növényi ornamentumok ritkásabb és sűrűbb plasztikájának vizuális tagoló hatásával is számolt. Fölfelé gazdagodik, épül az ornamentika a növekvő falazaton, hogy végül az éghez kapcsolja a tekintetet és a lelket.

A főhomlokzaton a földszinti ablakok között a keskeny, virágos ornamensekkel kombinált szembeforduló gerlepárt ábrázoló fríz a beforduló homlokzaton folytatódik. Analógiáját a Tisza-vidéken igen elterjedt „kismadaras keresztzemes” hímzéseken, lepedőszéleken ismerhetjük fel. Előfordult ez a motívum a kalotaszegi közös hagyományon kívül a Szilágyságban is, ott a díszítősor főleg, mint szerkezet őrződött meg. Az 1. és 2. emeleti hullámvonalas ablakkötényekbe szintén szimmetrikus elrendezésben egy-egy virágos-leveles, reliefszerű ornamentum került, míg a 3. emeleten a széles sávós megoldást használta az ablakok közét kitöltő florális mintázattal a tervező. Az épület külső és belső falain a „szétszórtan”, egymagukban álló telt szirmú tulipánok plasztikusabbra formáltak, ismétlődésük a ritmizálás újabb eszköze.

13. kép: Szenes-ház fríz (Saját felvétel, 2018)

14. kép: Kicsimadaras lepedőszél (Kós, Szentimrei, & Nagy, 1974, old.: 164)

A házat az építész a hangsúlyos sarokkal határozottan felszabadította a szimmetria kötöttsége alól. A változatos ablaknyílásokkal, a zárt és nyitott erkélyek ritmusával a statikus tömeget próbálta „mozgásra” bírni. Ez a korábbi tektonikus homlokzatképzéssel ellentétes modern szemlélet sikeresen törte meg a zártság monotóniáját. A homlokzatok kovácsoltvas erkélyeinek és ablakrácsainak kanyargó

vonalvezetésével reflektált a nagyvárosi útszakasz pezsgő életére. A belső homlokzatok szerényebb pártázatain folytatta a vonalak játékát, ám feltehetően praktikus okok miatt megritkította a díszítményeket. A lépcsőház faltükréibe ugyancsak naturalisztikus gipszstukkó vegetációt tervezett, a kovácsoltvas lépcsőkorilátokat szélesen elnyúló ornamensekből komponálta. A Thököly úttal párhuzamos belső homlokzaton az árkádíves pillérek gipszstukkóinak életfáival utalt a népi építészet fafűrész és fafaragásos technikájára.⁴⁵ Ezek az oszlopornamensek (és vertikális rendjük) nagyon hasonlítanak azokhoz a tulipánból és kerekszirmú virágból szerkesztettekhez, melyek az összes emeleten futó, hozzávetőlegesen egy méter magas lépcsőfalra kerültek.

15. kép: Szenes-ház
(Saját felvétel, 2018)

16. kép:
Szenes-ház pillér (Saját
felvétel, 2018)

17. kép: Dob utca 53. – Faragást
utánzó ablakkeret (https://gyujtemeny.imm.hu/artwork-image/live/large/VLT_396_1_9_dob_u_53_SVI_9987.jpg)

Az ornamentika történetéből ismert pávatollas⁴⁶, illetve pávaszemes metamorfózis leleményes variációjából született az életfás oszlopközök pillangós védőrácса, egy funkcionális szerkezeti elem unikális megoldása.⁴⁷ A kitért szárnyú pillangóábrázolás ugyanakkor megtalálható a rábaközi motívumvilágban is. A kapuzat kisebb ablakrácsainak ornamensei a lépcsőkorilátok szertelenebb rajzolataiban köszöntek vissza, s ez utóbbiak hozzájárultak a belső udvar „virágoskert” jellegéhez, megidéztek az elcsendesülő privát szférát, ahol a rend, a szépség, a biztonság és a kényelem uralkodik. Ifj. Nagy István reprezentatív mikrokozmoszát a tehető közép osztály igényeihez igazította, ugyanakkor igyekezett elkerülni a hamis illúziókeltést. A bérházhoz illően kevésbé költséges anyagokat használt, mint amit egy bank, pénzügyintézet vagy városi palota esetében feltehetően

⁴⁵ A „vakolatfaragás” megfigyelhető az építész első ismert háza (Schwartz ház, Dob. u. 53.) udvari ablaknyílásainak keretein is.

⁴⁶ Egykor a főhomlokzat földszinti ablakainak félköríves vakolatkeretén pávatollas díszítés volt, ettől eltérő rajzolatú társai ma is láthatóak az egy évvel később épült Szűz. u. 5-7. sz. házon.

⁴⁷ Huszka József rendszerében a pávatoll-pávaszem virág ornamens.

választott volna.⁴⁸ Valószínűsíthetjük, hogy a megrendelői célkitűzést beváltotta az épület, amit bizonyítani látszik a ház 1908-as bérlőinek változatos névsora.⁴⁹

18. kép: Szenes-ház pillangós rács (Saját felvétel, 2018)

19. kép: Szenes-ház ablak (Schroll, 1907)

20. kép: Szűz u. 5-7. (Saját felvétel, 2018)

Az építész számára a népi díszítőművészet mintakönyvei kínálhatták az ornamentális sémákat, nincs adat arra, hogy önálló gyűjtéseket, kutatásokat végzett volna. Feltehető, hogy Huszka József *Magyar ornamentikájára* vagy mások ismert motívumgyűjteményeire támaszkodott. Egy 1905-ös eredeti metszetrajzon néhány vázaltszerű díszítőrajza is fennmaradt. Annyi bizonyosan megállapítható, hogy karrierjének e kezdeti szakaszában a népművészetből áthagyományozódott, de már szimbolikával kevésbé átitatott készletből válogatott. Nem csak rajztehetségét, hanem iparművészeti társulati tagsága során szerzett kapcsolatait is felhasználhatta a tervezés és a kivitelezés során, melyek feltárása további kutatási feladat.⁵⁰

⁴⁸ Meg kell jegyezni, hogy még a majolika díszítményű Postatakarék is nagyságrendekkel költséghatékonyabb megoldás volt az építésekor a historizmus épületeihez viszonyítva.

⁴⁹ Többek között magánhivatalnokok, ügyvédek, cipőgyáros, műkertész, vendéglős, fővárosi tanító, hírlapíró, földbirtokos szerepel a felsorolásban és maga a megrendelő: Szenes Mór. Ld.: Cím és Lakásjegyzék IX. Budapest lakosainak betűrendes névsora és magán lakások 1908. 601-1903.

⁵⁰ Építészeti és ornamentika-felfogásának későbbi változását jelezte mások mellett az 1909-ben épült Monori Vigadó épülete. A Jugendstil geometrizáló letisztultságának fordulata meglepetést okozhat ekkortájt épült házainak a kutatóknak. Szembeötlő ornamentikájának mértánias jellege az 1910-ben épült VII. kerületi Marek József utca 35. szám alatti bérházon. Ez a háború előtti késő szecessziós megfogalmazás talán Franz Metzner hatásáról árulkodik. Az épületszobrászat, az új típusú „maszkos” épületdíszítés, a színes üveg használata kiszorították a korábbi, elsősorban florális díszítményeket. Szemléletváltása a konstruktívabb formák és a redukált ornamentika kettősségében érvényesült.

21. kép: Monori Vigadó (Saját felvétel, 2018)

22. kép: Marek J. u. 35. (Saját felvétel, 2018)

4. Összegző gondolatok

Gottfried Semper úgy gondolta, hogy az ornamentika az ember történetének folytonosságát, vagyis a történelmi időt ragadja meg, a természetből eredő szimbolikája megjeleníti kozmikus jelenlétünk idejét. Adolf Loos viszont - saját megfigyeléseire támaszkodva - a díszítő és a bűnöző hajlam között vélt összefüggést felfedezni. Theodor Visser rámutatott, hogy az új anyagok és a divat gyors változása eredményezte a hagyományos ornamentális formák felbomlását, ez volt a fejlődés útja. Eltávolítható, akár el is hagyható ornamentika jött létre ennek nyomán melynek eredményei Otto Wagner tanítványainak épületein vehetőek észre már az 1900-as évek elején, gyakran a mintázatok tapétaszerű megoldásaival. Belátható, hogy a szecesszió természethez való viszonya, szabadságfogalma szükségszerűen segített tisztázni az irányokat a modern, letisztultabb építészet számára. Ifj. Nagy István épületei közül az elemzett bérház őrizte meg leginkább és tette bárki számára láthatóvá, érthetővé és „fogyaszthatóvá” a magyar népművészet mintáit, ami a korban nemzeti identitásképző tartalmat kapott. A szecesszió szabad formaképzése és a céhes keretek teremtették meg a lehetőségét annak, hogy épületre fogalmazva városiasíthatta, urbanizált közegbe helyezhette a népi eredetű díszítményeket, ami ugyanakkor elkerülhetetlenül az eredeti szimbolikus jelentés megőrzése ellen hatott. Az ellentmondást épületének individuális, művészi fantáziájával megteremtett strukturális és ornamentális egységével képes volt feloldani a kor építészetének új minőségéhez csatlakozva.

Úgy vélem, ideje lenne ifj. Nagy Istvánt századfordulós építészetünk tág látókörű megújítóinak asztalánál helyet kínálnunk, hiszen a tudományos szcénában rögzült „másoló” értékítélet nem épületeinek kutatásán, inkább teoretikus írásai, rajzai, fellelhető tervei hiányán alapulhatott. További probléma, hogy - kissé fellengzős alapállásból - a habarcsarchitektúra historizmusból megörökölt stigmája ragadt azokra az épületekre, ahol nem kő, márvány, de még csak nem is a polgárjogot nyert újdonság, a pirogránit, vagy a majolika a díszítmények anyaga. Kérdés, „...mit csináljon az építész ott, hol vakolattal és gipsszel kénytelen dolgozni?”⁵¹ Ifj. Nagy István lakóháza igazolta a szerző szavait: „... semmiféle anyag

⁵¹ (Spiegel, 2005, old.: 130)

nem oly rossz, hogy abba egy valódi művész lelket ne tudjon önteni.”⁵² A Szenes-házban a kor művészi akarásának modern törekvéseit kell látnunk, díszítése a szecessziós stílusáramban a magyar népművészet archetipikusként ismert formáiból merítve fogalmazza meg az élet ritmusának örökké változó lüktetését az építészet nyelvén.

---

⁵²(Uo.)

Felhasznált szakirodalom

- (dátum nélk.). Forrás: www.eptort.bme.hu/doc/hist/hist03.pdf 137-200.
- Arcanum. (2018. november 8.). *Mapire - Történelmi Térképek Online*. Letöltés dátuma: 2018. november 8., forrás: <https://mapire.eu/hu/synchron/budapest-1895/?bbox=2124839.775343482%2C6024739.491098072%2C2125159.8553994265%2C6024918.640383115&map-list=1&layers=osm%2C97&right-layers=osm>
- BFL - Bérház - Építési engedélyezési tervdokumentáció, 1905-1989. (dátum nélk.). *HU_BFL_XV_17_d_329_032741*.
- Führer M. (Szerk.). (1926). Budapest székesfőváros bérház-tervpályázata. *Magyar Építőművészet*, 23.
- Fülep L. (1974). A művészet forradalmától a nagy forradalomig. 275-294. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Gábor E. (2002). A 20-ik század első felének építésze. In L. Beke, E. Gábor, E. Rakfalvi, J. Sisa, & J. Szabó, *Magyar Művészet 1800-tól napjainkig* (old.: 203-228). Budapest: Corvina.
- Gerle J. & Lugosi Lugo L. (1999). *A szecesszió Budapesten*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Gerle J., Kovács, A., & Makovecz, I. (1990). A századforduló magyar építésze. Budapest. Helyszínbejárás 2018. (dátum nélk.).
- Kós K., Szentimrei J., & Nagy J. (1974). *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest: Kriterion.
- Lechner Ö. (2005). Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. In K. Keserü, & P. Haba (szerk.), *A modernizmus kezdetei a Közép-Európai építészetben* (old.: 137-145). Budapest: Ernst Múzeum.
- Merényi F. (1969). *Magyar építészet 1867-1967*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Moravánszky Á. (1998). *Versengő látomások*. Budapest: Vincze Kiadó.
- Pamer, N. (1979). Art nouveau a belga építészetben. 187-192. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Révész E. (2005). *A magyar historizmus*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Schroll, A. (1907). *Budapest új épületei : homlokzatok, részletek, kapuk, előcsarnokok és udvarok*. Bécs: Anton Schroll & Co.
- Sinkó K. (2006). *Megjegyzések a 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai vonatkozásairól*. (Á. Szikra, Szerk.) Budapest: Ernst Múzeum füzetek 2.
- Sisa J. (2002). Építészet a 19. században. In L. Beke, E. Gábor, E. Rakfalvi, J. Sisa, & J. Szabó, *Magyar Művészet 1800-tól napjainkig* (old.: 65-77). Budapest: Corvina.
- Spiegel F. (2005). A modern díszítő művészet az építészetben. In K. Keserü, & P. Haba (szerk.), *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében* (old.: 128-132). Budapest: Ernst Múzeum.
- Tarján G. (2005). *Folklor, népművészet, népies művészet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.

Képjegyzék

1. Kép-Szenes-ház, 2018 (Saját felvétel,2018)	36
2. Kép-Szenes-ház, 1907 (Schroll, 1907)	36
3. Kép - 1895 és 1937 (Arcanum, 2018).....	37
4. Kép - Gross-ház (József nádor tér 1.) (Saját felvétel, 2018).....	38
5. Kép - Derra-ház (József Attila u.16.) (Saját felvétel, 2018)	38
6. Kép - Szenes-ház (függőfolyosók) (Saját felvétel, 2018)	38
7. Kép - Ifj. Nagy István (Magyar Építőművészet 23. (Führer, 1926)	38

8. Kép - Postatakarék pártázat (https://i1.wp.com/welovebudapest.com/wp-content/uploads/sites/1/2017/07/22dcf7e2ad6290524fe01d9b91fb4e20.jpg?fit=1500%2C1000&ssl=1&w=800)	40
9. Kép - Szenes ház pártázat (Saját felvétel, 2018)	40
10. Kép- Szenes-ház kaspós ornamentum (Saját felvétel, 2018)	41
11. Kép - Felvidéki lepedőszél (Tarján, 2005, old.: 64)	41
12. Kép- Szenes-ház bejárat (Saját felvétel, 2018)	41
13. Kép- Szenes-ház fríz (Saját felvétel, 2018)	41
14. Kép - Kicsimadaras lepedőszél (Kós, Szentimrei, & Nagy, 1974, old.: 164)	41
15. Kép- Szenes-ház (Saját felvétel, 2018)	42
16. Kép- Szenes-ház pillér (Saját felvétel, 2018)	42
17. Kép - Dob 53. faragást utánzó ablakkeret (https://gyujtemeny.imm.hu/artwork-image/live/large/VLT_396_1_9_dob_u_53_SVI_9987.jpg)	42
18. Kép- Szenes-ház pillangós rács (Saját felvétel, 2018)	43
19. Kép- Szenes-ház ablak (Schroll, 1907)	43
20. Kép- Szűz u. 5-7. (Saját felvétel, 2018)	43
21. Kép - Monori Vigadó (Saját felvétel, 2018)	44
22. Kép- Marek J. u. 35. (Saját felvétel, 2018)	44

Életrajzi adatok forrásai:

Születési bejegyzés: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-NW9T-5?cat=231603> ,
 Halálozási bejegyzés: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-69H3-9SH?i=258&cc=1452460>

Árvasági ügyirat:
<https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Arvaszeki/5794/?list=eyJxdWVyeSI6ICJjc2VoXHUwMGYzayByb3pcdTAWZTFsaWEifQ>

Műegyetemi tanulmány: Az egyetemi törzskönyv megtalálható a BME levéltárában, 1894/95; 293. lapszámon

Építőmesteri képesítés: Építő Ipar, 23. évf., 1169. sz.; 1899. 06. 01.; 1. o. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BME_EpitoIpar_1899/?pg=168&layout=s,
 Letöltés dátuma: 2018.10.26.

ATTILA ÉS A HUNOK A FILMIPARBAN

ZUGOR Zoltán

(vizuális kultúra szakember, képzőművész, egyéni vállalkozó)

Tanulmányunkban röviden bemutatjuk, hogy a történelmi filmekben miként jelenítik meg Attila alakját és miként ábrázolták a hunokat 1918-tól napjainkig. Milyen eszközökkel, előítéletekkel és sztereotípiákkal állítják elénk ezekben a filmekben a felsőbbrendű civilizált rómaiakat és a barbárnak nevezett hunokat. Mennyire hitelesek és korhűek ezek a filmek. Figyelembe veszi-e a filmipar a történelemtudomány eredményeit. Változott-e a képi megjelenítés, a díszlet és a jelmez a tudományos kutatások hatására. Miként sulykolja a maga ideológiáját a filmipar a nézőkre.

Kulcsszavak: filmművészet, történelmi film, vizuális kultúra, barbárok, Attila, hunok

1. Történelmi játékfilm

A történelmi filmek gyakran kerülnek indulatok keresztüztébe, főleg, ha mondanivalójukban nemzeti érzelmeket, vagy ideológiai nézeteket céloznak meg. Láthattuk ezt a Honfoglalás, a Hídember és a most az előkészületben lévő Utolsó bástya című film kapcsán is. A történelmi film amellett, hogy élményt ad és szórakoztat, az iskolai és a tudományos ismeretek könnyebb megszerzéséhez is alapot tud adni. Hatni lehet vele a nézőre. Akár politikai, vagy gazdasági szempontból is manipulálni lehet vele a nézőt. A történelmi film az érzelmeinken keresztül irányultságot ad egy korhoz, egy népcsoporthoz, egy ideológiához, egy viselkedési mintához. Erősíti a nemzeti, etnikai identitást. Az *Egri csillagok* című film például több generáció hozzáállását befolyásolta a magyarsághoz és a törökséghez, aztán jött a tévében a Szulejmán című sorozat és ezt a képet jelentősen átformálta.

A történelmi filmekkel kapcsolatban azonban kérdések vetődnek fel. Valóban így történt, vagy a film csak a képzelet szüleménye? Mennyi benne a történelmileg hiteles elem és mennyi a művészi fantázia terméke? Korhű-e a vizuális megjelenítés? Elhithetjük-e, hogy így néztek ki, így öltözködtek, így éltek, vagy csak a díszlet és jelmeztervezők kreatív alkotásait csodálhatjuk a filmekben?

Van a magyar történelemben egy korszakalkotó alak, akiről számtalan film készült, de magyar gyártású még nem igazán, pedig a krónikáink szerint Szent István mellett ő volt a hunok, vagyis a magyarok első királya, Attila.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a nemzeti szempontoktól mentes filmkészítők miként jelenítették meg az ő alakját és miként tárták elénk az élszereplős filmekben a keleti pusztákról jött hunokat.

2. Attila és a hunok mint szimbólum

Az Attila név manapság márkanévvé vált, egy bozótnyíró gépcsalád márkanéve lett: ETESIA Brushcutter Attila. Tőlünk nyugatra az Attila név a pusztítás szinonimája. Ezzel szemben nálunk 180 évvel ezelőtt még élő Attila kultusz volt.⁵³

Attiláról már életében legendák keltek szárnyra, de valós alakját a történelem fátyla fedi. Így élete és kora az elmúlt másfél ezer év alatt íróknak, költőknek és a krónikásoknak is tág teret adott fantáziájuk kiélésére. Ezt Bozóky Edina „*Attila, a hun király és legendái*”⁵⁴ című könyvében részletesen mutatja be. Megdöbbenő, hogy számtalan Attilával kapcsolatos történet, melyet eddig valós történelmi eseménynek hitt az ember, csupán irodalmi alkotás. Mostanában ezeknek a kitalált történeteknek a sorát gyarapítják a történelmi játékfilmek.

Az írott források tanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy ezeknek a műveknek kevesebb köze van az eredeti eseményekhez, mint az azt megörökítő korhoz, alkotóhoz és írói szándékhoz. A szövegek változását az évszázadok folyamán a szóbeszéd törvényei alakították. Ezt röviden így írhatjuk le:

Adathiány – kiegészítés.

Információvesztés – értelmezés.

Ismerethiány – újraalkotás.

A filmek sztorija az ilyen többszörösen módosult forrásokból merít, így nem várhatunk el tőlük történelmi hitelességet, csak valamilyen mérvű hitelességre törekvést.

3. Butaság és okoskodás

A szóbeszéd egyik törvényszerűségét nagyon durván és egyszerűen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy butaság és okoskodás. A Comedy Central televíziós csatorna *Tömény Történelem*⁵⁵ sorozatában celebeket itattak le és kérték őket, hogy kamerák előtt meséljenek egy történelmi szereplőről vagy eseményről. Az egyik epizódban Attiláról, Rékáról és a gótokról beszél mindenféle badarságot az egyik

⁵³ Erről tanúskodik Johann Georg Kohl utazó beszámolója „ *A vendéglőben látható képen Attila lóháton ült, kezében zászlót lengetett, éppen egy folyón készült átkelni, amely hatalmas zuhatagban végződött. Attilának ilyen és hasonló ábrázolásai Magyarországon többet láttam, mint ahányat Arminiusról és Nagy Károlyról Németországban.*” Johann Georg Kohl (1841): *Utazás Ausztria országain keresztül*. Argumentum (reprint 2014) 381.o.

⁵⁴ „Az egyházi szerzők Attila hunjaiban az isteni bosszú eszközét látják, majd Góg és Magóg apokalipszisbeli seregeivel azonosítják őket, hogy azután - jóval később, a török veszély megjelenésével - képzeletbeli mohamedánokká változzanak. A skandinávok vad, kegyetlen harcosokként tekintenek rájuk, a német kultúrkörben a főúri udvarokba bejáratos, pallérozott lovagok jelmezét öltik magukra, Magyarországon pedig egyenesen a nemzetet megalkotó-megteremtő, dicső őökként tisztelik őket. A hunok egy ördögi-démonikus és/vagy bestiálisán kegyetlen, illetőleg egy letűnt aranykor egalitárius társadalmának mintáját megtestesítő nép...” Bozóky Edina (2015): *Attila, a hun király és legendái* 277.o.

⁵⁵ 2016 – *Tömény Történelem*. S02E07

celeb. A műsor kuriózuma, hogy ezt élőszereplőkkel meg is jelenítik. Szomorú tanulsága, hogy rámutat arra a tényre, mennyire nem ismerik az emberek a történelmet. Pozitívuma pedig az, hogy ehhez a butasághoz olyan kellékeket és jelmezeket szereztek, amelyek némiképp az illúzióját adták a szittyia világnak.

1. kép: 2016 – *Tömény Történelem. S02E07, magyar – jelenetek a filmből*

Sajnos, mint látni fogjuk, a butaság és az okoskodás, amit nem leértékelő formában művészi szabadságnak is hívhatunk, jellemző a történelmi filmekre.

4. Felszínes ismeret humorban feloldva

A másik, Attilát megjelenítő tévéműsor a már igazán humorosnak számító 1970-es *Attila-show* a Monty Pythontól.⁵⁶ Ez az a kategória, amit véletlenül sem szabad komolyan venni és történelmi hitelességet keresni benne. A humor éppen abból adódik, hogy rádöbbenünk ismereteink hiányára, tévedéseinkre, hibáinkra, a

2. kép: 1970 – *Monty Python Flying Circus S2E7 The Attila The Hun Show – angol – jelenetek a filmből*

félreértésekre. A humor felhívja a figyelmet arra, hogy csak felszínes ismeret várható el a történelmi filmektől. Érdekes viszont, hogy az ebben a humoros műsorban használt szedett-vedett jelmezekhez hasonlók visszaköszönnek még a 2001-es Attila-filmben is.

⁵⁶ 1970 - Monty Python Flying Circus S2E7 The Attila The Hun Show – angol, 23 perc

5. Közhelyek, ne vedd komolyan

A másik, immár egész estés komédiában, az 1982-es, *Attila, flagello di dio*⁵⁷ című olasz filmben szőrmébe, bőrökbe öltözve láthatunk Attilának és a hunoknak nevezett 11 férfit és egy alulöltözött lányt, akik nem sokban különböznek az

3. kép: 1982 – *Attila flagello di dio* (Isten csapása) olasz - jelenetek a filmből

őseemberektől és az akkoriban készült fantasy filmek barbárharcosaitól. Ez a csapat keveredik folyton abszurd helyzetekbe vándorlása közben. A kellékek között figyelmet érdemel egy kishordó méretű pöröly és egy deréköv méretű nyakperccel. Ezek a tárgyak és maga a történet is sziporkázik a közhelyek kifigurázásában. A film önmagán túlmutatóan jelzi, hogy nem szabad komolyan venni, sem ezt a filmet, sem azokat a történelmi filmeket, melyek sztereotípiákból építkeznek.

6. Összemosás, kettő az egyben

Az *Éjszaka a múzeumban*⁵⁸ című vígjátékban éjszakánként életre kelnek az amerikai természettudományi múzeum kiállításának figurái, köztük Attila és néhány hun harcosa. Feltűnő, hogy Attila és hunjainak megjelenítése inkább a mongol tatárokéra jellemző, mint a hunokra. A szőrmés, lófarkas fejfedő, nagy lemezekkel fedett bőrpáncél, vállon viselt íj tegeztek inkább a 700 évvel későbbi tatárookra jellemzőek, mint az V. századi hunokra. Tény, hogy nemcsak a filmesek, de a múzeumi szakemberek és a régi krónikások is sokszor nyúlnak az úgynevezett összehasonlító elemzés módszeréhez, ha ismeretlen kultúrát kell bemutatni, rekonstruálni. Ennek rosszul használt következménye viszont az összemosás. Így

⁵⁷ 1982 - *Attila flagello di dio* (Isten csapása) olasz, 91 perc

⁵⁸ 2006 - *Éjszaka a múzeumban* 1-2-3 (Night at the Museum) amerikai, 108 perc

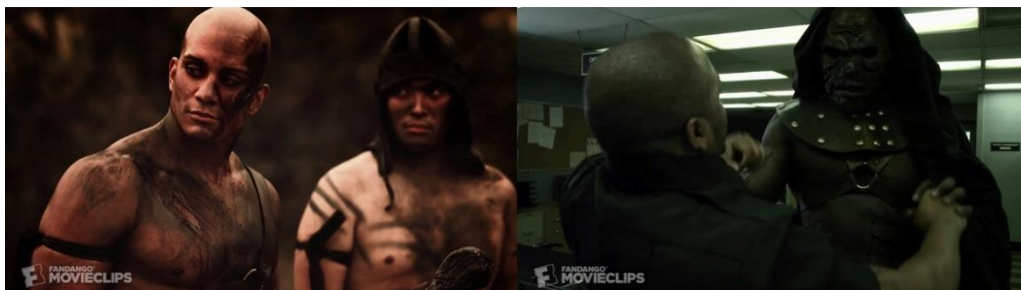
Attila hunjai egyszer olyanok lesznek, mint az 500 évvel korábbi szkíták, aztán mint a 700 évvel későbbi mongol tatárok, vagy a kortárs gótok, germánok és vandálok. Attila alakjának megjelenítése pedig sok esetben összeolvad Dzsingisz kánéval⁵⁹, Hermanarik ostrogót⁶⁰ vagy Alarich visigót⁶¹ királyéval.

4. kép: 2006 – *Éjszaka a múzeumban 1-2-3 (Night at the Museum)* amerikai – jelenetek a filmből

7. Minden egyenlő mindennel

Attila nevének felhasználására elrettentő példa a 2013-as *Attila*⁶² című film, mely egy mai korban játszódó B kategóriás horrorfilm. Szinte csak annyi köze van Attilához, hogy a filmben szereplő egyik múmiaszerű szörnyet róla nevezték el. A film párperces bevezetőjében jelennek meg a mindent elpusztító hunok, Attila és fiai mocskosan, bőr ágyékkötőben és szőrös lábszárvédővel. A húzó név egy teljesen más történethez kapcsolódik. Ennél a filmnél döbben rá az ember, hogy az Attila által is

5. kép: 2013 – *Attila* – amerikai - jelenetek a filmből

⁵⁹ A 2001-es *Attila* film elején Attila gyermekkorú kísértetiesen azonos Dzsingisz kánéval.

⁶⁰ A filmben szereplő *Complete Idiot's Guide to Attila The hun* című könyvből idézett kivégzést, a négy részre szakítást Iordanes írja le, amit Hermanarik ostrogót király végeztetett el az ellene történt lázadás leverésénél.

⁶¹ Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című könyvében Attila folyóba való temetését egy az egyben Alarich visigót király temetésének leírásából vette át.

⁶² 2013 – *Attila* – amerikai, 85 perc

használt egyik hadi technika, a megfélemlítés és a félelmetes hírnév keltése a századok folyamán hova vezetett. A tudományos gondolkodással ellentétes, nem különbségekben, hanem azonosságokban való gondolkodás párosulva a félelemmel terhelt emberi képzelettel és a rosszindulatú alkotói szándékkal ilyenén tudja átformálni egy nagy király alakját. Szörnyet alkot belőle. Az azonosságokban való gondolkodás egyenlőséget tesz mindenféle dolog és a vele valamiben is hasonló közé. Attila = Isten ostorával = a bűnök büntetőjével = a gonosszal = a testvérgyilkossal = egy vérengző vadállattal = egy pszichopátával vagy terroristával, aki csak pusztít, tarol, mint egy bozótválogógép. Attila neve a pusztítás metaforájává vált. Ezek a jellemzők pedig újra és újra visszaköszönnek majd minden, Attiláról szóló filmben.

6. kép: Ulpiano Checa *Attila és a hunok* című 1887-es festményének reprodukciója

8. Az előkép, rögzült képek

Itt hívnám fel a figyelmet Ulpiano Checa *Attila és a hunok* című 1887-es festményére, mely azt tárja elénk, hogy a XIX. század végén miként képzelte el egy művész a hunokat. Ez a kép csupán egy elképzelt illúziót, egy érzelmi benyomást ad a korról. Részleteiben téves rajta a ruházat, a fegyverzet, a lószerszámok és a többi tárgyi elem. Nem több e kép korhűsége, mint Feszty és Munkácsi honfoglalásról festett képeinek. Ennek ellenére ez a kép rengeteg könyvben⁶³, újságban és lexikonban megjelent, ahol a hunokat illusztrálni kellett. Így a hunokról alkotott elképzeléseinknek Checa festménye vált a mintaképévé. A filmesek sem tudnak elszakadni ettől a sztereotípiától. Mintha a látványtervezők csak e festmény alapján tudnák elképzelni a hunokat és a tudományos kutatások eredményei el sem jutnának hozzájuk.

⁶³ Például még Thompson, E. A. (2003): *A hunok* című könyvében is. 67.o.

9. Egyéni értelmezés, művészet + történelem + feminizmus

Talán Febo Mari (rendező és főszereplő) 1918-as filmje⁶⁴ az első Attiláról szóló film. A filmet jellemezhetjük úgy is, mint Febo Mari egyéni véleményét, elmékedését a hun uralkodóról és költői gondolatait a hatalomról és a nőkről. A díszlet és jelmez a kor filmes szokásait felülmúlóan pazar kiállítású. Rengeteg apró részletre figyeltek és mindent megtettek a korhűség és a tökéletes illúzió eléréseért. Mai szemmel viszont már csak iskolai jelmezbálra emlékeztet. A rómaiakat a Traianus oszlopról ismert klasszikus öltözékekben, a hunokat pedig a Checa festményéről ismert szőrmés, vértés, kucsmás vagy szárnyas sisakos jelmezben állítja elénk. Ezekről a sztereotípiákról viszont inkább a kor régészei, művészettörténészei és történészei tehetnek, mint a filmesek. Még Mussolini korában is az volt a nézet, hogy ha római romokat kell helyreállítani, akkor az csak monumentális, csak fényűző és csak a

7. kép: 1918 – Attila – olasz – film képeslapok

klasszikus császárkori lehet. Ha pedig hun, akkor annak csak vadnak és pusztítónak szabad lennie. Ennek ellenére e filmben szépen összesimul a művészet, a történelem és a film készítésének korára jellemző feminizmus.

10. Kultúrasszizmus, a civilizált és a primitív

Fritz Lang az 1924-es monumentális *Die Nibelungen*⁶⁵ című filmjében expresszionista stílusban és elfogult nézőpont szerint dolgozza fel a XII-XIII. században keletkezett Nibelung-éneket. A film jól követi az eposz cselekményét, viszont megjelenítésben jelentősen eltér az abban foglaltaktól. Az írott változatokban

⁶⁴ 1918 - Attila – olasz, 52 perc

⁶⁵ 1924 - Die Nibelungen, Teil 2 – német, 145 perc

nem tesznek minőségi különbséget a burgundok és hunok külső megjelenése között. Ott a hunoknak cifra öltözetük és sok díszes palotája van. Ezzel szemben Fritz Lang a hunokat éhező, rongyos, vagy akár ruhátlan csöcseléknek ábrázolja, akik ősemberi mozgással földalatti odukból bújnak elő primitív fegyvereikkel. Mintha a hunok megjelenítéséhez a Szovjet forradalom éhező muzsikjai szolgáltak volna mintaként. A történet fontos eleme Attila több palotája, így van robosztus épület is, némi

8. kép: 1924 – *Die Nibelungen, Teil 2* – német – jelenetek a filmből

jurtaszerű sátor és pár nyomorult ló, de ezekkel élesen szemben állnak a burgundok fényes palotái, csillogó vértjei és pajzsai. Az eposztól eltérően Attilát sem bölcs, megértő, idős uralkodónak láthatjuk, hanem egy agyonmaszkírozott, zavarodott, összetört örültnek. Krimhilda viszont, mint egy megrendíthetetlen felsőbbrendű úrnő pompázik a magyar Szentkoronára hasonlító koronájában. Ezek a kolonializusból visszamaradt nézetek, mely szerint csak a nyugat-európai és az abból származó észak-amerikai kultúra a civilizált, a többi pedig primitív, a mai napig jelenlévő hatással bírnak ránk, és eltorzítják a kelet-európai és közép-ázsiai kultúrák valós bemutatását. Ez a nyugati civilizáció felsőbbrendűségének egyértelmű kinyilatkoztatása. Ez kultúrrassizmus.

Itt említeném meg, hogy Ammianus Marcellinus *Róma története*⁶⁶ című munkájában régebbi forrásokból merítve, valóban bőrökbe, szőrmékbe öltözött

⁶⁶ „Ruhájukat vászonból vagy erdei rágcsálók össze varrt irhájából készítik. Nincs külön ruhájuk a házi és házon kívüli használatra, hanem ha egyszer belebújnak egy fakó színű ingbe, nem veszik le és nem váltják addig, míg a hosszú használattól el nem rongyolódik és szét nem szakad. Fejüket félrekapott kucsmával fedik, szőrös

vadaknak írja le a hunokat. Viszont Priszkosz rétor, aki valóban járt a hunok között és Attila udvarában is, úgy számól be erről, hogy a szolgák öltözete volt rongyos, a hunok viszont jól öltözöttek, gazdagon díszítettek és ápoltak voltak⁶⁷.

E két kortárs szerző idézetéből is kiviláglik, hogy a hunok között voltak szegények és gazdagok is. A mai szavakkal élve hajléktalan és divatos kinézetűek is, munkaruhába és ünneplőbe öltözöttek is. Ha ehhez hozzáadjuk még, hogy a hunok nem egységes nép voltak, hanem sok-sok különféle népcsoportból álltak, akkor egy vegyes öltözködési stílust kellene látnunk a filmekben. Továbbá a régészeti leletek olyan cifra motívumokat mutatnak fel, melyek máig megtalálhatók a kelet-európai és közép-ázsiai népviseleteken Lengyelországtól Ukrajnán át Kazahsztánig és Mongóliáig. A hun sírok arany és ezüst leletei gazdagságról tanúskodnak. Ezek miatt elfogultság a filmekben a mai hajléktalanok szintjének megfelelő jelmezbe öltöztetni a hunokat.

11. Propaganda és western klisé barbár köntösben

9. kép: 1954 – Attila, a hunok királya – amerikai – jelenetek a filmből

Könnyed szórakoztató peplum filmeket az olaszok kezdtek el készíteni és tőlük vették át az amerikaiak. Ezekből nőttek ki a monumentális történelmi filmek. 1954-ben mind az olaszok, mind az amerikaiak elkészítették a maguk Attila filmjét.

lábszárukat kecskebőrökkel védik. Cipőjük nincs méretre szabva, így nem is járhatnak benne kényelmesen, ezért gyalogharcban alig használhatók. Ammianus Marcellinus (1993): Róma története 350. o.

⁶⁷ „(95) Hanem ezeket (hadifoglyokat) bárki megismerheti szakadozott ruháikról és mocskos hajukról, hiszen balsorsra jutottak. De ez az illető szép öltözetével és körös-körül megnyírt hajával jómódú skytha benyomását keltette.” „(131) Egy csapat szolgálta körül, (Rékát, Attila feleségét) vele szemközt a földön szolgálólányok ültek, akik szöveteiket hímezték színes fonalakkal, amelyeket barbár ruhák díszéül szántak.” Attiláról pedig ezt írja: „(163) Egyszerű volt a ruhája is, csupán csak tisztaságban volt különb a többiekénél, sem az oldalán levő kard, sem barbár csizmájának szíjcsatjai, sem lovának zablája nem volt olyan, mint a többi skytháé, azaz nem volt rajta sem arany, sem drágakő, sem bármi más drágaság.” Hunok és rómaiak, Priszkosz rétor összes töredéke., Máriabesnyő – Gödöllő (2017): Attraktor Kiadó, 25.,30.,33. o.

Az amerikai változatban (*Attila, a hunok királya*⁶⁸) csak néhány motívum ismerhető fel a történelmi Attila életéből. Ez csupán egy szórakoztatásra szánt film, amelyeket akkoriban futószalagon gyártottak. A dramaturgiát is a jól bevált western filmekből emelték át. Az Attila szerepét játszó markáns arcú Jack Palance is számtalan hasonló barbár hőst alakított akkoriban.

A díszleteket és jelmezeket mintha a filmgyár raktárából hozták volna elő és csak némiképp alakították volna át, hogy rómainak, illetve barbárnak tűnjenek. A korhűség csak nyomokban figyelhető meg. Viszont figyelemre méltó a hunok emberi és állati koponyákkal, szarvakkal és lófarkakkal díszített hadijelvénye. E tárgy a pogányok jele, önmagában jelképezi a filmkészítők elképzelését a hunokról.

A történet különlegessége az, hogy a hidegháborús időszak propaganda jellege erősen rányomta a bélyegét. Anakronizmus a filmben, hogy Attila és a hunok nem aranyat, gyöngyöt és kelmét akarnak, hanem római fegyvereket és stratégiát. Ez a film készítésének idején a szovjetekre volt jellemző és nem az V. századi hunokra.

12. Fekete és fehér, jó és rossz

Az igényesebben elkészített olasz gyártású *Attila, Isten ostora*-ban⁶⁹ Anthony Quinn és Sophia Loren játszotta a főszerepet. Történelmi hűségről itt sem beszélhetünk. A történetben keveredik a művészi értelmezés a legendák világával és a krónikás hagyománnyal. Ez a film is kihangsúlyozza Attila kegyetlenségét, viszont

10. kép: 1954 – *Attila, Isten ostora* – (*Attila*) – olasz, francia – jelenetek a filmből

⁶⁸ 1954 - *Attila, a hunok királya* – (*Sign of the Pagan*) – amerikai 89 perc

⁶⁹ 1954 - *Attila, Isten ostora* – (*Attila*) – olasz, francia, 80 perc

ellenpontozza a lelkében dúló vívódásokkal. A film látványvilága az ellentétekre épül. A hunok barlangban tartanak lakomát, párviadallal szórakoztatják magukat, és a hun király szalmával felhintett padlójú, kicsi sátorban lakik, míg a rómaiak fényes palotában lakomáznak és táncbemutatóban gyönyörködnek. Pedig a hunoknál követségben járt Priskos rhétor útleírását Iordanes⁷⁰ úgy közvetíti, hogy Attila palotája gyalult fából készült, díszes oszlopcsarnokokkal, nagy étkezőkkel. Egy másik átiratban még hozzáfűzik, hogy Attila palotája tornyokkal volt díszítve és nem messze volt egy fürdő, melyet Attila első embere, Onégésios építtetett Pannóniából hozatott kövekből.⁷¹

A filmben a jelmezek furcsa kavalkádot alkotnak. A bronzkori, mükénéi és kelta ékszereken át a római, bizánci és keresztény ruhákig és kiegészítőig vegyesen vonul fel minden. A hunokat itt is teleaggatják szabás nélküli szőrmékkel, bőrökkel és rongyokkal. Attila és Bleda is harisnyában és szegecses ágyékkötőben, bronzkori ékszerekkel és díszekkel van felruházva. Lovas íjász nem jellemző a filmben, csak köpenyes hatalmas szőrme kalapos lándzsás lovasok⁷².

Attila és Róma püspökének találkozását is a fekete–fehér ellentétére építve jelenítik meg. Attilának, mint a rossznak fekete öltözék, Róma püspökének, mint jónak, fehér öltözék járt.

13. Szórakoztatás, sablon, toposz, sztereotípiá

Meg kell említeni a peplum filmek barbáros változataiból kettőt, a *La Regina dei Tartari*⁷³, mely *The Huns* néven is futott és a *Tharus Figlio di Attila*⁷⁴ címűt is amelyeknek abszolút semmi történelmi alapja nincs. Csupán közhelyekből, sztereotípiákból és toposzokból felépített, könnyed szórakozást nyújtó kalandfilmekről van szó. Kaland, ármány, szerelem, sexi női tánc, izmos férfi párviadal, végül egy kis csata és happy end. A díszletekben a cölöp épületek még elfogadhatók, de az indián tipi sátrak, a nyereg és kengyel nélküli lovasok már merész párhuzam az indiánokkal. Az angol hosszúíjak szerepeltetése is a filmesek igénytelenségét mutatja. A hölgyek viszont friss frizurában, teljesen új ruhákban, frissen vasaltan állnak elénk. Az előző két filmhez képest a barbárok itt hangsúlyosabban öltöznek báránybőr kucsmákba és hosszú kecskeszőr bőrökbe. A felsőtestükön görög hoplita stílusú szűrökkel és szegecsekkel díszített mellvértet,

⁷⁰ „...Ott találtunk rá (Attilára) gyalult deszkából ácsolt palotában, amelynek szerkezete annyira tömörnek látszott, hogy tüzetesebb szemügyre vétel nélkül alig lehetett észrevenni a gerendák összeeresztéseit. Láthatsz hosszú folyosóval egymástól elkülönített ebédlőket, minden dísszel ellátott oszlopcsarnokokat. A sík terület hatalmas tornáccal volt körülkerítve úgy, hogy a nagysága királyi udvart mutatott. Ez volt Attila királynak a székhelye...” Iordanes (2004): Getika. 178-179.

⁷¹ Hunok és rómaiak, Prsiskosz rhétor összes töredéke. Máriabesnyő – Gödöllő (2017): Attraktor Kiadó, 25.o.

⁷² Pintér-Nagy Katalin doktori értekezésében foglalta össze a hunok öltözködésére és fegyverzetére vonatkozó írott forrásokat, melyből a filmekkel jelentősen ellentétes kép rajzolódik ki.

⁷³ 1960 – *La Regina dei Tartari* – olasz, 102 perc

⁷⁴ 1962 – *Tharus Figlio di Attila* – olasz, 84 perc

11. kép: 1960 – *La Regina dei Tartari* – olasz, (alul) és 1962 – *Tharus Figlio di Attila* – olasz (felül) – jelenetek a filmekből

vagy hatalmas tüskékkel, karmokkal, szegecsekkel ellátott mellpántot viselnek, míg combjaik csupaszak. Ez a jelmez stílus teljesedett ki aztán a '80-as évekbeli fantasy

12. kép: 1967 – *Die Nibelungen, Teil 2 – Kriemhilds Rache* – német-jugoszláv –jelenetek a filmből

filmek⁷⁵ barbárjainak megjelenítésében.

14. Korrekt adaptáció, csak a korszak későbbi

Az 1967-es *Die Nibelungen*⁷⁶ filmnek a legfőbb erénye, hogy az írott Nibelungen éneket a lehető legnagyobb hűséggel fordítja át történelmi kalandfilmmé. Itt nincs akkora kontraszt a hunok és a nibelungok öltözködése és fegyvereik minősége között, mint Fritz Lang filmjében. Attila itt jószándékú, bölcs és toleráns uralkodó, akinek szépen megmunkált fából épített, tornyokkal díszített

⁷⁵ Conan, a barbár (1982), Vörös Szonja (1985), Barbár testvérek (1987)

⁷⁶ 1967 - Die Nibelungen, Teil 2 - Kriemhilds Rache - német-jugoszláv, 86 perc

palotája, díszterme, étkező csarnoka van, mint ahogy erről az énekben is szó van. A film hátránya a történelmi hűség nézőpontjából csak annyi, hogy a Nibelungen ének XII–XIII. századi alkotás. Így a műben és ebből következőleg a filmen is inkább az e korból származó klasszikus lovagkori viselet jelenik meg a burgundokon és tatáros öltözet a hunokon. Bár itt is gyakori a hun katonákra, pajzsokra és lovakra aggatott szabás nélküli szőrme, bőr, de ezeket a manírokat háttérbe szorítják a mives sisakok, a tatáros kaftánok, és a türkménes szőrmekucsmák. Ezeknek köszönhetően a hunok itt egy elfogadható, de közelebbről nem behatárolható eurázsiai lovas nomád nép benyomását keltik.

15. Csúsztatás, a súlypontok áthelyezése

A 2001-es, *Attila, Isten ostora*⁷⁷ című kétrészes, televízióra gyártott film a legnézhetőbb az Attila-filmek közül. Köszönhető ez elsősorban az Attilát alakító sármos Gerard Butlernek, a szerelmi szálaknak, a véres jelenetek mellőzésének és a történet közel történelmi hitelességű elmesélésének. Ennek ellenére a képi megjelenítésben számos csúsztatás figyelhető meg. A rómaiak itt is 300 évvel korábbi öltözékben és fegyverzetben állnak elénk. A gótok megjelenítése talán elfogadható, a hunok öltözéke viszont nem sokat változott Checa festménye óta, pedig közben eltelt

13. kép: 2001 – *Attila, Isten ostora* (*Attila the Hun*) amerikai-litván – jelenetek a filmből

124 év. A változás minimális. Attila és Ildikó esküvőjén azért az ifjú párnak végre elegáns öltözéke van, de a násznép továbbra is a rongyos „munkás ruhájában” ünnepel. Attila koronája Somogyi Győző⁷⁸ 1996-os festménye alapján készült, Ildikó koronája pedig egy szarmata diadém⁷⁹ pontos mása. A lakodalmi terem és körtánc is

⁷⁷ 2001 – *Attila, Isten ostora* (*Attila the Hun*) amerikai-litván 175 perc

⁷⁸ Somogyi Győző (1996): *Attila hun király, festmény, Magyar hősök arcképcsarnoka*

⁷⁹ Szarmata diadem, Khoklach kurgán I. század

mintha egy ír Trisztán és Izolda filmből került volna át ide, semmi kelet-európai hatása nincsen. A további díszletek között feltűnnek jurták, de a fából készült épületek még mindig cölöpépületek, a tornyok csak vadászok magaslesei és nem olyanok, mint amiről Priskos írt⁸⁰. Ráadásul Attila palotája erősen a görög-római épületeket utánozza, csak ez fából készült és az oszlopai lófejekkel vannak díszítve, a timpanonja pedig lovas jelenetet ábrázol. A római kultúra hunok általi átvétele és utánzása több helyütt előfordul a filmben, sugallva ezzel a magasabb rendű nyugati kultúra befolyását a primitívebb keletire. Ezzel szemben, igaz csak körülbelül 70 évvel később, de Prokopius ír a hun divat megjelenéséről Bizáncban⁸¹. További csúsztatás, hogy Attila kardja sem hun kard, hanem mongol-török szablya. Az Attilát segítő sámán lány pedig mintha egy kőkori szibériai faluból került volna ide.

16. Lefedés: a hun nem hun, hanem germán

A BBC televízióra készített nagy harcosokról szóló sorozatának egyik epizódja *Attila, a hun*⁸² címet viseli, de valójában nem a hunokat mutatja be. A film a szkiri Edekonnal meséli el a történetet, így már eleve germán nézőpontból látjuk az eseményeket. Iordanes Attila fiainak testvérharcában felsorolja a népeket és a rájuk jellemző fegyvernemeket⁸³, ebben a filmben csak a hunokkal együtt harcoló germán népeket láthatjuk. Erősítik ezt a tényt a sokféle kerek pajzs és ez erős orrvédővel ellátott sisakok⁸⁴ is. A hunokat mindenhol lovas íjászokként⁸⁵ emlegetik, itt mégis csak gyalogos katonákat láthatunk a filmben. Lovas harcos csak kettő tűnik fel, az is csak gyakorlatozás közben. A lovasok teljesen kimaradnak a csatajelenetekből is. Meglepő még, hogy a rómaiak íjai messzebb lőnek, mint a hunoknak nevezett gyalogos harcosoké.

Attila karaktere is egy germán rockzenészre emlékeztet, nem pedig a Iordanes⁸⁶ leírása alapján ismert mongoloid jellegű személyre. Itt is egy kegyetlen és vérszomjas pszichopátának jelenítik meg Attilát. Ez a félreértésekből, téves

⁸⁰ Lásd a 9. jegyzetet.

⁸¹ „A byzanti fiatal divathősök, a kék párt nyalka legényei, hajukat a hunok módjára elöl igen rövidre nyírátták s dolmányt és lobogós gatyát viseltek, mint e népnél szokásban volt.” Thierry Amadé (2001) *Attila történelme* 253.o.

⁸² 2008 – BBC Harcosok – *Attila, a hun* (Heroes and Villains: Attila the Hun) angol, 50 perc

⁸³ „...hogy hosszú lándzsával harcoló gót, karddal dühöngő gepida, dárdától ütött sebe miatt lehanyatló rugus, gyalogos suavus, nyilait elfogyasztó hun, nehézfegyverzetű alán, és könnyűfegyverzetű herul alkotja a csatasort.” Iordanes (2004): *Getika*. 262.

⁸⁴ Ez a típusú sisak inkább az 1066-os hastingsi csata normann harcosaira jellemző, mint az V. századiakra.

⁸⁵ „Alacsony termetűek voltak, de fürgén mozogtak és igen ügyesen lovagoltak, széles hátuk és erős nyakuk igen alkalmassá tette őket a nyilas harcmodorra és mindig gögösen kihúzták magukat.” Iordanes (2004): *Getika*. 128.

⁸⁶ „Alacsony termetű, széles mellkasú, nagy fejű, kis szemű, ritka, őszbevegyülő szakállú, pisze orrú, sötét bőrű volt, tehát származásának jeleit viselte magán.” Iordanes (2004): *Getika*. 182.

értelmezésekből és a nyugati felsőbbrendű hozzáállásból fakad. Hasonlóan a The History Channel számos barbárokat bemutató ismeretterjesztő filmjéhez⁸⁷, itt sem mulasztják el bemutatni a nézőket borzongató véres jeleneteket és a foglyok kéjes kivégzését.

Ennek ellenére a film az eddigi legkorhűbb jelmezeket mutatja fel. A rómaiak és bizánciak öltözéke – helyesen – a késő-rómaiak jeleníti meg. A fémfibulák, diadémok és fegyverek, vértzetek a régészeti leletek hiteles műtárgymásolatai és rekonstrukciói. A CGI⁸⁸ technikának köszönhetően a látvány monumentálisabb lett, mint a 2001-es filmben. A gyalogos katonák tömege megsokszorozódhatott,

14. kép: 2008 - BBC *Harcosok – Attila a hun (Heroes and Villains: Attila the Hun)* – angol – jelenetek a filmből

rekonstruált ókori városok kerülhettek a szemünk elé és ezáltal a hatalmas hun ostromtornyok és faltörő kosok⁸⁹ is megjelenhettek. Csak valamiért a lovasíjász hunok kimaradtak ebből a filmből. Talán Angliában már a hunok nem is hunok, hanem germánok?

17. Történelmi ihletettség, de csak művészet

Attila címmel⁹⁰ Giuseppe Verdi operát írt. A mű librettóját az Aquileia ostroma és Velence alapítása kapcsán kialakult legendák és irodalmi művek ihlették. Valódi

⁸⁷ 2003 - Barbárok - Barbarians. S01E04 (The History Channel)

2004 - Döntő csaták - Attila - (Decisive.Battles.Atila) (The History Channel)

2006 - Terry.Jones - A barbárok (BBC, The History Channel)

2016 - A barbárok felemelkedése (Barbarians Rising) S01E08 (For History)

⁸⁸ Computer-Generated Imagery, magyarul „számítógépen létrehozott kép”

⁸⁹ Hunok és rómaiak, Prsiszkosz rhétor összes töredéke. (2017) Máriabesnyő – Gödöllő (2017): Attraktor Kiadó, 10.o.

⁹⁰ A különböző színpadra állításairól a YouTube videó megosztón számtalan feldolgozást láthatunk.

történelmi események csak nyomokban ismerhetők fel benne, de az operától nem is

15. kép: Werkfotó az 1954-es *Attila, a hunok királya – (Sign of the Pagan)* című filmből és egy jelenet a 2010-es Mariinsky Theatre Verdi: *Attila* – operaelőadásból

várja el senki a korhűséget. Az operaénekesek néha jelenkori ruhákban vagy Prada kreációkban ⁹¹ lépnek színpadra, de sokszor a filmeket megszegyenítő korhű illúziót keltő, ragyogó jelmezekben pompáznak. Érdekesség, hogy a 2010-es Mariinsky Theatre⁹² előadás színpadán olyan koponyákkal és szarvakkal díszített hadijelvény tűnik fel, mint az 1954–es amerikai filmben.

18. Felülírás, a magyar hagyományok Attilája

Szörényi Levente rockoperája és annak televíziós felvétele, *Attila, Isten kardja*⁹³

16. kép: 1993 – *Attila Isten kardja* – rockopera (Margitszigeti Szabadtéri Színpad) jelenetek a televíziós felvételből

⁹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=CIEwQ6iuGic>

⁹² https://mariinsky-theatre.com/performance/marnew_atilla/

⁹³ 1993 - *Attila Isten kardja* – rockopera (Margitszigeti Szabadtéri Színpad)

címmel, a magyar hagyományok pozitív Attila képét mutatja be. Ez a kép épp az ellenkezője annak, mint amilyen a nyugati feldolgozásokból élénk tárult. A szerepeket a legkedveltebb nemzeti énekesek alakították. A díszleteken vegyesen jelentek meg a különböző pusztai népek ősi motívumkincséből vett elemek. A hunok egyöntetűen arany díszítésű fehér ruhában álltak élénk, míg más nemzetbéliek kék és vörös ruhákban. A színpadon csak jelzésértékű minden, korhűséget itt sem vár el az ember, és nem is kap, csak az illúziót, a lenyűgöző hatást. A nemzeti érzelem, a hősi szellem és a dicső múlt viszont átsugárzik ezen a képi világon. Attila negatív megjelenítését viszont egy színpadi mű nem képes felülni, de több film és több évadnyi filmsorozat talán már képes volna.

19. Új feldolgozás, új értelmezés, egy másik vivőhullám

Az *Attila, Isten kardja* 2002-es⁹⁴ színpadra állításakor megváltozott a szereposztás, a dalok sorrendje, eltűntek a díszletek és a fehér jelmezek. Az öltözetek barna bőrök, szőrmék, lógó rongyok, rojtok, bojtok, övek, csatok kavalkádja lett. A zene és a szöveg ugyanaz, mint az 1993-as előadáson, de mintha egy másik darabot látnánk.

17. kép: 2002 – *Attila – Isten kardja* – zenedráma (Esztergomi Nyári Játékok) – jelenetek a televíziós felvételtől

A látvány, a díszlet, a jelmez és a színészek karakterei egy vivőhullámot alkotnak, ezen keresztül ér el minket a történet. Ha ezt a vivőhullámot nem jól rakják össze, akkor egy nagyon jó történet sem érinthet meg minket, hiteltelenné, értéktelenné válik az egész.

Nehéz jó történelmi játékfilmet készíteni.

⁹⁴ 2002 - *Attila - Isten kardja* – zenedráma (Esztergomi Nyári Játékok)

Az idézett filmek:**Történelmi játékfilm:**

- 1918 – Attila – olasz, 52 perc (Febo Mari)
 1924 – Die Nibelungen, Teil 2 – német, 145 perc (Fritz Lang)
 1954 – Attila, a hunok királya – (Sign of the Pagan) – amerikai, 89 perc
 1954 – Attila, Isten ostora – (Attila) – olasz, francia, 80 perc (Anthony Quinn, Sophia Loren)
 1960 – La Regina dei Tartari – olasz, 102 perc
 1962 – Tharus Figlio di Attila – olasz, 84 perc
 1967 – Die Nibelungen, Teil 2 – Kriemhilds Rache – német-jugoszláv, 86 perc
 2001 – Attila, Isten ostora (Attila the Hun) – amerikai-litván, 175 perc (Gerard Butler)
 2008 – BBC Harcosok – Attila, a hun (Heroes and Villains: Attila the Hun) – angol, 50 perc
 2013 – Attila – amerikai, 85 perc (horror)

Vígjáték:

- 1970 – Monty Python Flying Circus S2E7 The Attila The Hun Show – angol, 23 perc
 1982 – Attila flagello di dio (Isten csapása) – olasz, 91 perc
 2006 – Éjszaka a múzeumban 1– 2– 3 (Night at the Museum) – amerikai, 108 perc (Ben Stiller)
 2016 – Tömény Történelem. S02E07 – magyar, 11 perc

Opera, rockopera:

- Verdi: Attila – opera
 1993 – Attila Isten kardja – rockopera – magyar (Margitszigeti Szabadtéri Színpad)
 2002 – Attila – Isten kardja – zenedráma – magyar (Esztergomi Nyári Játékok)

A filmek teljes hosszban, vagy részleteikben megtekinthetők: www.youtube.com

Az 1918– as Attila film: <http://cinestore.cinetecadibologna.it/video/dettaglio/7174>

A képek forrása:

6. kép: <https://www.ebay.es/itm/ATTILA-les-HUNS-charge-de-cavalerie-par-Ulpiano-Checa-y-Sanz-Gravure-19e-/152348729440>

7. kép: <https://www.flickr.com/photos/truusbobjantoo/29623776206>

<https://www.flickr.com/photos/truusbobjantoo/29623781816>

<https://filmstarpostcards.blogspot.com/2013/12/attila-1918.html>

<https://www.flickr.com/photos/truusbobjantoo/27546060130>

15. kép: <https://cinemastationblog.wordpress.com/2010/05/11/jack-palace-the-badest-of-the-bad/>

https://mariinsky-theatre.com/performance/marnew_atilla/

A többi kép a filmekből lett rögzítve és összeállítva.

Felhasznált szakirodalom

Ammianus Marcellinus (1993): Róma története. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Bóna István (1993): A hunok és nagykirályaik. Budapest: Corvina Könyvkiadó.

Bozóky Edina (2015): Attila, a hun király és legendái. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Kiss M. M. (2004): Iordanes: Getica, A gótok eredete és tettei. Oktatási segédkönyv. Budapest: L'Harmattan, 3. javított és bővített kiadás

Hunok és rómaiak, Priskos Rhétor összes töredéke. (2017) Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó.

Pintér-Nagy Katalin (2017): A hunok és az avarok fegyverzete, harcmodora az írott források alapján. Budapest: Balassi Könyvkiadó.

Thierry, Amadé (2001): Attila történelme – Attila fiai és utódai történelme. Komár Gábor kiadása.

Thompson, E. A. (2003): A hunok. Szeged: Szukits Könyvkiadó.

Thuróczy János (1978): A magyarok krónikája. Budapest: Európa Könyvkiadó.

II. GAZDASÁGTUDOMÁNYOK

RÉGIÓK VÁLTOZÁSA – NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS

GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária

(főiskolai tanár; Tomori Pál Főiskola)

A világgazdaság minden időszakot tekintve világméretű, globalizált egység, amelyben a gazdasági és társadalmi fejlődés egységet alkot, miközben a fejlődés tekintetében ellentétpárok alakulnak ki, azaz fejlettebb és kevésbé fejlett területek. Régiók létrejöhetnek gyarmatosítással és szerződéses megoldással. A gyarmatosítás hosszú távú kapcsolat a gyarmat és anyaország között, amely a fejlődés tekintetében lényeges különbséget mutat, amelyet SWOT analízis segítségével lehet elemezni. Ugyanezt a folyamatot szerződéses övezetek esetében is érdemes értékelni, hiszen a modern időkben az innovatív centrum országok és a követő periféria területek gazdasági, társadalmi és pénzügyi helyzete eltérő sajátosságokat mutat. E kérdéseket próbálja górcső alá venni a tanulmány.

Kulcsszavak: gyarmatosítás és szerződéses övezetek, regionalizáció, SWOT analízis, centrum-periféria fejlődés

„Akár egy halom hasított fa hever egymáson a világ szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikat, s így mindegyik determinált.”

(József Attila: Eszmélet)

1. Rövid történeti áttekintés

A XV-XVI. század a modern gazdaság kialakulásának időszaka, amelyet a XVII-XVIII. században a nemzetközi munkamegosztás gyors fejlődése követ. Európában ezt a folyamatot segíti az ipari forradalom, amelynek eredményeként a közlekedéstechnika és a csomagolástechnika fejlődése megváltoztatja a világkereskedelem jellemzőit. Megrövidül a földrészek közti közlekedési idő (új földrészeket kapcsolnak be a kereskedelembé), és tudnak a kor technikai színvonalán légmentesen csomagolni (új áruformák jelennek meg a piacokon, nagy tömegben olyanok, amelyek korábban a Selyemúton jutottak Európába). Ezek a lehetőségek felgyorsították a kapitalizmus fejlődését és a világ egészén történő elterjedését. A kapitalizmus világgazdasági rendszerként kezelése alapvető kérdés a tekintetben, hogy a globalizáció, mint fogalom a tőkés termelési folyamat átfogó jelenségének értelmezése. A szakirodalomban a fogalom megjelölése, konkrét megfogalmazása, csak a XX. században történik (angol, majd német szakmai anyagokban), ám a világméretű dezintegráció (regionalizálódás) és globalizáció a történelem minden

időszakában párhuzamosan jelen volt. A történelem folyamán állandóan együttes folyamatként léteztek, de kutatásuk és a fejlődési jellemzők feltárása csak a modern gazdasági fejlődés időszakában történt. Ennek az az oka, hogy a kíváncsibb kutatók körében felmerült a kérdés, hogy a világgazdasági folyamatok változásai következtében mikor, milyen területeken alakultak ki gazdasági, társadalmi és katonai jellemzőkkel körülhatárolható, meghatározó birodalmi rendszerek. (Ismert a jelenség, hogy a birodalmak mindegyikének jellemzője, hogy meghatározott méret és fejlettségi szint után elindul a felbomlás folyamata, ld. pl.: Kína, Mongólia, a Római Birodalom, ám amíg a birodalom létezik, addig a környezet számára meghatározó a jelentősége).

A világgazdaság minden fejlődési időszakban világméretű egység, amelyet az egyenlőtlen fejlődés jellemez. A különböző korokban más-más területen jelenik meg a vezető gazdasági, katonai hatalom, amely adott területi egységet – régiót – képez. Az egyes régiók egymás mellett párhuzamosan fejlődnek, de minden fejlődési időszakban létrejön egy vezető ország, amely a világ egésze számára meghatározó erőfőlényvel rendelkezik.

Az ipari forradalom, az európai kultúra, a felvilágosodás kapcsán megjelenő változások a kontinens egészén gyors fejlődést és területszerzési igényeket jelenítettek meg, ami a történészeket a jelenségek megismerése irányába mozdította. Ennek okán meghatározott csoportjuk (akiknek munkája Franciaország, Nagy-Britannia, USA és azon európai területeken koncentrált, amelyekből később Németország és Olaszország létrejött) kutatni kezdte az országok történetét. Fontos kérdéssé vált, hogy hol húzódik meg a határ a történetkutatás számára, valamint új tudományok kialakulására, hiszen ezek az országok a gyarmatosítás tekintetében élen jártak, és az elfoglalt területeken élőket „primitív” jelzővel illették. Úgy tartották, hogy az ilyen primitív népeknek nincs történelme, kultúrája, történelmük a modern gyarmatosítással kezdődik, ami kulturális változást is eredményez adott területeken. (A „primitívnek” nevezett társadalmak kutatására az antropológus-etnográfusok szakosodtak, míg az idegen magaskultúrákkal foglalkozók lettek az orientalisták; pl.: Kína, India, arab régió).

Észre kellett venni, hogy a világban a pán-európai zónán kívül más régiók is, az ún. magaskultúrák voltak (Kína, India, Perzsia és az arab világ részei), amelyek korábbi időszakokban valamely „világbirodalom” vezető hatalmaként, központjaként működtek. (Az egyenlőtlen fejlődés eredményeként azonban elveszítették vezető szerepüket, és a világgazdaság más területein emelkedett fel új kultúrával, gazdasággal bíró vezető ország és rendeződött mellé egy új régió). Az orientalista tudósok meghatározták a régiók jellemzőit, azaz azt, hogy ezekben a birodalmakban azonos sajátosságok jelentek meg, azaz közös nyelv, saját írás, világvallás, terület, bürokrácia, közös szokások, vagyis régióként működött egy-egy birodalom egésze.

2. Régiók létrejötte és jellemzői

Régiók tekintetében különfélekkel találkozunk, úgymint gazdasági, pénzügyi, valutáris, katonai stb., ám létrejöttük eltérő, több formában lehetséges. Két alapvető kialakulási forma ismert, a gyarmatosítás és a szerződéses megoldás. Jelen tanulmány a valutáris kérdésekkel és a gazdasági együttműködéssel foglalkozó övezetek sajátosságait taglalja, így a jellemzőket is ennek megfelelően tárja fel (a sajátos feltételek sokszínűsége okán a teljesség igénye nélkül).

Az ilyen övezetek legfontosabb jellemzői a következők:

- földrajzilag pontosan körülhatárolható a terület, egyértelmű, hogy mely országok tartoznak a régióhoz,
- közös a valutáris, ill. a gazdasági törvényhozás,
- az övezet teljes területén egy valutát kedvezményeznek, amelynek kiválasztása/kiválasztódása az övezet kialakulási jellemzőjétől függő,
- a gazdasági-pénzügyi kapcsolatok lebonyolítása egy pénzügyi központban történik, amelyet ugyancsak az övezet kialakulásának sajátossága határoz meg,
- a bürokrácia kérdése is az övezet létrejöttének következménye, adott terület közigazgatási, adminisztrációs rendszerének megteremtésével (majd később a gyarmati adminisztráció kialakításával), valamint
- a nyelv, az írás, a vallás és a szokások másként alakulnak a gyarmatosítás és a szerződéses övezetek esetében.

Az első régiók létrejöttének alapját a *gyarmatosítás* jelentette. A gyarmat úgy fogalmazható meg, hogy egy nép, állam vezetői, azaz az állami, társadalmi, gazdasági vezető szervezetei ellenőrzést gyakorolnak, tartanak fenn folyamatosan egy másik földrajzi területen élő, tőlük idegen nép, népcsoport felett, kihasználva azt az erőfölényt, amelyet az eltérő fejlődési feltételek gazdasági, pénzügyi, katonai, ideológiai erőfölényként biztosítottak számára, és a fejlettségbeli eltéréseket, amelyeket az egyenlőtlen fejlődés lehetővé tett.

A fejlett országban az iparosodás, a városiasodás jelenik meg, szabályozott gazdasági, pénzügyi, politikai, ideológiai és jogi feltételekkel. Az európai területen ez a XV-XVIII. század időszakában felgyorsuló folyamat, amely lehetőséget ad más, gyengébbnek látszó népek feletti erőfölény érvényesítésére. A városiasodás és a gazdasági fejlődés egyféle erősséget hordoz (épített környezet, jelentős népesség, ipari munkásság, gyors ipari fejlődés, ám megjelenik a környezet átalakítása és szennyezése is a vasútvonalak építésével, a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásával). A „primitívnek” mondott népek esetében másfajta erősségekkel lehet találkozni. A gyengébbnek, elmaradottnak, fejletlennek mondott ország, nép esetében jellemző, hogy a természetközeli életmódot még nem adta fel, erdőben épített házakban él, ismeri a környezetét, és ebbe beleolvadva a környezetével együtt éli az életét. Gyakoriak a törzsi háborúk, ám az eszközök kevésbé rombolóak, nem okoznak

környezeti károsodásokat. Ezen népek kultúrája, öltözete, életmódja, kereskedelmi kapcsolatai, pénzei, fegyverzete is a környezet tárgyainak felhasználását jelenti.

2.1 A gyarmatosítás

A gyarmatosítás a XVI. században a földrajzi felfedezések kapcsán indult meg. Az első gyarmatszerzések lehetőségét a kereskedelmi útvonalak ismerete jelentette. Az első gyarmatosítók a nagy hajóflottával rendelkező tengerparti területeken elhelyezkedő országok (Portugália, Spanyolország, majd a későbbiekben Anglia, Hollandia és Franciaország) voltak, amelyek a kereskedelmi tevékenység során jól megismerték a kevésbé fejlett területek sajátosságait, amit előnyre váltottak. A gyarmatbirodalmi státusz ezekben az országokban jelent meg elsőként. Az ipari forradalom, a kapitalizmus kiépülése, megerősödése, a népesség növekedése következményeként az iparilag fejlett területeken lévő országok esetében megjelenik az igény az új munkaerő, a piacok és a nyersanyagforrások megszerzésére. Az európai országok expanziója Ázsia és Afrika felé indul. A XIX. század második felére a közvetlen, formális gyarmatosítás helyett a gyarmatbirodalmak, a gyarmati közigazgatás, az adminisztráció kiépítése felé tolta el a műveleteket. Célja alapvetően a profitszerzés, valamint a stratégiai pontok, a kereskedelmi útvonalak felügyelete, kézben tartása volt.

Az európai terjeszkedés három jellemző szakaszra bontható:

- Az 1789-1830 közötti időszakban Anglia új piacok megszerzésére törekszik, és betiltja a rabszolga-kereskedelmet,
- 1830-1875 között a gyarmatok irányába megnövekszik a francia és az orosz érdeklődés,
- 1875-1914 között óriási a verseny a gyarmatokért, miközben Anglia felvásárolja a Szezei-csatorna részvényeit, az Osztrák-Magyar Monarchia a Balkán irányába próbál terjeszkedni. A gyarmatszerző folyamatba bekapcsolódik Japán és Németország is.

Afrika békés felosztására 1885-ben, a berlini konferencián került sor. E területen megfogalmazódott a gyarmatosítás formája is. A megegyezés szerint gyarmat egy országhoz akkor tartozik, ha a gyakorlatban elfoglalják, azaz szerződést kötnek a helyi vezetőkkel, működő adminisztrációt és rendfenntartást építenek ki, és felvonják a gyarmattartó ország zászlóját. Jól látszik, hogy Afrika a gyarmatosítók számára új munkaerőpiacot és nyersanyagbázist jelentett. A meghódított államok próbáltak ellenszegülni, de nem tudtak. A modernebb fegyverekkel (gépfegyver, tüzérség, logisztika, kiképzés) kedvezőbb helyzetben lévő, jobban képzett hódítók kihasználták az ipari forradalom által a haditechnikában is megjelenő kedvező változásokat. Az anyaországok esetében megjelenő új lehetőségek, amelyek a saját ország gazdasági fejlődését jelentős mértékben segítették, a fejlett gyarmattartó országok között kiélezték az ellentéteket. A békés megoldás helyett egy idő után a fegyvereké lett a szerep. Az előnyök megszerzése érdekében a XX. században két

világháború is bekövetkezett. Fenti, a gyarmatosítást követő feltételek értékeléséhez célszerű összeállítani egy elemzést, amely az erősségek, gyengeségek, lehetőségek és veszélyek mellett a hosszú távú hatásokat is próbálja összegezni (úgy fogalmazhatnám meg, hogy a SWOT + H elemzési forma jelenik meg):

Erősség – anyaország	Erősség – gyarmat	Gyengeség – anyaország	Gyengeség – gyarmat
Ipari forradalom, ipar, közlekedés és csomagolóstechnika fejlődése	Környezetbe épült gazdasági élet	Távolság az anyaországtól	Más pénzügyi kultúra, még árupénzek megjelenése
Katonaság, logisztika, szakértelem, hadvezetés, tüzérség	Speciális fegyverek, mérgek, nem szervezett harc	Nehézkes utánpótlás és kommunikáció	Törzsi háborúk
Hajóflotta, szervezett hajózás	A környezet ismerete – egység a természettel	Éghajlati nehézségek - egészségkárosodások	Sérülékeny kultúra
Bankrendszer kiépülése	Saját kultúra	A környezet ismeretének hiányosságai – (terület, flóra, fauna veszélyei)	Új baktériumok, betegségek és fertőzések
Pénzrendszer fejlettsége	Törzsi szabályozás		Iskolák és képzés hiánya
Jogrendszer működése	Csoportösszetartás		Törzsi jogi szabályozás
Iskolarendszer működése			
Lehetőségek – anyaország	Lehetőségek – gyarmat	Veszélyek – anyaország	Veszélyek – gyarmat
Új piacok	Új ismeretek (oktatás, orvos)	A környezet ismeretének hiánya	Környezetátalakítás, a flóra és fauna gyors változása
Munkaerőbázis	Új munkalehetőségek és életstílus	Helyi lakosság, törzsek ellenállása	Értelmiség elvándorlása
Alacsony bérezés	Újfajta összefogás, pl.: bérharc formái	Flóra és fauna, épített környezet gyors változása	Referencia hiánya
Gazdasági erőháttér	Új iskolarendszer	Újfajta betegségek, sérülések, veszélyek, pl.: nagyvadak	Idegen kényszerkultúra
Új nyersanyagbázis	Új orvoslás	Szállítási, közlekedési útvonalak veszélyei	Katonai erő szervezetségének hiánya
Új gyógyszerek, vegyi fejlesztések	Újfajta pénz és bankrendszer		Saját kultúra gyengülése
Környezet átalakítása (gazdasági, természeti és épített)	Újfajta jog és szabályozás		Gazdasági háttér változása

Fenti elemzés alapján látszik, hogy az anyaország számára kedvező feltételek sok esetben a gyarmat háttérbe szorulását, fejlődésének saját környezetétől eltérő feltételeit eredményezik. A változások hosszú időszakon át éreztetik hatásukat a gyarmatok felszabadulását (1960-ra teljes felszabadulás) követően is. A hosszú távú gyarmati időszak okán a gyarmat és az anyaország esetében is hosszú távú további hatások alakultak ki, ez a +H elemzés:

Hatások hosszú távon – anyaország	Hatások hosszú távon – gyarmatok
Közlekedés, biztonságtechnika, távíró, innovatív gondolkodás a feltételek változása okán	Kultúra átalakulása, igény a kedvezőbb feltételek megszerzésére – mai korban migráció megjelenése
Gyógyszerészet, vegyészet fejlődése	Oktatás, orvos, infrastruktúra-igény
Gyarmatok száma – státuszszimbólum	Értelmiség elvándorlása, gazdasági, politikai okok miatti kivándorlás
Fejlett pénzügyi rendszer, egyközpontú elszámolás, kedvező pénzügyi háttér	Hosszú távon a kapcsolatok kiépítése nehéz, referencia hiánya, saját pénz és pénzügyi rendszer hiánya
Gyarmat gazdasága, nyersanyagai erősítik az anyaország gazdasági háttérét, fejlődését	Természeti értékek romlása, átalakuló bányászat és környezet

2.2 A szerződéses övezetek

Immanuel Wallerstein a XVI. század fejlődési jellemzőit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a világgazdaság, ill. a világrendszer egészét az egymással vetélkedő, előnyök megszerzésére törekvő erők alakítják (ld. Wallerstein 1983). Az övezetek létrejötte a gyarmatosítást követően megváltozott formát, *szerződéses megoldást* hozott. Az országok felismerték és kihasználták azt a lehetőséget, hogy ha szövetkeznek, az érdekeik nem egyszerűen összeadódnak, hanem jelentősebb lehetőséget tartogatnak a szerződött csoport számára. Megváltozik az érdekérvényesítés mérete! Nem egy ország – kis ország esetében – elhanyagolható igénye jelenik meg, hanem több ország együttes érdekei kerülnek a közösség tudatába. A több ország esetében az érdekérvényesítés lehetséges kissé erőteljesebb formában is, azaz felerősödhet a protekcionizmus, míg ez egy egyedülálló ország esetében kilátástalan, ill. ha mégis megpróbálja, súlyos konfliktusokkal és esetleg elszigeteléssel kell szembenéznie.

Az együttes érdekérvényesítés lehetőségének felismerése már a XX. század első felében szövetkezést eredményezett. 1947-ben a Belga Királyság, a Holland Királyság és a Luxemburgi Nagyhercegség kötött szerződést, amely a kereskedés segítését tartotta céljának, hiszen a nyersanyagszegénység és a szűk belső piac nehezítette a fejlődést. Ez a szövetség *Benelux Unió* néven vált közismertté. 1951-ben további együttműködés alakult, amelynek alapító tagjaiként tevékenykedtek a Benelux államok, ez volt az *Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió)*. Ez a szervezet 1952-től 2002-ig működött Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország és a Benelux államok részvételével. A megalakulás időpontjában a II. világháborút követően a Ruhr-vidék francia felügyeletéhez, ill. egy újabb fegyveres

konfliktus elkerüléséhez kapcsolódó szerződésként jelent meg. 1957. március 25-én (a Római szerződéssel) létrejött az *Európai Gazdasági Közösség* (közismert nevén Közös Piac) az előbbi hat ország részvételével. Ezek a szerződések lettek az EU elődei, a továbbfejlődés lehetőségét biztosítva az országok számára. Az egyenlőtlen fejlődés hatja át a teljes együttműködő rendszert. Az említett piacgazdasági feltételrendszerben dolgozó országok mellett, velük párhuzamosan Európában kialakult még egy szerződéses övezet, a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST)*. Ez a társadalmi tulajdonon alapuló – közép- és kelet-európai országok közötti – szerződéses együttműködés volt hosszú távra tervezetten, ami aztán a 1949-1991 közötti időszakban működött. A létrehozók és a további csatlakozók figyelembevételével a következő tagállamok dolgoztak együtt: Szovjetunió, Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, Magyarország, Kuba, Mongólia és Vietnam. Az együttműködés célja az erőforrások összefogása és a népgazdaságok fejlődésének segítése volt.

A fenti rövid áttekintést követően fontos ezen övezetek esetében is elemezni a feltételrendszert, azaz SWOT analízist készíteni.

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> - fejlett, önálló országok, - termelési és gazdasági együttműködés - önálló piac és külkereskedelem - pénzügyi együttműködés - szakosodás 	<ul style="list-style-type: none"> - környezetvédelmi intézkedések - bürokrácia és erősödése - pénzügyi rendszer nem kedvező kiépítése és alkalmazása, - tőkeellátottság nehézségei
Lehetőségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> - kooperációs együttműködés - vegyesvállalatok, - innovációk övezeti szintű alkalmazása - szakosodás - védelem a globalizált feltételek kivédésére 	<ul style="list-style-type: none"> - elkényelmesedés a fejlesztések tekintetében, a versenyszellem csökkenése, - eltérő gazdasági fejlettség, - termékszerkezet egysíkúsága, - centrum-periféria kialakulása, - gazdaságilag fejlettebb erőfölényének kihasználása

A szerződéses övezetek kedvezőbb helyzetűek, mint a gyarmatosítással létrejöttek. A szerződéses megoldás a következő feltételekkel lehetséges:

- az államok szuverenitása teljes,
- egymást elfogadó, együttműködő államok közötti kapcsolat jelenik meg,
- gazdasági és diplomáciai kapcsolatok tekintetében teljesen önállóak,
- az érdekközösség hosszú távra, tartalmilag precízen meghatározva alakul ki,
- innovatív, pénzügyi és gazdasági érdekközösségként működhetnek.

A szerződéses megoldás ellenére az egyes államok érdekei a közösségen belül is eltérőek, ezért a konfliktusok elkerülhetetlenek. Az is érzékelhető, hogy a gazdaságilag erősebb állam szerepe meghatározóbb egy közösségen belül. Ennek ellenére az övezetek szerződéses formája kedvezőbb együttműködést és rendezési

lehetőséget teremt a tagországok számára, mint a gyarmatosítással létrehozott övezetek.

3. Összegzés

A világgazdaság állandó mozgásban, fejlődésben van. Az egyes világrészek az egyenlőtlen fejlődés következtében periodikusan változó helyzetbe kerülhetnek. A magasabb fejlettségi szinten élő államok igyekeznek erőfölényüket megtartani és kihasználni. Ez teszi lehetővé a további gazdagodást és az erőteljesebb fejlődést. A gyarmatosítás az anyaország számára biztosított igen jelentős fejlődési lehetőséget, hiszen a gyarmat egészének gazdasági háttere az anyaország gazdaságának értékeléséhez kapcsolódott (kitermelés, feldolgozás, kereskedelem és fizetési mérleg tekintetében). Az anyaország a gyarmat felé tőkekivitelt biztosított, hogy a további termelésnövekedés lehetséges legyen, ami évenkénti hozadéktöbbletet eredményezve a fizetési mérleg javítását hozó feltétel volt. A tőkekivitel nemcsak a gyarmat esetében hozhat jelentős pénzügyi eredményt, hanem a gazdaságilag kevésbé fejlett országok esetében is. Ennek felismerése már az 1800-as években bekövetkezett. Pierre Paul Leroy-Beaulieu (több tudományos akadémia tagja, közgazdász, újságíró) 1874-ben keltezett „A gyarmatosításról a modern népeknél” című könyvében már arról ír, hogy a gyarmatosítás modern formája kezd kialakulni, amely a tőkekivitel formáját ölti. A jellemző újkori gyarmatosítás tőkekivitel formájában zajlik, azaz a befektetett tőkét a fejlett ország biztosítja, amelynek eredményeként a hozadékok évenként visszaáramlanak a befektető országba.

Felhasznált szakirodalom

- Gyulaffy Béláné Berényi Mária (2004): Globalizáció és regionalizálódás – pénzügyi folyamatok és kockázatok. NYME: Sopron. (Ph.D. értekezés)
- Leroy-Beaulieu, Paul (1874): De la colonisation chez les peuples modernes. Paris: Guillaumin et Cie, 616 pages
- Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Wallerstein, Immanuel (2010): Bevezetés a vilárendszer-elméletbe. Budapest: L' Harmattan Kiadó.

A VÁROSFEJLESZTÉS ÉS A LAKÁSPIAC KAPCSOLATA SOPRONBAN

HARNOS LÁSZLÓ

(doktorjelölt, Soproni Egyetem)

A piaci tapasztalatok szerint a lakásvásárlók az ingatlan kiválasztása során több, a városfejlesztéssel összefüggő tényezőt is figyelembe vesznek, viszont a településfejlesztési dokumentumokban a lakáspiaci szempontok gyakorlatilag meg sem jelennek. A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a városfejlesztési döntések hogyan hatnak a lakások piacára.

Az elmúlt évek során az ausztriai munkavállalás okán jelentős népesség áramlott Sopronba. A belső migráció miatt a város lakásforgalma a gazdasági válság kezdetén tapasztalt visszaesést követően, már 2012-től újra növekedésnek indult, ami lehetővé tette a helyi ingatlanpiac részletesebb elemzését. Az empirikus eredmények azt mutatják, hogy a városfejlesztéssel összefüggő tényezőket a soproni vásárlók kisebb súllyal veszik figyelembe az ingatlan kiválasztásakor, mint az ország más településein, továbbá e tényezők városrészenként is eltérő szerepet játszanak életükben.

Kulcsszavak: lakáspiac, városfejlesztés, belső migráció

1. Bevezetés

A városfejlesztés és a lakások piacának kapcsolata Magyarországon egy meglehetősen kevésbé kutatott területnek számít. A szűkös hazai szakirodalom is jórészt a fővárosra, illetve annak lakáspiacára korlátozódik. A kutatás során a választás ezért inkább egy magyar középvárosra, Sopronra esett, feltételezve, hogy annak ingatlanpiaca a fővárositól eltérő sajátosságokkal rendelkezik. A város lakásforgalma – főként az Ausztriába irányuló munkavállalásnak köszönhetően – az ország más településeitől eltérően, már a válság éveiben számottevően növekedni kezdett és azóta is intenzív, dinamikus forgalmat mutat, ezért az elemzéshez kellő hosszúságú idősorok állnak rendelkezésre. Sopron lakáspiacának vizsgálatát különlegessé teszi továbbá a nagyarányú belső migráció, mely az osztrák munkajogi szabályok 2011-es változását követően a város népességének jelentős növekedését eredményezte (Kiss et al. 2017).

A kutatás fő célja annak feltárása volt, hogy az önkormányzati szinten meghozott egyes településfejlesztési döntések milyen hatást gyakorolnak a településen lévő lakóingatlanok értékére. Sopronra vonatkozóan két hipotézis fogalmazódott meg:

- A lakások környezetében rejlő, a településfejlesztéssel összefüggő tényezőket a soproni vásárlók kisebb súllyal veszik figyelembe az ingatlan kiválasztásakor, mint az ország más településein, továbbá e tényezők szerepe a lakásvásárlásban városrészenként is eltérő.
- A gyalogosforgalom, továbbá a vendéglátó- és szórakozóhelyek számának növekedését, valamint a parkolóhelyek mennyiségének csökkenését

eredményező városközpont-fejlesztés a környékbeli lakások piaci értékének csökkenését okozhatja.

A fenti hipotézisek igazolása a nemzetközi és hazai szakirodalomra alapozott elméleti kutatást követően végzett empirikus vizsgálatok révén történt, melyet a NAV Győr-Moson-Sopron Megyei Adó- és Vámigazgatósága által rendelkezésre bocsátott illeték hivatali adatok statisztikai elemzésével egészítettünk ki.

2. A kutatás tudományos előzményei

A lakásárakat befolyásoló tényezők meglehetősen összetettek, kutatásuk ennek ellenére viszont nem túl hosszú múltra tekint vissza. Különösen a gazdasági válságot követően azonban igen sokan foglalkoztak vele, mivel az ingatlanárak alakulása igen érzékenyen érinti a lakosságot.

Idehaza Békés et al. (2016) a NAV illeték hivatali adatbázisa alapján, hedonikus regressziós módszerrel vizsgálták a magyarországi lakóingatlanok keresletét befolyásoló egyes települési szintű tényezők (természetföldrajzi adottságok, elérhetőség, oktatási és egészségügyi intézményi ellátottság, közigazgatási státus) lakásárakkal való összefüggését. A természetföldrajzi jellemzők – különösen a természetes víztestek közelsége – a közúti, főleg a tömegközlekedéssel való elérhetőség, az intézményektől való távolság és a település közigazgatási besorolása együttesen átlagosan mintegy 15%-ot magyaráznak a lakóingatlanok árából. A lakóingatlan jellemzői pedig az árak alakulása tekintetében hozzávetőlegesen 30%-os magyarázó erővel bírnak. Az általuk elemzett négy tényezőcsoport erősen korrelál a település méretével és a településen élők átlagos jövedelmével, melyek a lakáspiaci árak alakulásának kiemelten fontos tényezői.

A városokban lakók – elsősorban a közlekedésnek köszönhetően – gyakran jelentős zajterhelésnek vannak kitéve. Több kutatás is (Bateman et al. 2004, Wilhelmsson 2005, Diao et al. 2016, Harangozó – Marjainé 2014) vizsgálta, hogy a zajterhelés csökkentésére irányuló törekvések (pl.: zajvédő falak építése, a forgalom átszervezése), milyen mértékben hatnak a lakóingatlanok értékére.

Wentland et al. (2014) a közbiztonság és a lakásárak kapcsolatát vizsgálták az Egyesült Államokban, Virginia államban. A szexuális bűnelkövetők online nyilvántartása alapján, a legkisebb négyzetek módszere segítségével azt a hipotézisüket igazolták, miszerint az ismert szexuális bűnelkövetők lakóhelyének közelében a lakásárak alacsonyabbak.

Jud (1985) az alapfokú iskolák színvonalának a környék lakásáira gyakorolt hatását vizsgálta San Francisco és Los Angeles összesen 134 agglomerációs településének adatai segítségével. Az alapfokú iskolai oktatás színvonalát a tanulók körében végzett olvasási kompetencia-felmérések eredményével próbálta megragadni. Hasonló vizsgálatot végzett Florida két legnépesebb megyéjében Beracha – Hardin (2018) is.

Micheli et al. (2018) kutatásuk során az országhatár közelségének a házárukban megjelenő hatását elemezték. 2001-től a Németországban dolgozó holland munkavállalók választhatják azt a lehetőséget, hogy a megszerzett jövedelmük után Hollandiában adóznak, és ez esetben a személyi jövedelemadójukból levonhatják a lakáshitelük kamatát. Ezen adószabályok változásának eredményeképpen a határ holland oldalán megnövekedett a lakások iránti kereslet, melynek következtében a szerzők számítása szerint a lakásárak átlagosan 16%-kal növekedtek.

A határmenti fekvés lakáspiacra gyakorolt hatását idehaza Tóth (2003) kutatta. Vizsgálata szerint 1997-ben a határmenti magyar városok átlagos lakásárai több megyében is meghaladták a megyei átlagot, különösen Csongrádban és Hajdú-Biharban. 2000-re viszont úgy változott a helyzet, hogy ekkor már Hajdú-Bihar megye kivételével – ahol szintén romlott a határmenti városok lakáspiaci pozíciója – a határmenti fekvés minden megyében inkább árcsökkenő tényezővé vált.

A szakirodalmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a korábbi kutatások elsősorban a lakáspiac időbeli működésének leírására, az alapvető gazdasági változók és a lakásárak közti összefüggések feltárására fókuszáltak. Néhány kutató vizsgált más, a lakások árát befolyásoló tényezőt is, melyek közt kétségtelenül megtalálhatók olyanok is, melyekre a városfejlesztés képes hatást gyakorolni. Kifejezetten a településfejlesztés és a lakások ára közti összefüggéseket feltáró cikket azonban a tanulmány készítése során nem találtunk.

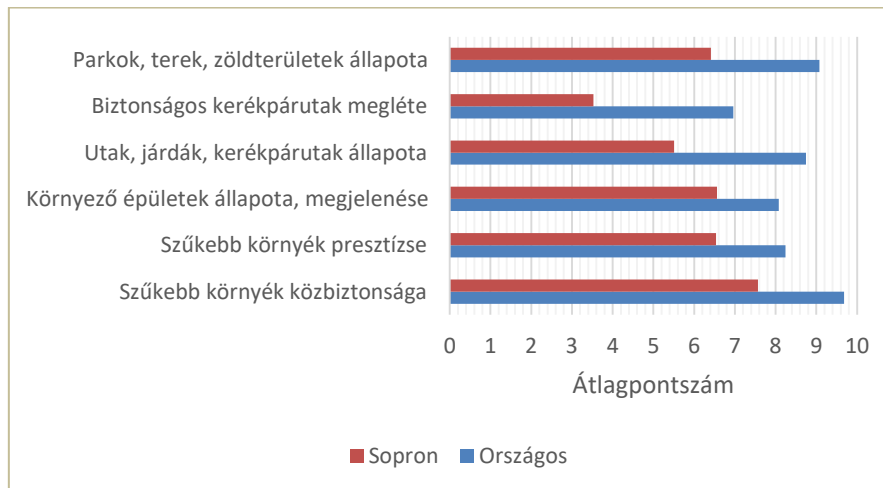
3. A soproni lakásvásárlók körében végzett kérdőíves felmérés eredménye

A 2018 júliusában végzett felmérés célja egyrészt az volt, hogy megismerjük, milyen tényezők milyen mértékben játszottak szerepet a megkérdezettek jelenlegi lakásának kiválasztásában, másrészt szeretnénk volna feltárni, hogyan érzékelik a városban megvalósult településfejlesztési döntéseket, illetve milyen értékmódosító hatást tulajdonítanak azoknak a saját lakásuk szempontjából. A kérdőívre összesen 280, Sopronban lakó személy válaszolt. A rendelkezésre álló minta több szempontból sem tekinthető reprezentatívnak, de a válaszokból mégis kirajzolódik egy kép arról, ahogyan a Sopronban lakást vásárlók vagy bérlők értékelik azokat a településfejlesztéssel összefüggő tényezőket, melyek a lakáspiacot is befolyásolják.

A kérdőív első részében a megkérdezettek 10-fokozatú Likert-skálán pontozták, hogy milyen szerepet játszott a jelenlegi lakásuk kiválasztásában a lakás környezetében lévő közterületek állapota, a biztonságos kerékpárutak megléte, az utak, járdák állapota, a környéken lévő épületek állapota, külső megjelenése, a környék presztízse, közbiztonsága és a lakás távolsága a helyi tömegközlekedési lehetőségektől. A 10-es érték a kiemelkedő fontosságot jelenti, míg az 1-es értékkel a válaszadó azt fejezi ki, hogy az adott szempontot a lakás kiválasztása szempontjából lényegtelennek tartja. Az eredményeket összevetve a magánszemélyek körében a szerző által korábban országos mintán végzett, de még nem publikált kérdőíves felmérés eredményével megállapítható, hogy Sopronban a lakóingatlan

kiválasztásakor a vevők és a bérlők az ország más településeire képest lényegesen kisebb súllyal veszik figyelembe az ingatlan környezetében rejlő tényezőket (1. ábra).

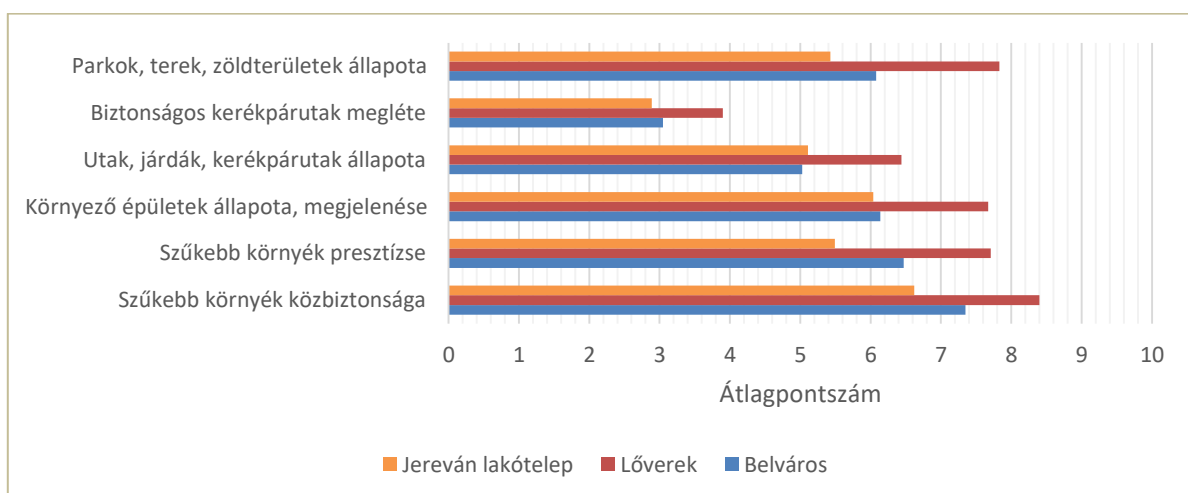
1. ábra: Néhány településfejlesztéssel kapcsolatos tényező szerepe a lakás kiválasztásában Sopronban és országosan

Forrás: A szerző saját kérdőíves felmérései – országosan és Sopronban (2018)

Az előbbi tényezőket az egyes városrészekben lakók eltérően értékelték. A Belvárosban, illetve annak környékén lakó válaszadók a lakásválasztás során kisebb jelentőséget tulajdonítottak a kerékpárutaknak és az utak, járdák állapotának. A Lőverekben lakók viszont – a kerékpárutak kivételével – minden említett tényezőt fontosabbnak értékelték, a Jereván lakótelepen élők viszont minden szempontot alacsonyabbnak értékelték a soproni átlagnál (2. ábra).

2. ábra: Néhány településfejlesztéssel kapcsolatos tényező szerepe a lakás kiválasztásában Sopron belvárosában, a Lőverekben és a Jereván lakótelepen

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2018)

A korábbi – országos mintán végzett felmérés – alapján a lakásvásárlók az ingatlan kiválasztása során kiemelt figyelmet fordítanak arra, hogy van-e a közelben bölcsőde, óvoda és iskola. A bölcsőde és óvoda esetén a megkérdezett magánszemélyek 53%-a, míg az iskola esetén 46,5%-a válaszolta azt, hogy a lakás 1 km-es körzetében kell lennie ilyen intézménynek. A Sopronban végzett felmérés e téren is merőben más eredményeket mutat. A válaszadók mindössze 14%-a vette figyelembe a döntése során, hogy van-e a környéken óvoda vagy bölcsőde, és csak 16,5% vette számításba az ingatlanok az általános iskolától való távolságát.

A vásárlók a munkahelytől való távolságnak kiemelt jelentőséget tulajdonítanak. A kutatás elején végzett kérdőíves megkérdezés során a magánszemélyek 55,3%-a szerint a munkahelye nem lehet 5 km-nél távolabb a lakásától. A mostani felméréskor a soproniaknak 10-fokozatú skálán kellett értékelniük e tényező fontosságát. Az eredmény gyakorlatilag megegyezik a korábbi felméréssel, mert az átlag érték 4,99-re, a medián pedig 5-re adódott.

A környék intézményi ellátottságának megítélését tekintve viszont nagyon jelentős különbség adódik a soproni és az országos kérdőíves felmérések közt. A korábbi felmérés során a megkérdezettek 53%-a várta el, hogy a lakás 1 km-es körzetén belül legyen elérhető az alapfokú orvosi ellátás, míg a soproniaknak mindössze 9,8%-a vette egyáltalán figyelembe ezt a szempontot a döntése során. A kulturális és sportlétesítmények vonatkozásában az országosan megkérdezettek 67,3%-a elvárta, hogy a lakásától legfeljebb 5 km-re legyen ilyen intézmény, míg Sopronban a lakásvásárlóknak csak 6,2%-a vette figyelembe e létesítmények meglétét.

A korábbi felmérésben a megkérdezettek 44,2%-a válaszolta azt, hogy 1 km-en belül lennie kell bevásárlási lehetőségnek. A soproni válaszadók 27,6%-a nyilatkozott úgy, hogy figyelembe vette a lakás kiválasztásakor, hogy milyen messzi található élelmiszerbolt.

A soproniaknak szóló kérdőív rákérdezett arra is, hogy milyen fejlesztések történtek a környéken az elmúlt öt évben, továbbá a válaszadóknak meg kellett becsülniük azt is, hogy az adott fejlesztés milyen hatással volt a lakásuk értékére. A megkérdezettek 61,4%-a szerint történt valamilyen közterület-fejlesztés a környékükön. Kétharmaduk valamilyen út, járda vagy kerékpárút építését, felújítását jelölte meg konkrét fejlesztésként. 50,6% vélte úgy, hogy a közterület-fejlesztés nem változtatott a lakóingatlan értékén, 22,1% szerint pedig maximum 5%-kal növelte annak értékét. A legnagyobb szabású ilyen jellegű fejlesztés a Belvárosban történt, az ottani válaszadók 41%-a úgy vélte, hogy azok nem befolyásolták a lakásuk értékét, 28,2% szerint a fejlesztésnek köszönhetően az ingatlanuk értéke legfeljebb 5%-kal emelkedett, viszont a – fejlesztéssel közvetlenül érintett – Várkerületen lakók valamennyien azt válaszolták, hogy a fejlesztés csökkentette a lakásuk értékét.

A mostani kérdőíves kutatás megpróbálta felderíteni azt is, hogy a közműfejlesztés, továbbá a kulturális, valamint a sportlétesítmények építése, illetve fejlesztése a felmérésben résztvevők szerint hogyan befolyásolja a lakóingatlanok piaci értékét. Ezen kérdéseknél viszont a kitöltők olyan nagy arányban válaszolták

azt, hogy nem történt ilyen fejlesztés a környékükön, hogy a piaci értékre való hatással kapcsolatos válaszokból érdemi következtetés nem vonható le.

4. A Belváros rehabilitációjának értékalakító hatása

A soproni lakóingatlanok árának kvantitatív elemzéséhez helyszínként a Belvárost választottuk, mert a Várkerületen a közelmúltban lezajlott nagyarányú közterület-fejlesztés alkalmassá teszi ezt a városrészt annak vizsgálatára, hogy a közterület-fejlesztésre irányuló településfejlesztési döntéseknek van-e kimutatható hatása az érintett környék lakásaira.

A Belvárost három zónára osztottuk és az adatokat zónánként elemeztük. Az 1. zóna (a továbbiakban Centrum) a Belváros magja, azaz a Várkerület – Ógabona tér – Petőfi tér – Széchenyi tér által határolt terület, bele nem értve a határoló utcákat és tereket. A 2. zóna maga a Várkerület, míg 3. zónaként a Belváros többi részét tekintettük.

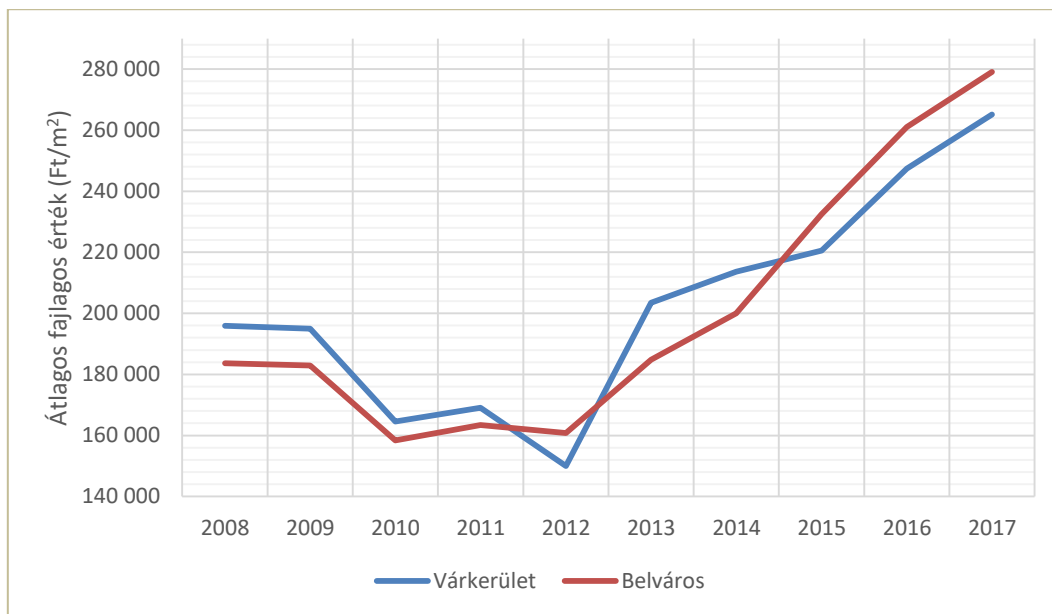
A Centrumban jellemző medián lakásárak a vizsgált időszakban mindig is alacsonyabbak voltak a belvárosi átlagnál. Ennek oka feltehetően az, hogy ebben a zónában jellemzően régi építésű, alacsonyabb komfortfokozatú, rosszabb műszaki állapotú ingatlanok találhatók, mint a többi zónában. Erre a területre a gépjárművel való behajtás és a parkolás is meglehetősen korlátozott, és zöldterületek gyakorlatilag egyáltalán nincsenek. Ebben a zónában még ma is nagyobb arányban található önkormányzati tulajdonú szociális bérlakások, ami – mind a soproni ingatlanközvetítők, mind a városi főépítész elmondása szerint is – lakáspiaci szempontból csökkenti a hely presztízsét. A Várkerület felújításának 2013-2015 közötti első üteme eredményeképpen a Várkerületen jelentősen megnőtt a gyalogos forgalom és a vendéglátóhelyek száma. A gyalogosforgalom a turizmus miatt a Centrumban mindig is jelentősebb volt, ezért megítélésem szerint az említett fejlesztés ebből az okból nem volt hatással ezen zóna lakásainak értékére. A környék parkolási helyzete viszont jelentősen romlott, mivel a Várkerületen és a kapcsolódó utcákban lévő parkolóhelyek száma jelentősen csökkent, ami viszont feltehetően tovább rontotta a Centrum lakáspiaci vonzerejét.

A Várkerület lakásárait elemezve megállapítható, hogy ezen zóna lakásai – a 2012-es évet leszámítva – 2014-ig végig magasabbak voltak a belvárosi átlagnál, a felújítást követően (2015-től) viszont a városrész átlaga alá kerültek és azóta is stabilan, mintegy 5%-kal alacsonyabbak annál (3. ábra), ami több okra vezethető vissza. Egyfelől a parkolási nehézségek ugyanúgy sújtják ezt a területet is, mint a Centrumot, másfelől viszont a vendéglátóhelyek számának és forgalmának növekedése a lakófunkcióra nézve egyértelműen zavaró hatású. Tovább rontja a helyzetet, hogy bár a Várkerület felújítása esztétikai és funkcionális értelemben igen magas színvonalon történt, ugyanakkor a környék mikroklímájára nézve kedvezőtlen hatást gyakorol. A nagyfelületű, sötét színű térburkolat nyáron jelentős hőszigetet hoz létre, viszont egy kisebb szökőkúttól eltekintve gyakorlatilag

semmilyen szabad vízfelület nincs, ami a páratartalom növelésével a hőérzetet javíthatná. Az újonnan kialakított zöldfelületek – bár tetszetősek –, de arányaikban nagyon kis felületűek, továbbá nagyon kevés az árnyékot adó fa, bár ez az évek múltával biztosan változni fog, ha a most ültetett facsemeték megnőnek. A lakás környékén lévő zöldterületeket, illetve azok minőségét a vásárlók pedig kiemelten fontosnak tartják, ahogy azt a kutatás során végzett kérdőíves felmérések eredményei is igazolják.

3. ábra: Az eladott lakások átlagos fajlagos értéke Sopron belvárosában és a Várkerületen

Forrás: Saját kérdőíves felmérés (2018)

A Belváros többi részén a fajlagos lakásárak a vizsgált években végig a városrész átlaga körül alakultak, amiben feltehetően az is közrejátszik, hogy a mintában lévő lakások többsége ebben a zónában helyezkedik el. A vizsgált közterület-fejlesztésnek a közvetlenül érintett területek közül is csak magán az érintett útszakaszon volt kimutatható hatása a lakások értékére, ezért ezt a területet már nem bontottuk további zónákra, mivel a Várkerület felújításának pozitív és negatív hatásai ezen a területen már nem igazán érzékelhetők.

4. Következtetések és javaslatok

A mostani kutatás egy olyan magyarországi határmenti településre fókuszált, melynek lakáspiacát nagymértékben meghatározza a külföldi munkavállalás okán évek óta a városba irányuló nagyarányú belső migráció és a határon túlra történő tömeges ingázás. A tanulmány csak néhány konkrét településfejlesztési döntést vizsgált abból az aspektusból, hogy azok milyen hatást gyakorolnak az érintett városrész lakóingatlanainak piaci árára. A kutatást ezért a jövőben érdemes lenne az

ország néhány más régiójában lévő városra is kiterjeszteni, illetve több más irányba is folytatni.

A tanulmány rávilágított arra a tényre is, hogy a településfejlesztési döntések a lakások értékén keresztül hatással vannak az ingatlan tulajdonosok vagyona, ezért a jövőben a településtervezésben, valamint a fejlesztési döntések előkészítése során célszerű lenne azok várható ingatlanpiaci hatásait is értékelni és a döntést ennek figyelembevételével meghozni. Ahhoz viszont, hogy ez megvalósulhasson, vagy esetleg a településfejlesztéssel kapcsolatos szabályozásba is beépülhessen, módszertani kutatások szükségesek, mivel a hazai ingatlan- vagyon-értékelő szakemberek számára jelenleg még nem állnak rendelkezésre korszerű, akár térinformatikai eszközökkel is támogatott csoportos ingatlanértékelési módszerek.

Felhasznált szakirodalom

- Bateman, I. J. – Day, B. H. – Lake, I. (2004): The Valuation of Transport-Related Noise in Birmingham. Technical Report to the Department for Transport. Norwich: University of East Anglia.
- Beracha, E. – Hardin, W. G. (2018): The capitalization of school quality into renter and owner housing. *Real Estate Economics* 46. évf. 1. szám. 85-119. DOI: 10.1111/1540-6229.12195
- Békés G. – Horváth Á. – Sági Z. (2016): Lakóingatlanárak és települési különbségek. *Közgazdasági Szemle* 63. évf. 1289-1323.
- Diao, M. – Qin, Y. – Sing, T. F. (2016): Negative externalities of rail noise and housing values: Evidence from the cessation of railway operations in Singapore. *Real Estate Economics* 44. évf. 4. szám. 878-917. DOI: 10.1111/1540-6229.12123
- Harangozó G. – Marjainé Sz. Zs. (2014): Mennyit ér a zajterhelés csökkenése? Zajvédelmi intézkedések értékelése a haszonértékelések átvitelével. *Közgazdasági Szemle* 61. évf. 68-91.
- Jud, G. D. (1985): A further note on schools and housing values. *AREUEA Journal* 13. évf. 4. szám. 452-462.
- Kiss É. – Jankó F. – Mikó E. – Bertalan L. (2017): Bridge and/or springboard: Sopron/Ödenburg, the Hungarian border town's role in international migration after 1989. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 159. évf. 199-220. DOI: 10.23781/moegg159-199
- Micheli, M. – Rouwendal, J. – Dekkers, J. (2018): Border effects in house prices. *Real Estate Economics* (megjelenés alatt). DOI: 10.1111/1540-6229.12255
- Tóth K. (2003): A határmenti fekvés hatása az ingatlanpiacra. In: *Határok és az Európai Unió Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia Szeged, 2002. november 29-30.* Szeged: JATEPress, 154-161.
- Wentland, S. – Waller, B. – Brastow, R. (2014): Estimating the effect of crime risk on property values and time on market: Evidence from Megan's law in Virginia. *Real Estate Economics* 42. évf. 1. szám. 223-251. DOI: 10.1111/1540-6229.12028
- Wilhelmsson, M. (2005): Valuation of traffic-noise abatement. *Journal of Housing and the Built Environment* 20. évf. 2. szám. 129-151.

A DIGITALIZÁCIÓ HATÁSAI A SZÁMVITELI ÉS ADÓZÁSI RENDSZEREKRE

DR. HEGEDŰS Mihály

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola)

A digitalizáció a negyedik ipari forradalom, amely jelentős mértékben befolyásolja, átalakítja a körülöttünk lévő környezetet, egyszerűsíti, időtakarékosabbá teszi a számviteli és adózási munkát, a számviteli szolgáltatók és megbízóik közötti kommunikációt. A digitalizáció megváltoztatja az adózási, könyvelési, könyvvizsgálói szakma által végzett tevékenységek módszertanát.

A számvitel logikus, olyan „matematikai tudomány”, amely jól algoritmizálható folyamatokból épül fel. Az optikai karakterfelismerés technológia képes arra, hogy mesterséges intelligencia segítségével, emberi beavatkozás nélkül digitalizálja a beérkező dokumentumokat, így az adatok többségét már nem kell manuálisan rögzíteni a számlázó- vagy a könyvelőprogramban. Az input adatok jelentős része az elkövetkező időszakban olyan beolvasással kerül be az adatbázisba, amely lehetővé teszi a kontrollok fejlődését. A standardizált munkafolyamatok egyik kiemelkedő előnye a hibalehetőségek csökkenése. Az egyes ellenőrzési és elemzési eljárások automatizálhatók, amellyel nő a munkavégzés hatékonysága, csökken az adminisztráció. A globalizálódó számvitelben a különféle számviteli rendszerek átfordítása pedig lehetőséget teremt arra, hogy az adózással kapcsolatos szabálykövetés mellett egyre több idő jusson az adótanácsadásra, a megoldásközpontú, kreatív közös gondolkodásra.

Kulcsszavak: digitalizáció, számviteli rendszerek, generációk közötti különbségek, mesterséges intelligencia

1. Bevezetés

A globalizálódó világ hatására a hétköznapi tevékenységeink során számos olyan megoldás került előtérbe, amely támaszkodik a digitális technológiák, a mesterséges intelligenciával működő megoldások alkalmazására. A digitalizáció hétköznapijainkban történő jelentős térnyerése ugyanakkor számos konfliktust is generált, mert a fejlődés rendkívül gyors ütemű, s nem mindenki rendelkezik megfelelő szintű tudással a digitális megoldások készségszintű alkalmazásához.

A XXI. századi 4.0 ipari forradalom számos területen átalakítja gondolkodásunkat⁹⁵, megkönnyíti és egyre papírmertesebbé teszi az egyes munkafolyamatokat, támogatja az új technológiák megjelenését. A közeljövőben egyes jelenlegi adminisztrációs alkalmazások eltűnnek, a folyamatok papírmertessé válnak, vagy hosszabb távon a robottechnikai fejlődések következtében gép végzi el a munkát az emberi erőforrás helyett.

---

⁹⁵ digitalizáció – valaminek digitális formában történő átalakítása

A digitalizáció, a robottechnológia jelentette fejlődés következményeként átalakul majd a foglalkoztatási struktúra, a nyugdíjkorhatárhoz közel álló korosztály által betölthető állások milliói szűnhetnek meg, s így egyre nehezebben megbecsülhetővé válik majd a keletkezendő, nyugdíjasok vagy a képzetlen munkaerő által is betölthető új állások száma (Hegedűs, 2017a).

Kutatásunk összegzéseként azt állítjuk, hogy a digitalizáció hatásai a különböző generációk körében máshogy jelentkeznek. Az X, Y és Z generációk közötti feszültség forrása is lehet, hogy ki mennyire képes és hajlandó elfogadni az új technológiákat, és ki mennyire tudja majd azokat alkalmazni a munkája során. Természetesen, annak, aki az Y generációhoz tartozóként beleszületett ebbe a világba, könnyebben megy az IT munkafolyamatok megtanulása, mint az X generációnak, de a megfelelő munkajövedelmekért folytatott küzdelem kikényszeríti, hogy a korábbi nemzedékeknek is haladniuk kell a korrallal, fel kell venniük a lépést a változásokkal.

A fejlődés megállíthatatlan és szinte a hétköznapi életünk valamennyi szegmensére kiterjed, így a számviteli területeken is jelentős változásokat hoznak a fejlesztések, az új, digitális technológiák. Természeteszerű scenárió, hogy néhány éven belül átalakul a könyvelők és könyvvizsgálók tevékenysége. Ha a szakemberek elfogadják és sikerrel alkalmazzák a digitalizáció nyújtotta lehetőségeket, időt takaríthatnak meg. A digitális megoldások bevezetése idő- és forrásigényes megoldás, amely azonban a hatékonyság növekedésének következtében megtérül.

Szükségzerű a változások felismerése és alkalmazása, mert ez a felgyorsuló és állandóan változó XXI. század alapkövetelménye. Természetesen lehet a változások ütemét csökkenteni, vagy nem tudomást venni róluk, ami viszont azzal a veszéllyel jár, hogy a vonat, amelyre aztán mégis fel szeretnénk szállni, már régen elrobogott mellettünk.

2. A kutatás feladatai, célkitűzései

A kutatás első feladata a digitalizáció hátterének, előnyeinek, hátrányainak vizsgálata, kiemelten fókuszálva a magyar számviteli szakemberek helyzetére és az általuk alkalmazott technológiákra.

A kutatás második feladata a könyvelők és könyvvizsgálók körében már alkalmazott digitális megoldások elemzése.

Jelen publikáció terjedelmi korlátok miatt csak részadatokat, a kutatás egy-egy szegmensét emeli ki, azonban ezek a részadatok önállóan is értelmezhetőek, az egyes összefüggések a részelemek tekintetében is vizsgálhatóak.

A tanulmány alapjául egy általunk végzett kutatás szolgál. 2018 júliusa és novembere között online kérdőíves megkérdezést folytattunk a Facebook közösségi oldalon elérhető könyvelői csoportokban, illetve a mérlegképes könyvelők kötelező oktatásán kérdőívet osztottunk ki. 412 kérdőívet küldtünk ki, illetve adtunk át önkéntes kitöltésre. A kutatás 2018. november 15-én zárult, amely időpontban 329 darab értékelhető űrlap állt rendelkezésünkre. A felmérés adatait elemezve vontunk

le különböző következtetéseket arról, hogy az egyes generációk miképp gondolkodnak a digitalizáció hatásairól.

Az elemzés nem érinti a digitalizáció hatásainak teljes körű elemzését, az Összegzés fejezet azonban az összefüggések miatt számos területre vonatkoztatható következtetéseket, javaslatokat fogalmaz meg.

3. A digitalizációról általánosságban

A világban egyre elterjedtebbek a digitális megoldások, ehhez az országoknak, társadalmaknak alkalmazkodniuk kell. A globalizálódó világban elkerülhetetlen az új technológiák alkalmazása, hiszen az szinte már a piacon maradás feltételévé válik. „Aki lemarad, az kimarad”-elv alapján elengedhetetlen a digitalizáció adta lehetőségek kihasználása. Jellemző, hogy az Y generációba tartozó nemzedék már beleszületett ebbe a világba, ahol létfontosságú az IT tudás, de a továbblépéshez a más korcsoportokba tartozóknak is szükségszerű elsajátítani ezen ismereteket.

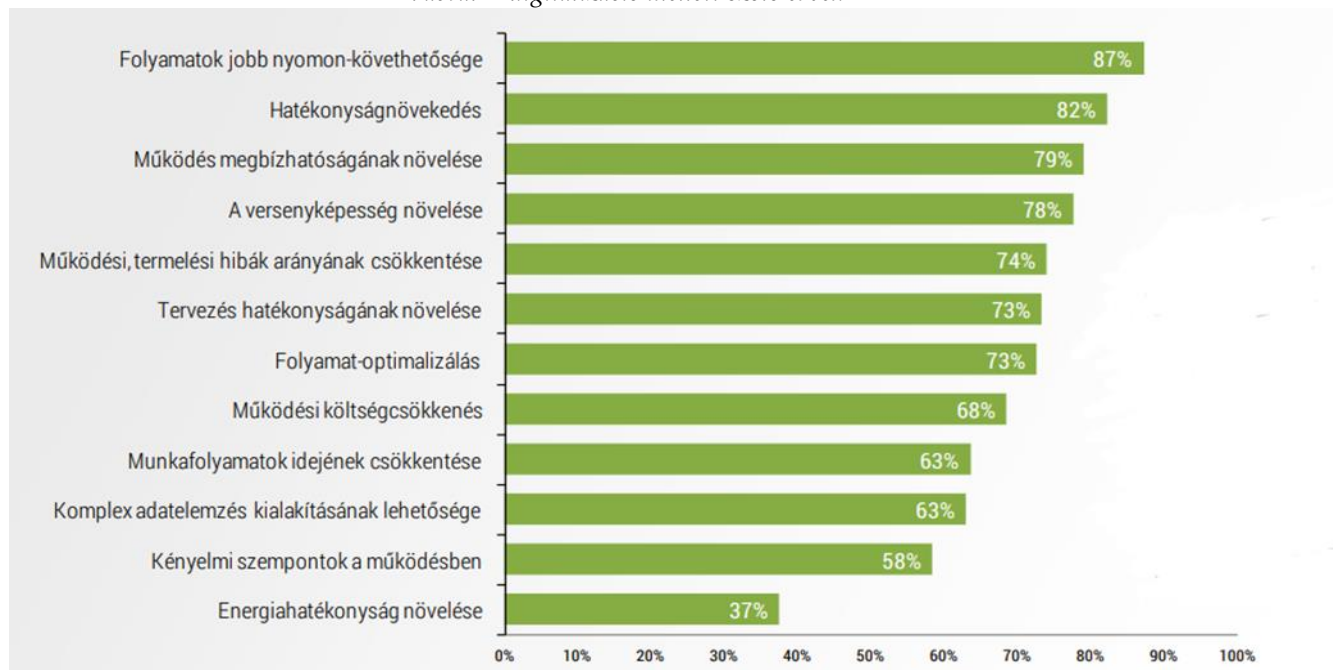
A digitalizáció számos olyan előnnyel és természetesen hátránnyal jár, amelyet az alkalmazóknak saját környezetüket elemezve kell figyelembe venniük és megtalálniuk az optimális alkalmazási lehetőségeket, módszereket. A digitális megoldások kiválthatják a postai folyamatokat, a papíron történő tömeges aláírás megszűnik azáltal, hogy már nem kell kinyomtatni az aláírandó szerződéseket, nyomtatványokat, hanem elektronikusan is elláthatjuk aláírásunkkal. Védjük az erdőket! – ma már szállóigévé, szlogenné vált ez az egyszerű mondat. A digitalizáció hatásaként a folyamatok idővel rutinszerűen papírmentesek lesznek, a munkavégzés szervezése, a folyamatok áttekintése, a gyenge kontrollpontok megtalálása növeli a társaság reagálóképességét az üzleti élet változásaira. A digitális folyamatok nyomkövetési lehetősége jelentős szerepet játszhat a gazdaság kifehérítésében és az adóbevételek növekedésben. A digitalizáció költségcsökkenéshez is vezet azáltal, hogy hatékonyabb és gyorsabb munkavégzést eredményez. Az egyes adminisztrációs folyamatok papírmentesebbé tehetőek, illetve számos bürokratikus (vagy annak tűnő) feladatot teljes mértékben ki lehet váltani digitális megoldással. (Tusnádi, 2018)

A globalizáció, a társadalmi fejlődés magában hordozza az egészségügy dinamikus technikai-technológiai fejlődését, az egészségügyi rendszerek átalakításának igényét, a finanszírozási és hatékonysági kérdések újragondolását is. (Hegedűs, 2017b)

A digitalizáció fejlődése számos kockázatot is hordoz, ezért elengedhetetlen az adatvédelem és az informatikai biztonság fejlesztésével is foglalkozni. A digitalizáció hátránya, hogy lesznek olyan munkakörök, amelyek megszűnnek, s így majd családok millió kerülhetnek azért hátrányba, mert nem tudják a technológiát kezelni, megtanulni, alkalmazni. A hátrány átképzésekkel és újonnan megjelenő munkakörökkel csökkenthető ugyan, de el kell ismerni, hogy nem mindenki fogékony az új ismeretekre.

Hosszabb távon az informatikailag képzett munkaerő hiánya hátráltatja a gazdaság stabil működését, ezért a társadalomnak jelentős felelőssége van a fejlődési irányok és az alkalmazott módszerek meghatározásában.

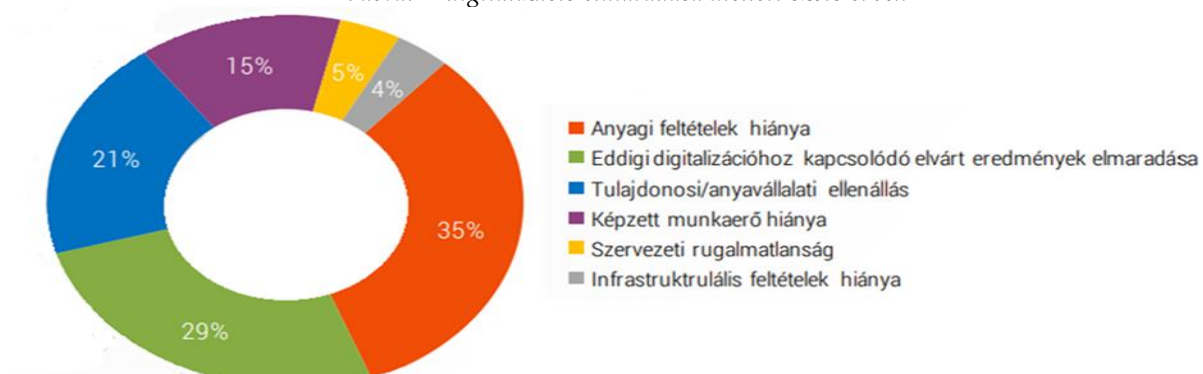
11. ábra: A digitalizáció mellett szóló érvek

Forrás: GKI digital (2016): Digitalizációs helyzetkép. Letöltve: <https://anzdoc.com/digitalizacios-helyzetkep-gki-digital-kutato-es-tanacsado-kf.html> (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)

A www.gkidigital.hu által 2016. évben végzett kutatás kiemeli a digitalizáció előnyének gondolt tényezőket. A legnagyobb arányban pozitívként megjelölt tényező, hogy a folyamatok jobban nyomonkövethetőek, amelyet a hatékonyságnövelés, illetve a versenyképesség-növelés követ, amelyek a számviteli szakemberek szempontjából is fontos tényezők. A kutatási eredmények rámutatnak arra, hogy az energiahatékonysági szempont nem a legfontosabb szempont, a megkérdezettek csupán 37%-a tartotta fontosnak. (GKI, 2016)

12. ábra: A digitalizáció elmaradása mellett szóló érvek

Forrás: GKI digital (2016): Digitalizációs helyzetkép. Letöltve: <https://anzdoc.com/digitalizacios-helyzetkep-gki-digital-kutato-es-tanacsado-kf.html> (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)

A GKI (2016) kutatása a 2. ábrában rögzített 6 érvet sorol fel a digitalizációs fejlesztés elmaradás indokául. A válaszadók 35%-a az anyagi feltételek hiányával indokolja, hogy nem vezet be digitális megoldásokat, mert az jelentős anyagi beruházást igényel. 29%-uk szerint a digitalizációval kapcsolatban voltak elvárások, de azok vagy nem teljesültek, vagy elmaradtak. Egyes szervezetek amiatt nem vezetnek be a digitális megoldásokat, mert ellenállásba ütköznek a tulajdonosok, az anyavállalat részéről. A hátrányok között – már fentiekben is – említettük, hogy nincs elegendő munkaerő, aki rendelkezik a megfelelő képzettséggel. A megkérdezettek 9%-a a szervezeti rugalmatlansággal és az infrastrukturális feltételek hiányával indokolta a digitalizáció elmaradását.

Az egyik legjelentősebb konfliktus, hogy a XXI. században digitális munkaerőhiányról kell beszélnünk, mert azon szakemberek iránt, akiknek a digitális tudása, a digitális eszközök használatával kapcsolatos ismeretei megfelelőek (vagy nem avultak el) jelentős kereslet mutatkozik, viszont a kínálat ettől elmarad. A mai tudás holnap már nem biztos, hogy ér valamit, ezért e szegmenssel foglalkozó szakembereknek állandó tanulásra, fejlődésre van szükség, amely változásigényt azonban a „belekényelmesedett világban” nem minden felhasználó tudja megfelelő ütemben végrehajtani. (Halmosi, 2018)

Kutatásaink azt mutatják, hogy a legfőbb előnynek azt tekintik a megkérdezettek, hogy a folyamatok vizuálisan is egyre nyomonkövethetőbbé válnak, és emellett az új technológiák ésszerű alkalmazása hatékonyságnövekedéshez, költségcsökkenéshez is vezethet.

Természetesen lesznek olyan munkakörök, amelyek az elkövetkező évtizedekben megszűnnek, amelyek mindig fájdalmasak lesznek azoknak, akik ragaszkodnak a már jól bevált, begyakorlott munkafolyamatok végzéséhez. Természeteszerű, hogy az egyes munkaköri feladatokat ezentúl majd a digitális technológiák által fogják elvégezni, amelyhez szükség lesz olyan új munkavállalókra, akik ezen megoldásokat kidolgozni, felfedezni és alkalmazni tudják. Az állandó változás is azt jelzi, hogy a folyamatok digitalizációja nem egyik napról a másikra születik meg, azok gyorsan változnak, amely következtében állandó továbbképzésre, átképzésre lesz szükség azért, hogy a munkavállalók világában maradjanak a korábbi generációkba tartozó, digitális megoldásokkal kevésbé foglalkozó egyének is.

4. Az X, Y és Z generációk

4.1. Generációk jellemzői

Az egyes generációk rendszerezése, csoportosítása jelentős feladat elé állította a kutatókat. Strauss és Howe (1991), illetve Tari (2010) eltérően ítélik meg, hogy egyes generációk pontosan melyik évtől melyik évig tartó időszakban születtek, megegyeznek azonban abban, hogy a hasonló időszakban születettek tartoznak egy generációba. 2019-ben már az alfa generációba születnek a gyermekek, ami már a negyedik olyan nemzedék, amelyre valamiféle közös jellemzőket tudunk

felsorakoztatni. A pontos születési dátumsávot jelen publikációban nem fogjuk meghatározni, inkább a tulajdonságok bemutatására fektetjük a hangsúlyt. Mivel munkaerő-piaci szempontból még nem tudunk információkkal szolgálni az alfa generációról, így a tanulmányunkban csak az X, Y és Z nemzedékbe tartozókról fogunk jellemzést készíteni.

Az X generáció folyamatosan tevékenykedik, szereti a kihívásokat, magasabb fizetési igénye van. Korukból adódóan a vezetés tagjai között keresendőek, illetve mára már befutott vállalatokat vezetnek. Fontos számukra az anyagi biztonság megteremtése, ehhez eszközként felhasználják a tanulást is, hiszen tisztában vannak azzal, hogy általa előrébb tudnak jutni. A munkamoráljukra több esemény is hatott, hiszen az idő tájt kezdődtek el az üzletágak specializálódni, egyre inkább fogyasztói társadalom felé kezdtek eltolódni a társadalmak, amikor ők munkába álltak. Nagyjából tinédzserkorára tehető ennek a nemzedéknek, amikor megismerkedtek az internettel, tehát nekik ez egy tanulási folyamat volt, amíg felfedezték, nem úgy születtek, hogy ez alapvető volt számukra.

Az Y generációba tartozó nemzedék életszakaszait tekintve korábban, már gyermekkorában megismerkedett az internettel, a digitalizáció nyújtotta hatásokkal. Egyre inkább jelen van ez a korcsoport a munkaerőpiacon, így versenytársat jelentenek az X generáció számára. Egyes esetekben ellentétek is kialakulnak a 2 generáció között, ám mégsem olyan nagy a feszültség, mint mondjuk egy X és egy Z generációt képviselő egyén között. Az Y nemzedék tagjai már önmagukat is a középpontba helyezik, fontos számukra, hogy fejlődjenek. Rugalmasabbak az életben, mint az előző korcsoport, viszont ez azt is jelenti, hogy sokkal hamarabb váltanak munkahelyet. Előny azonban, hogy rugalmasságuknak köszönhetően a változásokat is könnyebben kezelik. Viszont magasabb elvárásokat támasztanak a munkaadók felé, elvárásuk, hogy a munkáltatók segítsék őket a fejlődésükben. Tapasztalatot gyűjtenek, és ha az elvárásaik nem úgy teljesülnek, ahogy szeretnék, akkor könnyedén változtatnak, viszont még mindig elég erős befolyásoló erő számukra a pénz. (Mészáros et. al., 2017)

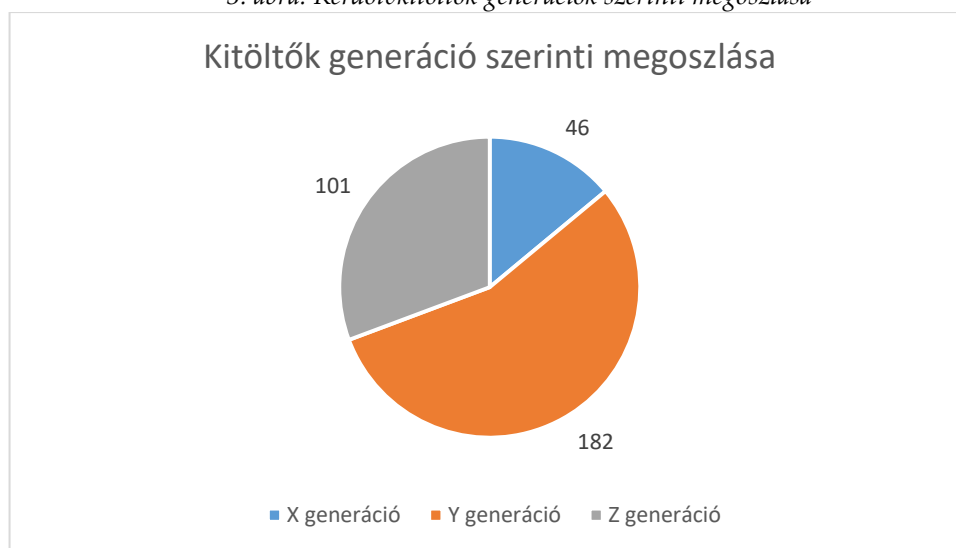
A Z generációról azt mondják, hogy az önmegvalósításuk iránti igény háttérbe szorítja az anyagi elvárásaikat, tehát fontosabb nekik, mint a pénz. Fontosabb számukra, hogy olyan munkakörben legyenek, ahol ki tudnak teljesedni, minthogy magas fizetést kapjanak. Az Y generációhoz viszonyítva kicsit eltérő ez a nemzedék. Jobban preferálják a szóbeli tájékoztatást, visszajelzést és hamarabb meg is értik ezeket, mintha más módon tájékoztatnák őket. Nyíltan kommunikálnak és ezt is várják el. Életkorukból adódóan még csekély számban vannak jelen a munkaerőpiacon, viszont egyre nagyobb számban fognak megjelenni az idő előrehaladtával a munkavállalók világában. (Ament, 2018)

4.2. Különböző korcsoportok a munkaerőpiacon

A publikációban szereplő adatokat egy kérdőíves megkérdezéssel támasztjuk alá. A kutatást 2018 júniusa és novembere között folytattuk, 412 darab közösségi oldalon megtalálható csoportokban kiküldött, illetve oktatáson szétosztott kitöltendő űrlapból 329 darab érkezett vissza. Kizárólag X, Y és Z generációba tartozó számviteli szakemberek véleményére voltunk kíváncsiak, ezért rájuk korlátozódik a kutatás. A megkérdezés egyik célja az volt, hogy képet kaphassunk a különböző nemzedékekbe tartozó egyének munkaerő-piaci helyzetéről, elképzeléseiről és a véleményükről más generációkkal kapcsolatban.

3. ábra: Kérdőívitöltők generációk szerinti megoszlása

Forrás: saját szerkesztés a kiküldött kérdőívek alapján

A 3. számú ábra jól szemlélteti, hogy a 329 db visszaérkezett kérdőív kitöltői hogyan oszlanak meg generációs szempontból. A kérdőíveket a Facebook közösségi oldalon elérhető számos csoportban osztottuk meg, illetve a mérlegképes könyvelők kötelező továbbképzésén adtuk át önkéntes kitöltésre, ezzel is magyarázhatjuk a korcsoport szerinti megoszlást, miszerint a kitöltők közül 46 fő tartozik az X generációba, 182 fő az Y generációba és 101 fő pedig a Z generációba.

1. táblázat: Mennyire zavarja Önt, ha más generációból származó munkatárssal kell együtt dolgoznia? – A kérdésre kapott válaszok megoszlása

Mennyire zavarja Önt, ha más generációból származó munkatárssal kell együtt dolgoznia?		
egyáltalán nem zavar	34 fő	10,33%
néha zavar	147 fő	44,68%
általában zavar	68 fő	20,67%
inkább zavar	68 fő	20,67%
nagyon zavar	12 fő	3,65%
Összesen	329 fő	

Forrás: saját szerkesztés a kiküldött kérdőívek alapján

A kutatás során kitértünk arra a kérdésre is, hogy a számviteli területeken tevékenykedő emberek milyen véleménnyel vannak arról, hogy a generációk együttműködése zavaró tényező a munkafolyamatok során. A válaszadók nagy része, 44,68%-a azt a választ adta, hogy csak néha zavarja. Azon válaszok aránya elég csekély, amelyek arról szólnak, hogy nagyon zavarónak találják, mindössze a kérdőívkitöltők 3,65%-a érzi aggályosnak.

2. táblázat: A kérdőívkitöltők szerinti legfőbb problémák a számviteli területen végzett munka során

Probléma számviteli területen végzett munka során		
felsőoktatás, szakképzés hasztalan elméleti háttérrel ad	114 fő	34,65%
fizetés mértéke	68 fő	20,67%
generációk közötti ellentétek	33 fő	10,03%
nem megfelelő munkahelyi légkör	46 fő	13,98%
digitalizáció, gyorsuló világ	68 fő	20,67%
Összesen	329 fő	

Forrás: saját szerkesztés a kiküldött kérdőívek alapján

A megkérdezés során olyan területekre is kíváncsiak voltunk, ahol esetleg felmerülnek lehetőségek a javításra. A 2. számú táblázat adatai között látható, hogy a számviteli területen tanuló, tanult szakemberek nem érzik megfelelőnek a felsőoktatás, szakképzés által nyújtott elméleti háttérrel. Fejlesztendő terület mind az elméleti háttéranyag, mind az oktatási módszertan. Az elméleti oktatás nem ad olyan háttérrel a tanulók számára, amivel el tudnak helyezkedni. Gyakorlatiasabb és valóságosabb anyagok elsajátítása lenne a lényeg. Emellett fontos kérdésnek tekintettük, hogy mennyire jelent problémát a digitalizáció. Az eredményekből azt láthatjuk, hogy a megkérdezettek 20,67%-a véli ezt problémának. Ez az adat adódhat abból, hogy a megkérdezettek között vannak X generációs egyének is, akiknél előfordul, hogy nem rendelkeznek még megfelelő tudással vagy nem fogadták még el teljes mértékben az új technológiák nyújtotta lehetőségeket.

5. A digitalizáció számviteli és adózási rendszerekre gyakorolt hatása

A 2018-as év konferenciáinak, továbbképzéseinek állandó témája volt, hogy mit hoz majd a könyvvizsgálat, a könyvelés területén a digitalizáció. A szkennelt vagy lefotózott bizonylatokat mennyire lehet majd digitális formában kezelni és hogyan történik a könyvelésük automatikus átadással.

A digitális úton az egyes programok közötti adatátadás lesz-e a könyvelés, mennyire tudja majd átvinni a könyvelők sokfajta szerepét a mesterséges intelligenciával működő program. A Receipt bank, az 1 Tap Receipts, a SMACC, a SDSys. vagy egyéb rendszerek alkalmazásával az analitikus nyilvántartások vezetése könnyebb lesz-e, a könyvelés intuitív munkáját teljes mértékben kiváltja-e a matematikai képletekre támaszkodó folyamatvezérlés, amelyhez már nem szükséges az ember? (Industry 4)

A válaszokat sokféle nézőpontból közelíthetjük meg és sokfajta elgondolás létezik attól függően, hogy milyen az egyes országok számviteli és adózási rendszere, milyen az általunk könyvvizsgált vagy könyvelt kkv szektor szerkezetének és működési környezetének felépülése. Az egyes országok kormányzatai elsősorban az adóbevételek fokozásában vagy szinten tartásában érdekeltek, ezért már kialakul az olyan egyszerűsített könyvelés, amelyet bátran nevezhetünk adószámvitelnek is. (Magyarországon EVA, átalányadó, KIVA, KATA), amely valamely mérőszámhoz igazítja az adóbevételt, miközben a hagyományos pénzügyi számvitelt a háttérbe szorítja. Az egyszerűsítésnek azonban számos veszélye van, mint ahogy kiegészítő melléklet nélkül a mikrogazdálkodó társaság vagyoni, jövedelmi és hatékonysági kérdései is nehezen határozhatók meg az aggregált adatokból, az egyszerűsítés okán számos, az értékelés szempontjából fontos adat elveszhet, vagy nem kerül bemutatásra.

A magyarországi kkv szektor szerkezete számosságuk, tőkeerősségük, reagáló képességük, felhasznált technológiai szintjük és az alkalmazottak száma miatt rendkívül torz képet mutat, hatékonyságról a sufni-tuning jelleg miatt csak kellő óvatossággal beszélhetünk.

Szükség lenne a kkv szektor szerkezeti átalakításra és arra, hogy a vállalkozók szakmai szintjének fejlesztése mellett pénzügyi-számviteli ismeretük is jelentős mértékben fejlesztésre kerüljön.

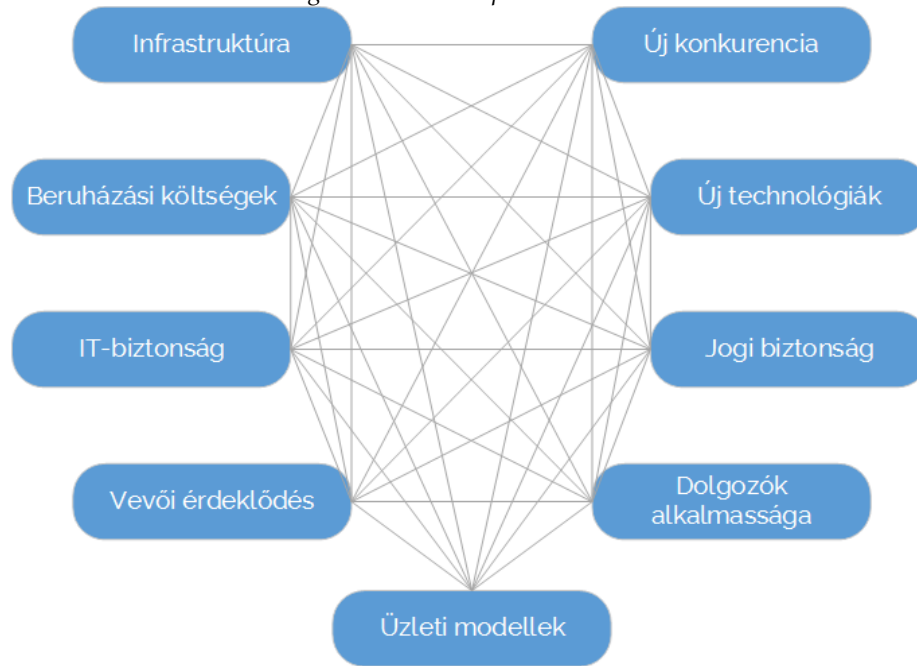
A fejlődés együtt járhatna a vállalkozók etikus magatartásának fejlődésével, amely tekintetében bármilyen kis elmozdulás már mérhető lenne az adóbevételek tekintetében. A kényszerítő eszközök (lásd online adatszolgáltatás) mindig rossz eszközök, a felismerés lehet az eszköz, amely felé Magyarországnak is el kellene indulnia. A kutatás álláspontja szerint a pénzmórást és az etikus magatartást, a pénzügyi-számviteli ismereteket nemcsak a könyvelőknek-adótanácsadóknak, hanem a vállalkozóknak (is) rendszeresen kellene oktatni, mert ez növelhetné az adóbevételeket és a vállalkozók ismereteit saját vagyonukról. Az adórendszer egyszerűsítése, az ellenőrzés fokozása és a szektor átalakítása jár csak együtt az adóbevételek fokozódásával és azok kiszámíthatóságával.

A jelenlegi számviteli és adórendszerbeli átalakítások az egyes torz jelenségek kiküszöbölésére szolgálnak amellet, hogy számos érdekcsoportok részesítenek előnybe. A digitalizáció az ellenőrzést, átláthatóságot is hatékonyabbá teheti azáltal, hogy gyorsabban intézkedik a nem valós gazdasági események kiszűrése során.

A digitalizáció az elkövetkező években jelentős szerepet játszhat a gazdaság fehérítésében, a határon átnyúló szolgáltatások követésében, a számviteli rendszerek átalakulásban.

A könyvvizsgálati tevékenység és a számviteli munka is átalakul a digitalizáció fejlődésével, amely elsősorban új módszereket, egyszerűsítést, és valós idejű mérési lehetőséget is fog eredményezni.

4. ábra: A digitalizáció és az Ipar 4.0 kihívásai

Forrás: Industry 4: Ipar 4.0 Letöltve: <http://industry4.hu/hu/ipar4> (Utolsó letöltés: 2019.01.16)

Ahhoz, hogy a digitalizáció hatásos legyen, jól működjenek az új technológiák, le kell győzni a kihívásokat, amelyek a digitális megoldások alkalmazásával járnak. Már a kezdetekkor figyelembe kell venni a beruházási költségek mértékét, ezek megtérülési lehetőségeit. Nem megkerülhető tényező az IT-biztonság megteremtése, illetve a GDPR kérdéseinek tisztázása. (Jósvai, 2018)

A digitálisan kezelt adatok védelme az elsődleges szempontok között szerepel számviteli területen. Amellett, hogy megteremtjük a digitalizáció egyéb feltételeit, arra is gondolni kell, hogy a munkavállalók alkalmasak-e egyáltalán az új technológiák alkalmazására, ha nem, akkor döntést kell hozni, hogy továbbképzésre áldozunk, vagy új munkatársakat keresünk. Ezek mind olyan tényezők, amelyek alapos átgondolást igényelnek, viszont elengedhetetlenek ahhoz, hogy a versenyben ne maradjunk le.

A digitalizáció különféle hatásokkal jár mindenféle területen, tehát hatással van a számviteli és adózási rendszerekre is.

A World Economic Forum (WEF) The Future of Jobs 2016-os tanulmánya szerint a könyvelők 2025-re történő eltűnési valószínűsége 98%. A tanulmány szerint a könyvelés jelentős részét rutinfeladatok teszik ki, amelyek többnyire automatizálhatók. A controlling magasabb hozzáadott értéket képvisel, amely ugyan nehezebben váltható ki robotizációs megoldásokkal, de a mesterséges intelligencia fejlődése miatt ezek a munkafolyamatok sem védettek az automatizációtól. (WEF, 2016)

A jövőben másképp fogunk könyvelni és könyvvizsgálói tevékenységet folytatni. Az automatizációnak, a digitalizációnak köszönhetően jelentős időt és emberi erőforrást fogunk vélhetőleg megtakarítani, a végzett munka outputja vizuálisan is szebb, jobb lehet, s a hatékonyság is növelhetővé válik.

Időt spórolhatunk majd meg a különböző tesztelési feladatoknál, a riportok készítése automatizálhatóvá, mindenkor elérhetővé válik. Az automatizált szoftverek

segítségével a nagy mennyiségű és gyakran egymásra nem is hasonlító adatok is feldolgozásra kerülhetnek, s azok majd könnyebben emészthető vizualizálható formába hozhatóak.

Megvalósul a papírintes iroda, elektronikus iktatórendszerek, digitális aláírások kerülnek kidolgozásra, amelyek a befektetett emberi munkát redukálják, vagy gyorsabbá teszik a folyamat megismerését.

Egyszerűbbé válnak a bevallások, az egyes hatóságok az automatizáció következtében a folyamatok végzésével egyidejűleg értesülnek az egyes társaságok pénzügyi-adminisztrációs tevékenységről, a beavatkozás ezáltal hatékonyabbá válik. Teret nyernek olyan számviteli és adózási megoldások, amelyek az egységes megoldásokra törekednek országhatárok nélkül. (IFRS)

6. Összegzés

A számviteli-adózási szakmában is a digitalizáció fénykorát éljük, amely a rohamosan fejlődő területek miatt munkánkra jelentős hatással van. Ha a szűkebb értelemben vett területünkön sikeresen akarunk működni, akkor nincs más választásunk, mint lépést tartani a mesterséges intelligencia és az automatizáció trendjeivel. A számviteli-adózási-könyvvizsgáló-ellenőrzési szakmát is csak kiművelt, a változó világhoz állandóan alkalmazkodó, magasan képzett szakemberek tudják magas színvonalon művelni.

Az automatizációt és a mesterséges intelligenciát állandó paradoxon övezi.

A könyvelés, adótanácsadás, könyvvizsgálat végzése az elkövetkező évtizedekben sem tűnik el. Könyvelés nélkül nincs kontrolling, a múltra szóló adatok ismerete nélkül a jövő meghatározása adatok nélküli becslés vagy jóslás. Az adótanácsadás reagálás a változó világ hozta jogszabályváltozásokra, az adók optimalizálása, az egyes jogszabályok betartása mellett. A könyvvizsgálat maradt, ami volt, és fő területe a jövőben is a pénzügyi kimutatások iránti bizalom növelése, az éves beszámolók által biztosított információk minőségének és megbízhatóságának javítása. A számviteli és adózási szakma magas színvonalú, hozzáadott értéket biztosít, és ezáltal támogatja ügyfeleit céljaik elérésében.

A mesterséges intelligencia képes kockázatokat elemezni, matematikai modelleket felállítani és alkalmazni. Az embereknek egyszer majd valóban okos gépekkel kell versenyezniük, azonban a gépek mögött mindig ott lesznek azok az emberek, akik megépítik, kiképezik őket. Az emberi megérzés, az értelem, a gondolkodás, a szervezési és sok más egyéb szempont koordinálására csak az ember képes, ezért mindig szükség lesz emberi erőforrásokra is.

Felhasznált szakirodalom

Ament Fruzsina (2018): X, Y, Z generációk szervezet iránti elkötelezettsége és a motiváció kapcsolata szakdolgozat. Budapest. Letöltve: <http://dolgozattar.repozitorium.uni-bge.hu/16086/> (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)

- GKI digital (2016): Digitalizációs helyzetkép. Letöltve: <https://anzdoc.com/digitalizacios-helyzetkep-gki-digital-kutato-es-tanacsado-kf.html> (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)
- Halmosi Gábor (2018): Merre megy a könyvvizsgálat a digitalizáció korában? XXVI. Országos Könyvvizsgálói Konferencia. Visegrád.
- Hegedús M. (2017a): A nyugdíjrendszer átalakításának szükségessége. Sopron: Soproni Felsőoktatásért Alapítvány, 15-54.
- Hegedús M. (2017b): Az egészségügy átalakításának dilemmái. Oknyomozó tudomány. Budapest: Tomori Pál Főiskola. (Tudományos Mozaik; 13. kötet) 86-104
- Industry4: Ipar 4.0 Letöltve: <http://industry4.hu/hu/ipar4> (Utolsó letöltés: 2019.01.16.)
- Jósvai Tamás (2018): Digitalizáció a könyvelésben és a könyvvizsgálatban, XXVI. Országos Könyvvizsgálói Konferencia. Visegrád.
- Mészáros A., Lestyán K. (2017): Generációso(k)k. Tanulmányok a generációk témakörében. Gödöllő. Letöltve: [https://www.gvik.hu/uploaded_files/files/publikaciok/Gener%C3%A1ci%C3%B3so\(k\)k%20tanulmanykotet_1226-1.pdf](https://www.gvik.hu/uploaded_files/files/publikaciok/Gener%C3%A1ci%C3%B3so(k)k%20tanulmanykotet_1226-1.pdf) (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)
- Strauss, W. – Howe, N. (1991): Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company.
- Tari A. (2010): Y generáció – Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Tusnádiné Ágoston Márta (2018): A digitalizáció hatása az adózásra és a könyvelésre (XII. Nemzetközi Adókonferencia). Letöltve: <http://www.helloado.hu/hirek/a-digitalizacio-hatasa-az-adozasra-es-a-konyvelesre-xii.-nemzetkozi-adokonferencia> (Utolsó letöltés: 2019.01.15.)
- World Economic Forum (2016): Global Challenge Insight Report. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution Letöltve: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf (Utolsó letöltés: 2019.01.17.)

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TAX SYSTEMS IN THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Krisztina HOLMÁR

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

*"In this world nothing can be said to be certain except death and taxes."
(Benjamin Franklin)*

The main goal of my study is to provide an overview of the main features, similarities and differences among the tax systems of the CEE countries after the financial and economic crisis, thereby assessing the effectiveness of the tax systems and taxes introduced. I would like to answer the following questions: What crisis management strategies were used by the countries in the region? What is the competitive position of Hungary in comparing the burden of labor? What effects has the introduction of proportional personal income tax systems got on the Central and Eastern European countries? What positive and negative records are included by the Hungarian tax policy? What changes are to be expected in the future in the tax system of Hungary?

Keywords: the tax systems of the Central and Eastern European Countries, proportional tax, progressive tax, value added tax, personal income tax, corporate income tax

*"Taxation is, in fact, the most difficult function of government and that against which their citizens
are most apt to be refractory."
(Thomas Jefferson)*

Introduction

My study consists of 3 main parts. I'm going to write about Adam Smith's four canons of taxation and classification of taxes as an introduction, then I'm writing a few words about the the main features of the Hungarian Taxation System. In the 3rd part of my essay I'd like to make a short comparison of the main taxes in the Central and Eastern European (CEE) countries in order to get answers to the above-mentioned questions in the abstract.

It's very difficult to create a good or 'ideal' tax system since governments must have more and more funds or tax revenues to pay for their activities and a tax has no connection with the benefit received by the payer, among others. Hence in distributing the burden of taxation, a person's share cannot be decided with reference to the benefit derived by him.

A good tax system should adhere to certain principles which become its characteristics. A good tax system is therefore based on some principles. Adam Smith formulated four principles of taxation to guide the tax authority. These principles which a good tax system should follow are called canons of taxation and they were so important that they have become classic. They are [1]:

- (1) **Canon of Equality:** This states that persons should be taxed according to their ability to pay taxes. That is why this principle is also known as the canon of ability. Equality does not mean equal amount of tax, but equality in tax burden. Canon of equality implies a progressive tax system.
- (2) **Canon of Certainty:** According to this canon, the tax which each individual is required to pay should be certain and not arbitrary. The time of payment, the manner of payment and the amount to be paid should be clear to every tax payer. The application of this principle is beneficial both to the government as well as to the tax payer.
- (3) **Canon of Convenience:** According to this canon, the mode and timings of tax payment should be convenient to the tax payer. It means that the taxes should be imposed in such a manner and at the time which is most convenient for the tax payer. For example, a government collects the income tax at the time when tax payers receive their salaries. So this principle is also known as 'the pay as you earn method'.
- (4) **Canon of Economy:** Every tax has a cost of collection. The canon of economy implies that the cost of tax collection should be minimum.

Economic science has progressed much since the days of Adam Smith. Later writers have added to his canons such as canons of productivity, elasticity, simplicity, variety, flexibility. [2]

Also, a tax is a compulsory contribution imposed by government on their citizens in order to provide public goods and services and ensure their social and economic welfare. Taxes can be classified in the following ways, among others [3]:

- **Direct and Indirect Tax:** A direct tax is one levied directly on the person who is intended to pay the tax, whereas an indirect tax is borne by a person other than the one from whom the tax is collected. Examples of direct taxes are: Income tax, Company tax, Capital gains tax. Whereas, examples of indirect taxes are Value added tax and Custom and excise duties.

The main advantages and disadvantages of direct taxes are the following:

Table 1

Direct Taxes ...	
Pros	Cons
- high revenue yield	- can reduce work incentives
- can be used to reduce inequalities	- can discourage entrepreneurship
- are based on ability to pay	- tax evasion

Source: original elaboration based on [3]

Table 2

Indirect Taxes ...	
Pros	Cons
- are cost effective to collect	- the cost of collecting taxes falls to businesses
- a wide tax base (anyone who buys goods and services will pay some indirect taxes)	- are regressive (regressive taxes are those that have a greater impact on low-income individuals or entities than high-income earners)
- can be used to discourage consumption and production of harmful products	- tax revenues are less certain because they depend on spending patterns and they add to price inflation

Source: original elaboration based on [3]

The way in which the burden of tax is distributed among the taxpaying community is another way in which taxes may be classified. The rates of tax can be set in such a way that they are [3]:

- **Progressive:** Progressive taxes take an increasing portion as the value of the tax base rises and depends on the marginal rate of tax (change in tax paid/change in income) being greater than the average rate of tax (total tax paid/total income). Progressive tax a bit like Robin Hood steals from the rich and gives to the poor. People/Firms with higher incomes pay a higher proportion of their income.
- **Proportional:** Proportional taxes take a constant portion of the value of the tax base and depends on the marginal and average rates of tax being equal. The same proportion of income is paid regardless of income level.
- **Regressive:** Regressive taxes take a declining portion as the value of the tax base rises and depends on the average rate of tax being greater than the marginal rate of tax. The proportion of income paid in tax falls as income rises (although the actual amount will increase).

"The art of taxation consists in so plucking the goose as to obtain the largest possible amount of feathers with the smallest amount of hissing."

(Jean-Baptiste Colbert)

Taxation System in Hungary

And now I'd like to introduce the Hungarian Taxation System in short. Taxation in Hungary is divided into central and local levels. While central taxes constitute the revenues of the state budget, local taxes are due to the municipalities.

Central Taxes may be divided into general and special categories based on their intended purpose.

- General taxes include the traditional tax types such as, for example,
  - corporate income tax (CIT)
  - value added tax (the VAT is levied on the value added to a product during production as its components are assembled into final goods)
  - personal income tax (PIT)

- while special taxes include the tax types levied on specific industries/sectors, for example,
  - levies on financial organisations and credit institutions
  - public utility tax
  - telecommunication tax
  - advertisement tax
  - public health product tax

These special taxes have been in force since 2006, when there was a large budget deficit and the crisis came.

Levying and determining the rate of local taxes (the material ones being local business tax, land tax, building tax) falls within the competence of the individual municipalities.

In the Hungarian tax policy regime, central taxes are being shifted from income to consumption and from general taxes to special levies.

Hungary, as a member of the European Union, has a harmonised value added tax, customs and excise regime. In the operation of its tax system, the country tries to make sure that its domestic tax administration complies with the requirements of the European Union, the OECD and BEPS⁹⁶.

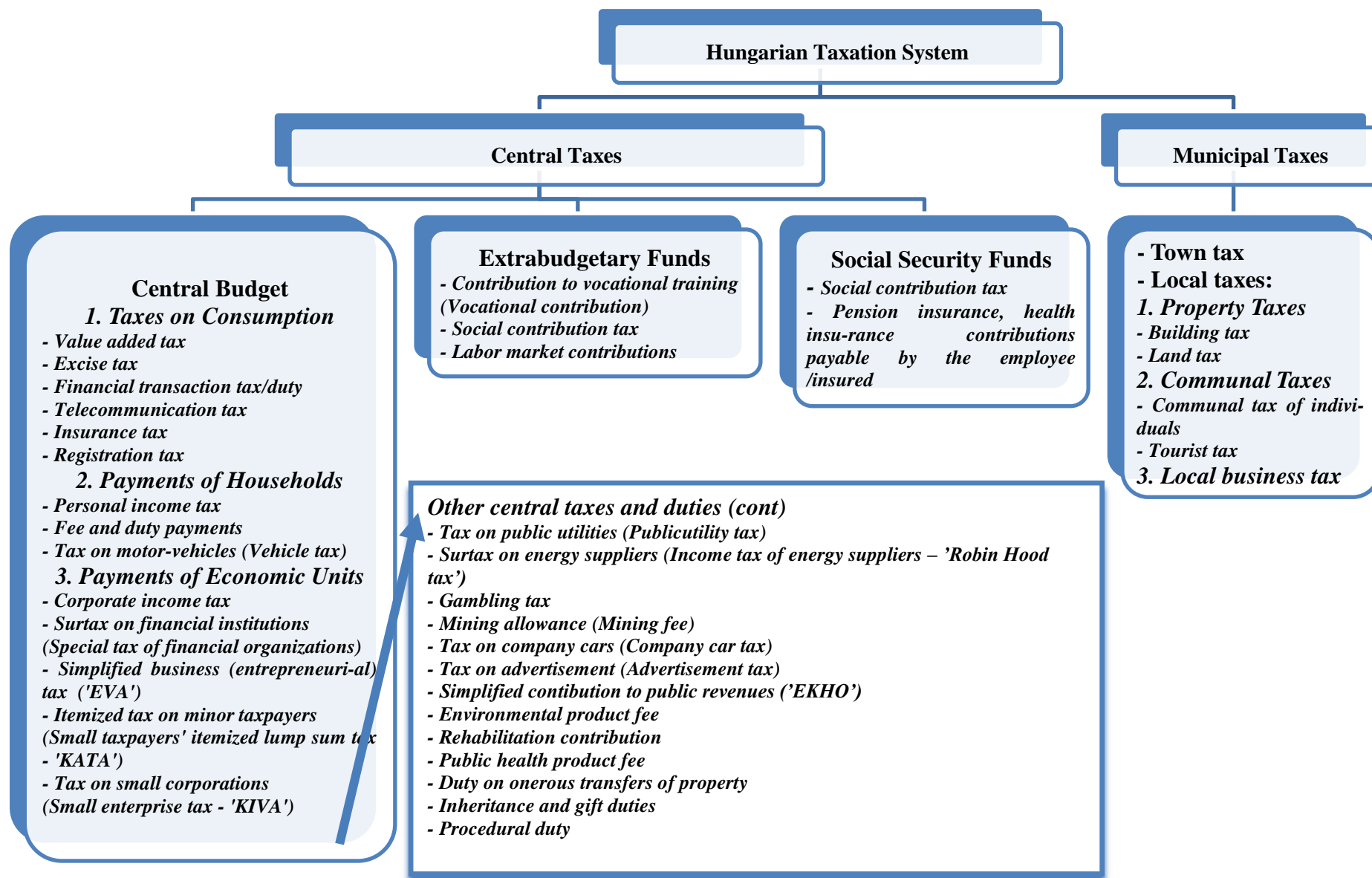
The list on the first figure below⁹⁷ is not exhaustive, there are also a number of other tax (in 2018 there were 58 taxes in Hungary). These are the most important ones.

Despite the seemingly complex tax regime and the sometimes excessive red tape, it is worthwhile to invest in Hungary also from a tax perspective, as the low corporate income tax base, the broad range of tax incentives (in particular investment and development tax incentives) and the continuously decreasing tax burden on employment create an accommodating tax environment. [4]

---

⁹⁶ BEPS: the abridgement of 'Base erosion and profit shifting'

⁹⁷ Source: original elaboration

"Each citizen contributes to the revenues of the State a portion of his property in order that his tenure of the rest may be secure."
(Montesquieu)

Comparative analysis of the tax systems in the CEE countries

Prior to the 2008 crisis, the countries of the CEE region were characterized by strong tax competition. However, in the years following the crisis, although the struggle for investors remains a priority, most countries had to step in to reduce the budget deficit. The solutions show considerable differences in their tools and approach. [5]

The numerical data of the tables in this chapter are derived from the Central and Eastern European Tax Guides of the international organization of the Mazars. The CEE Tax Guide 2018 already contains tax information of 22 CCE countries.

The CCE region includes the following countries (Figure 2): Albania, Austria, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Germany, Greece, Hungary, Kosovo, Latvia, Lithuania, Macedonia⁹⁸, Montenegro, Poland, Romania, Russia, Serbia, Slovakia, Slovenia and Ukraine.

Figure 2

Source: [6]

⁹⁸ FYROM – Former Yugoslav Republic of Macedonia

The summary tables below allow side-by-side comparisons of the relevant tax environments based on the following tax information:

- general and reduced VAT rates (Table 3)
- minimum wages and average wages in private sector (Table 4)
- PIT rates (Table 5)
- Social security contribution payable by the employer (SSC - Table 6)
- CIT rates (Table 7)

However, it is important to note that the comparison of tax rates are not enough in themselves, the whole tax system of the countries should be examined.

In terms of general VAT rates you can say that **Hungary** with 27% is on the top of the ranking in the examined period (2013-2018 without 2015). **Croatia** is standing on the 2nd place. In 2013 and 2014 **Romania** was standing on the 3rd place in the ranking. In the last 3 years **Greece** and **Poland** stood on the 3rd place. The other countries are on the average level (20-21% - Table 3).

Table 3

General and reduced VAT rates (%)					
CEE Countries (Ranking 2018)	2013	2014	2016	2017	2018
Albania (7.)			20	20/0	20/6/0
Austria (7.)	20/10	20/10	20/13/10	20/13/10	20/13/10
Bosnia and Herzegovina	17	17	17	17	17
Bulgaria (7.)					20/9
Croatia (2.)	25/10/5	25/13/5	25/13/5	25/13/5	25/13/5
Czech Republic (6.)	21/15	21/15	21/15/10	21/15/10	21/15/10
Estonia (7.)			20/9	20/9	20/9
FYR Macedonia (9.)	18/5	18/5	18/5	18/5	18/5
Germany (8.)					19/7
Greece (3.)	23/13/6.5	23/13/6.5	23/9/5	24/13/6	24/13/6
Hungary (1.)	27/18/5	27/18/5	27/18/5	27/18/5	27/18/5
Kosovo (9.)					18/8
Latvia (6.)			21/12	21/12	21/12/5
Lithuania (6.)			21/9/5	21/9/5	21/9/5

Montenegro (6.)	17/7	19/7	19/7	19/7	21/7
Poland (4.)	23/8/5/0	23/8/5/0	23/8/5	23/8/5	23/8/5/0
Romania (8.)	24/9/5	24/9/5	20/9/5	19/9/5	19/9/5
Russia (9.)	18/10/0	18/10/0	18/10	18/10	18/10/0
Serbia (7.)	20/8	20/10	20/10	20/10	20/10
Slovakia (7.)	20/10	20/10	20/10	20/10	20/10
Slovenia (5.)	20/8.5	22/9.5	22/9.5	22/10	22/9.5
Ukraine (7.)	20	20/7/0	20/7	20/7/0	20/7/0
Average (General VAT rates)	20.1	21.1	20.8	20.8	20.6

Source: original elaboration based on [7,8]

During the whole period (2016-2018) you can see that **Hungary** is been performing below average examining the minimum and average wages. In 2018 Hungary is ranked 10th and 9th in terms of minimum and average wages in private sector. There are the highest minimum and average wages in private sector in **Austria, Slovenia** and **Germany**. There are the lowest minimum and average wages in private sector in **Ukraine, Kosovo** and **Albania**. (Table 4)

Table 4

CEE countries (Ranking 2018)	Minimum wages (IN EUR)			Average wages in private sector (IN EUR)		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Albania (20./19.)	157	161	178	400	400	407
Austria (1./1.)	1,630	1,677	1,807	2,300	2,390	3,498
Bosnia and Herzegovina (16./15.)	267	267	267	649	649	679
Bulgaria (17./18.)			261			541
Croatia (9./8.)	411	431	459	1,077	1,018	1,117
Czech Republic (5./5.)	367	407	483	1,000	1,046	1,187
Estonia (8./4.)	2016	2017	2018	1,045	1,199	1,199
FYR Macedonia (19./17.)	231	195	239	524	558	553
Germany (2./2.)			1,540			2,900

Greece (4./6.)	586	586	586	1,243	1,243	1,182
Hungary (10./9.)	358	411	445	839	890	1,042
Kosovo (21./20.)			170			400
Latvia (11./11.)	370	370	430	800	800	915
Lithuania (13./13.)	350	380	400	735	793	850
Montenegro (14./14.)	288	288	288	726	723	765
Poland (7./7.)	420	455	477	934	965	1,130
Romania (12./12.)	233	322	404	596	696	886
Russia (15./16.)	73	278	284	824	578	596
Serbia (18./16.)	235	247	247	506	516	596
Slovakia (6./10.)	405	435	480	902	990	925
Slovenia (3./3.)	791	791	843	1,679	1,679	1,757
Ukraine (22./21.)	53	113	111	305	317	328
Average	403	436	494	899	918	1,066

Source: original elaboration based on [7,8]

In the countries of the region there are both flat-rate and progressive tax systems. From 2011 **Hungary** has a flat-rate personal income tax system with 16% then 15%. In addition to Hungary, this system was introduced by the following countries in the region: **Estonia** (1994), **Lithuania** (1994), **Latvia** (1997), **Russia** (2001), **Ukraine** (2004), **Slovakia** (2004), **Romania** (2005), **Czech Republic** (2008), **Bulgaria** (2008), **Poland** (2009), etc. (Table 5)

Table 5

Personal income tax rates – PIT (%)					
CEE countries	2013	2014	2016	2017	2018
Albania			0/13/23	0/13/23	0/13/23
Austria	0-50	0-50	0-55	0-55	0-55
Bosnia and Herzegovina	10	10	10	10	10
Bulgaria					10
Croatia	12/25/40	12/25/40	12/25/40	12/25/40	24/36

Czech Republic	15	15	15+7	15+7	15+7
Estonia			20	20	20
FYR Macedonia	10	10	10	10	10
Germany					14
Greece	22/32/42	22/32/42	22/32/42+ 0.7-8.0	22/29/37/45+ 2.2-10.0	22/29/37/45+ 2.2-10.0
Hungary	16	16	15	15	15
Kosovo					0/4/8/10
Latvia			23	23	20/23/31.4
Lithuania			15	15	15
Montenegro	9	9	9/10	9/15	9/11
Poland	18/32	18/32	18/32	18/32	18/32
Romania	16	16	16	16	10
Russia	13 (res.)/ 30 (n-r.)	13/30	13/30	9/13/15 /30/35	9/13/15 /30/35
Serbia	12/15/20	10/15/20	10	10	10
Slovakia	19/25	19/25	19/25	19/25	19/25
Slovenia	16/27/41/50	16/27/41/50	16-50	16-50	16-50
Ukraine	15/17/5/30	15/17	18	18	18

Source: original elaboration based on [7,8]

According to SSC rates you can say that in 2018 there are the highest rates (above 20%) in **Austria, Czech Republic, Estonia, Greece, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Russia, Slovakia** and **Ukraine**. (Table 6) SSC includes in Hungary the Social Contribution Tax and Vocational Contribution.

Table 6

Social security contribution payable by the employer – SSC (%)					
CEE countries	2013	2014	2016	2017	2018
Albania			16.7	16.7	17
Austria	21.83	21.83	20.63	20.63	21

Bosnia and Herzegovina	10.5	10.5	10.5	10.5	10.5
Bulgaria					19
Croatia	15.2	15.2	17.2	17.2	17.2
Czech Republic	34	34	34	34	34
Estonia			33.8	33.8	34
FYR Macedonia	No	No	No	No	No
Germany					19
Greece	27.46	27.46	24.56	25.06	25
Hungary	28.5	28.5	28.5	23.5	21
Kosovo					5
Latvia			23.59	23.59	24
Lithuania			30.98	30.98	31
Montenegro	9.8	9.8	10.2	10.2	10.2
Poland	21	21	21	21	21
Romania	28	28	22.75	22.75	2
Russia	30/10	30/10	30/10	30/10	30/15.1/10
Serbia	17.9	17.9	17.9	17.9	17.9
Slovakia	35.2	35.2	35.2	35.2	35.2
Slovenia	16	16	16.1	16.1	16.1
Ukraine	36.76-49.70	36.76-49.70	22	22	22

Source: original elaboration based on [7,8]

In 2018 there are the lowest rates of corporate income tax (9%) in **Hungary** and **Montenegro**. There is the highest corporate income tax rate in **Greece** (29% - Table 7).

Table 7

Corporate income tax rates – CIT (%)						
CEE countries (Ranking 2018)	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Albania (8.)			15	15	15	15/5

Austria (2.)	25	25	25	25	25	25
Bosnia and Herzegovina (9.)	10	10	10	10	10	10
Bulgaria (9.)						10
Croatia (6.)	20	20	20	20	20	18/12
Czech Republic (5.)	19	19	19	19	19	19
Estonia (4.)			20	20	20	20
FYR Macedonia (9.)	10	10	10	10	10	10
Germany (8.)						15
Greece (1.)	26	26	26	29	29	29
Hungary (10)	10/19	10/19	10/19	10/19	9	9
Kosovo (9.)						10/9/3
Latvia (4.)			15	15	15	20
Lithuania (8.)			15	15/5	15/5	15/5
Montenegro (10.)	9	9	9	9	9	9
Poland (8.)	19	19	19	19	15/19	15/19
Romania (7.)	16	16	16	16	16	16
Russia (4.)	20	20	20	20	20	20
Serbia (8.)	15	15	15	15	15	15
Slovakia (3.)	23	22	22	22	21	21
Slovenia (5.)	18/15	17/15	17	17	17	19
Ukraine (6.)	19/0	18/0	18	18	18	18
Average	17.3	17.1	16.9	17.1	16.7	16.3

Source: original elaboration based on [7,8]

To conclusion let's see the answers to my questions.

1. *What crisis management strategies were used by the countries in the region?* [5]

a) **Lowering income taxes and increasing sales taxes (primarily VAT)**

A group of countries – including **Hungary** and **Romania** – tried to find a solution by reducing income taxes and raising sales taxes. In the case of the countries examined, the average VAT rate is around 21%, and the average corporate tax rate is about 16-17% in the region. The higher gap between VAT and corporate tax rates, the more a country concentrates on sales taxes.

b) Increasing income taxes

Slovakia was the first to introduce a single tax rate but in 2013 restored the progressive system of personal income taxation, in which there were two rates (19 and 25%). Its corporate tax is also above 20%.

The example of **Austria** is similar to Slovakia where the rate of VAT (20%) is lower than the average but the highest rate of the progressive personal income tax is 55% and the corporate tax rate is also 25%.

c) Crisis management: increasing income taxes and sales taxes

In **Croatia** and **Greece**, both the VAT (25% / 24% in the previous years) and the corporate tax rates (18% in 2018, before 20% / 29% from 2016, before 26%) are high.

d) Other strategies

There are some 'middle-way' countries which tend to stay in the middle among CEE countries of all aspects, such as **Poland** with a progressive personal income tax system (18/32%) but not very high VAT (23%) and corporate tax (15% / 19% from 2017) or **Czech Republic** with 15+7% personal income tax rates (from 2016), 21% VAT and 19% corporate tax rate. In the former Yugoslavia countries (**Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Serbia**), they try to keep the tax rates below average.

Which way can be considered a good solution? In a shrinking economy, the success of any tax policy strategy is uncertain. During this period, the certainty of economic policy is fundamental to investor decisions. Recovery of trust is even more important than an attractive tax system.

2. What is the competitive position of Hungary in comparing the burden of labor? [5]

In terms of investor and competitiveness aspects, it is of utmost importance to compare the burden of labor on different potential target markets. From this point of view, it is worth examining together the personal income tax and the additional taxes and contributions payable by the employer and employee.

Hungary's competitive position improved slightly in previous years. The personal income tax has decreased significantly but the burdens of wages continue to be high in the

region. However, taking family and other benefits into consideration, as well as examining different levels of income, greatly changes this image. Hungary's position on the calculated ranking list is considered poor without taking family benefits, but with them it can be considered especially good for those who have more children and higher incomes.

On the other hand, there are **former Yugoslav Member States** where there are no employers' contributions in some countries (**Macedonia**), elsewhere are relatively low. There is also an exception here, which is **Serbia**.

The analysis of the burden of labor also includes the minimum wage which must be accounted by the prospective employer. In that respect, Hungary is currently in the mid-range after the significant minimum wage has increased in recent years. The situation is similar in the case of the average wages, Hungary is in the same field with the **Visegrád countries**. Interestingly, the minimum wage is one of the lowest **in the Czech Republic**, while the average wage is the highest. Since this data also depends on the growth of the black economy, it is possible that in the Czech Republic a higher proportion of employees' incomes are declared.

3. What effects does the introduction of flat-rate personal income tax systems have on the Central and Eastern European countries? [9]

The flat-tax system is typical of the region of Central and Eastern Europe, while Western European Member States operate a progressive personal income tax system.

The reason of the spread of the flat-tax system in Central and Eastern Europe is the intention of increasing employment and thereby increasing competitiveness by reducing the tax burden.

There are four types of flat-rate tax systems in the world [10]:

- a flat-rate personal income tax system without exemption
- a flat-rate personal income tax system with exemption (**Russia**)
- a flat-rate personal income tax system with a tax credit
- a flat-rate tax system covering corporate income (**Slovakia was**)

The table 8 is including the advantages and disadvantages of flat-rate tax systems.

Table 8

The flat-rate tax system	
Advantages	Disadvantages
the lower marginal tax rates increase supply of labor which results in increased tax base	leads to an unhealthy financial competition between the various states which exacerbates capital and labor migration

easy and clear for everyone and taxation costs are lower	as the tax system is too simple, it can lose its flexibility
reduces legal tax evasion and makes tax collection easier, reduces illegal tax evasion, high tax rates are replaced by a simpler, lower tax rate that reduces tax evasion motivation	switching to this system is costly and can lead to a confusing period
this type of tax reform enhances the nation's riches, while the income remaining after tax results in more consumption	favors only a narrower, richer social stratum, since the amount of tax savings depends heavily on the size of the income
fair	increases social inequality
attracts investors	

Source: original elaboration based on [9,11,12]

The following table is summarizing the positive and negative impacts of introducing flat-rate personal income tax systems in the region.

Table 9

Impact of the introduction of flat-rate personal income tax systems in CEE countries	
Positive impact	Negative/Neutral impact
it improves tax morals but only in countries where personal income tax rate and corporate tax rate are the same	in the social income groups (poorer strata) where the marginal rate has not changed, there has been a significant increase in the tax payment
tax administration is simplified	supply of labor did not bring the expected growth
after its application, initial economic success	over the years, the emergence of economic difficulties (e.g. Slovakia)
tax revenues will then increase if there are no benefits/exemptions in the system	transforms the incentives that change the behavior of economic actors
encourages business and investment decisions as the extra benefit is not taxed at a higher tax rate	the transition to the flat-rate tax system is not significantly related to tax revenue

Source: original elaboration based on [9,13,14,15]

Hungary has introduced a flat tax-rate system but the burdens of low-income people have increased significantly due to the abolition of the tax credit and the increase in the pension and health insurance contributions. According to critics of the flat-rate tax system, the flat-rate tax favors the rich people at the expense of the poor, and thus reinforces the

tendency of growing income inequalities that have been observed everywhere since the 1980s. [16]

The last table in my study contains the advantages and disadvantages of a progressive personal income tax system, as it is used in many countries in Europe.

Table 10

The progressive tax system	
Advantages	Disadvantages
imposes a greater tax burden on those who are earnings more	inflation can slide the taxpayer into a higher tax category, while its revenue does not actually grow because it is only adjusted to inflation
according to society's sense of justice, it is more proportionate	does not encourage work
prevents political and social instability by limiting the gap between classes	individuals with a higher earnings potential choose tax evasion
protects the taxpayer when his income is lower he pays less taxes	does not encourage business investment and expansion because the extra income is taxed at a higher tax rate
assumes that governments receive the most revenue from the progressive tax system	the progressive tax system is arguably unconstitutional, it does not treat citizens equally

Source: original elaboration based on [9, 17]

4. What positive and negative records are included by the Hungarian tax policy?

Positive record/feature is:

- Introduction of alternative taxes to support private entrepreneurs and SMEs [vid. Itemized tax on minor taxpayers ('KATA') and Tax on small corporations ('KIVA')]. In terms of burden of labor these taxes are much more advantageous than general rules.

Negative records/features are:

- In Hungary there is the biggest gap between VAT (27%) and corporation tax (9%) is not only in Central and Eastern Europe but also throughout the European Union.
- The burden of labor of our country is still high.
- Hungary is being a pioneer in introducing crisis taxes, many other countries follow our example. But it is a special condition in Hungary that some types of taxes are imposed on everybody (such as a financial transaction tax).

- There is still not enough money in the economy of Hungary. [18,19]

Summarizing my domestic experience, **my conclusions** are:

- The tax cuts introduced by the flat-rate personal income tax did not significantly contribute to the upturn in domestic demand.
- With the new personal income tax system, the government did not implement a fairer tax system, so it is not successful for the population.
- The flat-rate tax system did not have a positive impact on employment, its minimal growth and the tax system have no meaningful relationship.
- Tax morals are still low in Hungary, the new tax system has not been able to influence it positively. [9]

5. *What changes are to be expected in the future in the tax system of Hungary?*

Deflation has already eroded budget numbers: it is not typical for the government to rationalize the expenditure side, so new extraordinary taxes may come or raise existing ones. The government is likely to intervene in areas that will not influence the public sentiment. [18] The flat-rate tax system has proved its results and mistakes in the region. The successful future of a flat-rate tax system is only possible in those countries where (e.g. Eastern Europe) the country is moving towards a market economy instead of the planned economy. [9, 11]

References

- [1] <https://slideplayer.com/slide/9319656/>
- [2] <http://www.economicdiscussion.net/taxes/canons-of-taxation-enunciated-by-adam-smith-discussed/1948>
- [3] <https://slideplayer.com/slide/8196454/>
- [4] <https://doingbusinessinhungary.com/taxation>
- [5] Hol állunk a régiós adóversenyben? 2013. május 17. Szerző: piacesprofit.hu; https://piacesprofit.hu/kkv_cegblog/hol-allunk-a-regios-adoversenyben/
- [6] <https://www.transitionsabroad.com/listings/work/esl/centralandeasterneurope.shtml>
- [7] <https://www.mazars.hu/Nyitolap/Szolgaltatasaink/Adotanacsadas-es-jogi-szolgaltatasok/Koezep-es-Kelet-Europai-Adokalauz-2018>
- [8] <https://eng.mazars.hu/Home/News/Newsletters/Central-and-Eastern-European-Tax-Guide-2018>
- [9] Pétervári Zs. (2014): Az Európai Unióban alkalmazott személyi jövedelemadó rendszerek összehasonlító elemzése, különös tekintettel a magyar személyi jövedelemadó rendszerre. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem. (Doktori értekezés)
- [10] OECD (2006): Fundamental reform of personal income tax, OECD Tax Policy Studies No. 13. online, <http://ebiz.turpin-distribution.com/search.aspx?pub=472&adv=1>

- [11] Schiau, L. – Moga, A. (2009): The Flat Tax Effects – Theoretical and Empirical Evidence in Western and Eastern European Countries, <http://steconomice.uoradea.ro/anale/volume/2009/v3-finances-banks-and-accountancy/57.pdf>
- [12] Ambrus R. A. (2012): A személyi jövedelemadó rendszer áttekintése, különös tekintettel az adókedvezmények hatására. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem. (Doktori értekezés)
- [13] Saavedra, P. (2007): Flat Income Tax Reforms, Ch. 8. In: Gray, C. – Lane, T. – Varoudakis, A. (szerk.): Fiscal policy and economic growth, World Bank
- [14] Ivanova, K. – Klemm (2005): The Russian Flat Tax Reform, IMF Working Paper, WP/05/16
- [15] Kiss S. Cs. et al. (2008): Adóreformok Európában, In: Külgazdaság, 52. évf. 9-10 szám, 7-33.
- [16] Nagy Zs. (2012): Az egykulcsos adó: mi lehet a régiós örület mögött? <https://privatbankar.hu/ado/egykulcsos-ado-mi-lehet-a-regios-orulet-mogott-247425>
- [17] Nunes, D. (2013): Flat Tax vs Progressive Tax. <http://hubpages.com/hub/Flat-Tax-vs-Progressive-Tax-Pros-and-Cons-for-the-US>
- [18] Ekkora adóteher a világon nincs. 2014. május 22. Szerző: hvg.hu; https://hvg.hu/kkv/20140522_Ekkora_adoteher_a_vilagon_nincs
- [19] Adópolitika : tovább a román úton. 2014. június 2. Szerző: Kis Miklós, ado.hu; <https://ado.hu/ado/adopolitika-tovabb-a-roman-uton/>

MAGYARORSZÁGI ÖNKORMÁNYZATI VÁLLALATOK ELEMZÉSE CSŐD-ELŐREJELZÉSI MODELLEKKEL

MOLNÁR Petronella

(PhD-hallgató, Szent István Egyetem)

A tanulmány olyan önkormányzati vállalatokat vizsgál csőd-előrejelzési modellek segítségével, melyek 2011., 2012. és 2013. évben megszűntették a tevékenységüket. A vizsgálat végén arra kapunk választ, hogy a csőd-modellek mennyiben jelezték előre a csőd bekövetkezésének valószínűségét. A kutatás során voltak olyan vállalatok, melyek likviditási és vagyoni típusú mutatói nem indokolták a csődhelyzetet, azonban a jövedelmezőségük folyamatosan romlott, ami a csőd bekövetkezéséhez vezetett.

Kulcsszavak: közfeladatot ellátó társaságok, csőd-előrejelzési modellek, likviditás, tőkeerősség

1. Bevezetés

Az önkormányzatok felelnek a közfeladatok elvégzéséért, melyek elvégzése fontos a társadalom, lakosság számára. A közszolgáltatások megléte, magas színvonala javítja a lakosság életminőségét, s társadalmi elégedettséget teremt. Éppen ezért a helyhatóságok a közszolgáltatások színvonalának javítása érdekében a tulajdonukban lévő gazdasági társaságokra bízhatják a közfeladatok ellátását.

2. Szakirodalmi háttér

Az önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok az önkormányzati vagyonnal, azaz közpénzekkel gazdálkodnak, valamint bővítik azt. Az önkormányzatok vagyona nemzeti vagyonnak minősül (Lentner, 2014a, Hegedűs, 2015). A közpénzek felhasználása miatt a közfeladatot ellátó cégektől is elvárt a jövedelmezőség megfelelő szinten tartása, illetve tevékenységük során nem termelhetnek veszteséget (Hegedűs, 2016; Zéman – Tóth, 2015). Az Állami Számvevőszék a közüzemi cégek vizsgálatakor azonban számos működési problémára mutatott rá. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ilyen például a nem eredményorientált gazdálkodás (ld. bővebben Domokos et al., 2016). Zéman (2017) tanulmányában rámutat arra, hogy egy jól kialakított kontrolling rendszer csökkentheti a fellépő problémák kockázatait.

Véleményem szerint a folyamatos ellenőrzés, a kontrolling rendszer kialakítása a fizetési nehézségek elkerüléséhez, a pénzügyi kockázatok mérsékléséhez is hozzájárulhat. A pénzügyi kockázatok kiszűrése a beszámolóik folyamatos figyelemmel kíséréssel, elemzésével (mutatószámok, csőd-előrejelzési modellek segítségével) lehetséges (ld. bővebben Zéman – Béhm, 2016). A Számviteli törvény ugyanis előírja, hogy a vállalatoknak a működésük során folyamatosan szem előtt kell tartaniuk a vállalkozás folytatásának számviteli alapelvét. Ez az alapelv

vonatkozik a költségvetési rend szerinti gazdálkodókra is, mivel szerepük jelentős, s megszűnésük társadalmi érdekeket sérthet (Lentner, 2013). Lentner (2014b) tanulmányában kitér arra, hogy a vállalkozás folytatásának számviteli alapelve olykor nem tud érvényesülni (bizonyos politikai döntések miatt).

3. Felhasznált anyag és módszertan

A vizsgálatba bevont önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok 2011 és 2013 között beszüntették vállalkozási tevékenységüket. Bázis évnak tekintjük a gazdálkodás befejezésének évét, s a vizsgált időszak a tevékenység befejezését megelőző 5. évig nyúlik vissza. A kutatás ezen vállalatok likviditására, tőkeerőségére helyezi a hangsúlyt, majd a vizsgálat végén két csőd-előrejelzési modell alkalmazhatóságát vizsgálja a cégekre.

A kínai vállalatokra fejlesztett modell az Altman-modell újragondolása, illetve Gurčik (2002) modelljét a szlovák vállalatokra fejlesztette ki, melynek függvényalakja: $G = 3,415X_1 + 2,226X_2 + 3,277X_3 + 3,149X_4 - 2,063X_5$, ahol a változók:

$$X_1 = \frac{\text{Eredménytartalék}}{\text{Összes forrás}}$$

$$X_2 = \frac{\text{Adózás előtti eredmény}}{\text{Összes forrás}}$$

$$X_3 = \frac{\text{Adózás előtti eredmény}}{\text{Összes bevétel}}$$

$$X_4 = \frac{\text{Cash flow}}{\text{Összes forrás}}$$

$$X_5 = \frac{\text{Készletek}}{\text{Összes bevétel}}$$

Kritikus értékek: $G \leq -0,6$, a vállalat csődös; $-0,6 < G < 1,8$ szürke zóna; $G \geq 1,8$, a vállalat túlélő.

A kínai vállalatokra kidolgozott modell (Altman et al., 2007):

$$Z = 0,517 - 0,460X_1 + 9,320X_2 + 0,388X_3 + 1,158X_4, \text{ ahol}$$

$$X_1 = \frac{\text{Kötelezettségek}}{\text{Összes eszköz}}$$

$$X_2 = \frac{\text{Adózott eredmény}}{\text{Összes eszköz}}$$

$$X_3 = \frac{\text{Nettó működő tőke}}{\text{Összes eszköz}}$$

$$X_4 = \frac{\text{Eredménytartalék}}{\text{Összes eszköz}}$$

Ha $Z < 0,5$, magas a csődveszély, $0,5$ és $0,9$ között kockázatos a cég pénzügyi helyzete, $0,9$ felett pedig megbízható a pénzügyi helyzete.

4. A vizsgálat eredményei

Az 1.-3. táblázat a vállalatok pénzügyi helyzetét mutatja be.

1. táblázat: A cégek likviditási gyorsrátája a megszűnést megelőző 4. és 5. évben (cégek száma)

Likviditási gyorsráta		Bázis év -5. év		Összesen	Bázis év -4. év		Összesen
		gyenge likviditás	jó likviditás		gyenge likviditás	jó likviditás	
Település-kategória	főváros	2	2	4	2	2	4
	város	4	5	9	5	6	11
	megyei jogú város	1	2	3	0	4	4
	község	0	1	1	0	1	1
Összesen		7	10	17	7	13	20

Forrás: Saját kutatás

A likviditási gyorsráta esetében az 1 fölötti érték tekinthető jónak, míg a gyorsráta értéke már 0,8 felett elfogadható. A vállalkozások 58 és 65 %-ának a pénzügyi helyzete elfogadható. A gazdasági tevékenység befejezését megelőző 4. és 5. évben a gyenge likviditású cégek száma nem változott, mindössze a vállalatok száma nőtt.

2. táblázat: A cégek likviditási gyorsrátája a megszűnést megelőző 3. és 2. évben (cégek száma)

Likviditási gyorsráta		Bázis év -3. év		Összesen	Bázis év -2. év		Összesen
		gyenge likviditás	jó likviditás		gyenge likviditás	jó likviditás	
Település-kategória	főváros	2	2	4	2	2	4
	város	5	7	12	4	8	12
	megyei jogú város	1	3	4	1	4	5
	község	0	1	1	1	1	2
Összesen		8	13	21	8	15	23

Forrás: Saját kutatás

A vállalkozási tevékenység befejezésének évéhez közeledve (bázis év -3. és 2. évben) mindössze egy vállalattal nőtt a gyenge likviditású cégek száma. A cégek több mint 60 %-ának továbbra is elfogadható a likviditása.

A fővárosban tevékenykedő vállalatok felének volt elfogadható a likviditása, a városi cégek esetében pedig a vizsgált vállalatok több mint a felének. A megyei jogú városokban működő cégek között mindössze 1 gyenge likviditású céget láthatunk ezen időszakban (azaz a tevékenység megszűnését megelőző 3. és 2. évben).

3. táblázat: A cégek likviditási gyorsrátája a megszűnés évében, illetve azt megelőző évben (cégek száma)

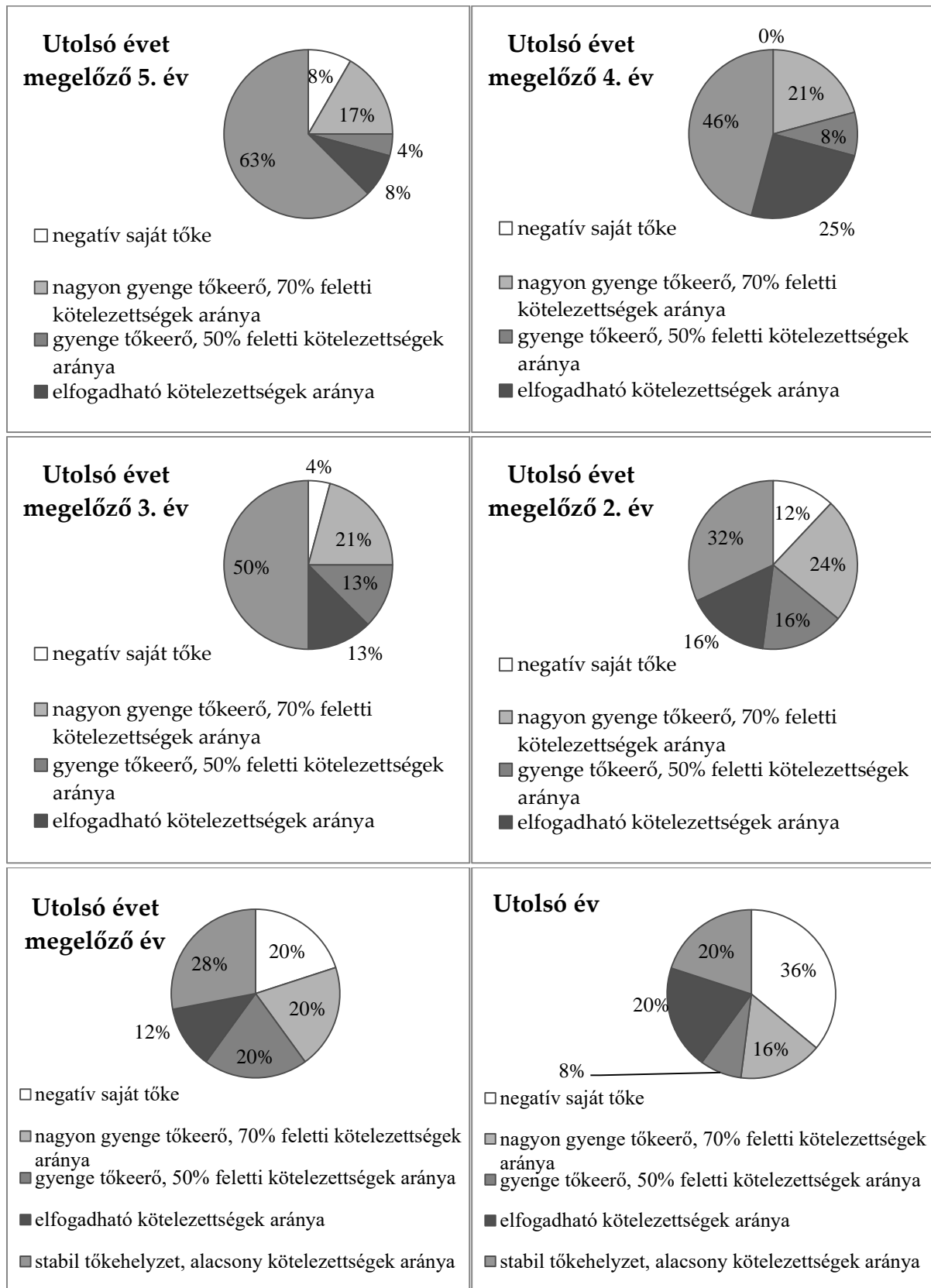
Likviditási gyorsráta		Bázis év -1. év		Összesen	Bázis év (utolsó év)		Összesen
		gyenge likviditás	jó likviditás		gyenge likviditás	jó likviditás	
Település-kategória	főváros	3	1	4	3	1	4
	város	5	8	13	6	7	13
	megyei jogú város	2	3	5	2	3	5
	község	1	2	3	1	2	3
Összesen		11	14	25	12	13	25

Forrás: Saját kutatás

A gazdasági tevékenység megszűnésének évében, illetve az azt megelőző évben minimálisan ugyan, de nőtt a gyenge likviditású vállalatok száma, a jó likviditású cégek száma már csak 52-56 %-ot tett ki. Elmondható ugyanakkor, hogy pusztán a likviditási mutató alapján a vállalkozási tevékenység beszüntetése nem magyarázható.

Ahogy a vállalatok likviditási mutatóit, úgy a cégek tőkeerősségét is görcső alá vettem (1. ábra).

1. ábra: A vállalkozások tőkeerősségének alakulása (adatok százalékban)

Forrás: Saját szerkesztés

A vizsgált évek alatt a stabil tőkehelyzetű vállalatok aránya csökkent: míg ez az érték a gazdasági tevékenység befejezésének évét megelőző 5. évben 63% volt, addig az utolsó évben mindössze 20%. A negatív saját tőkével rendelkező cégek száma ugyanakkor nőtt, ami arra is utal, hogy ezen cégek jövedelmezősége folyamatosan romlott, számos esetben negatív eredményt realizáltak a működésük során. A korábbi években (a tevékenység megszüntetését megelőző 4. és 5. év) a társaságok 71%-ának elfogadható, illetve stabil volt a tőkehelyzete, s ez az érték az utolsó években 40%-ra esett vissza.

Összességében elmondható, hogy a cégek 60%-a a likviditási mutatójuk alapján, 40%-a pedig a tőkeerősségük alapján jónak mondható, így ezen mutatók a társaságok esetében nem magyarázták a vállalkozási tevékenység befejezését.

A tanulmány második felében a vállalatok csőd-előrejelzési modellek alapján kapott értékei szerinti besorolását mutatom be.

A 4. - 6. táblázat a vállalatok Gurčik-modell alkalmazásával számított értékeit szemlélteti.

4. táblázat: A Gurčik-modell eredményei a tevékenység befejezését megelőző 4. és 5. évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnést megelőző 4. év				Megszűnést megelőző 5. év				
	csődös	kockázatos	túlélő	Σ	csődös	kockázatos	túlélő	Σ	
Gurčik-modell/ Régió									
főváros	3	1	0	4	főváros	1	1	2	4
város	3	7	1	11	város	1	5	3	9
megyei jogú város	2	2	0	4	megyei jogú város	0	2	1	3
község	0	1	0	1	község	0	1	0	1
Σ	8	11	1	20	Σ	2	9	6	17

Forrás: Saját kutatás

A csőd-előrejelzési modell szerint a cégek már a korábbi időszakban is fizetési nehézségekkel küzdöttek. A gazdasági tevékenység befejezését megelőző 5. évben a cégek 62,5%-a, míg a következő évben már 95%-a került a csődös és a kockázatos kategóriába. A tevékenység befejezését megelőző 4. évben mindössze egy cég került a túlélő kategóriába. Jól látható a 4. táblázatból, hogy azon vállalat, mely községben működött mindössze 4 évig folytatott gazdasági tevékenységet (ezért nem látható községben működő vállalat a táblázatban a tevékenység megszüntetését megelőző 5. évben).

5. táblázat: A Gurčik-modell eredményei a tevékenység befejezését megelőző 3. és 2. évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnést megelőző 2. év					Megszűnést megelőző 3. év			
	csődös	kockázatos	túlélő	Σ		csődös	kockázatos	túlélő	Σ
Gurčik-modell/ Régió									
főváros	4	0	0	4	főváros	1	3	0	4
város	5	4	3	12	város	4	5	2	11
megyei jogú város	3	2	0	5	megyei jogú város	1	1	1	3
község	2	0	0	2	község	0	1	0	1
Σ	14	6	3	23	Σ	6	10	3	19

Forrás: Saját kutatás

A gazdasági tevékenység megszűnését megelőző 2. évben a duplájára nőtt a csődös cégek száma, míg a túlélő vállalatok száma nem változott. A fővárosi és községi vállalatok mind a csődös kategóriába kerültek, a megyei jogú városi cégek között már nem találunk túlélőt.

6. táblázat: A Gurčik-modell eredményei a tevékenység befejezésének évében és azt megelőző évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnés éve					Megszűnést megelőző év			
	csődös	kockázatos	túlélő	Σ		csődös	kockázatos	túlélő	Σ
Gurčik-modell/ Régió									
főváros	3	0	1	4	főváros	4	0	0	4
város	9	2	2	13	város	5	6	2	13
megyei jogú város	4	1	0	5	megyei jogú város	4	1	0	5
község	3	0	0	3	község	1	0	2	3
Σ	19	3	3	25	Σ	14	7	4	25

Forrás: Saját kutatás

Az utolsó években a társaságok 12%-a és 16%-a került a túlélő kategóriába. Az utolsó évben 76 %-ra nőtt a csődös vállalkozások aránya, míg az azt megelőző évben ez az érték 56% volt. Míg a korábbi években a kockázatos cégek száma volt magas, úgy a vállalkozási tevékenység beszüntetésének évéhez közeledve a csődös gazdálkodók száma jelentősen nőtt.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált vállalatok több mint 80%-nál a csőd-előrejelzési modell igazolta a fizetési nehézségeket, mellyel a vállalkozási tevékenység befejezése is magyarázható.

Az önkormányzati cégekre kiszámított kínai vállalatokra fejlesztett modell (Altman et al., 2007 alapján) értékeit a 7.-9. táblázat mutatja be.

7. táblázat: A kínai modell eredményei a tevékenység befejezését megelőző 4. és 5. évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnést megelőző 4. év				Megszűnést megelőző 5. év				
	csődös	kockázatos	megbízható	Σ	csődös	kockázatos	megbízható	Σ	
Kínai modell/ Régió									
főváros	3	1	0	4	főváros	2	0	2	4
város	6	3	3	12	város	4	3	3	10
megyei jogú város	4	0	0	4	megyei jogú város	1	1	2	4
község	1	0	0	1	község	1	0	0	1
Σ	14	4	3	21	Σ	8	4	7	19

Forrás: Saját kutatás

A modell a szlovák modellhez hasonló képet mutat, azonban annyi különbséggel, hogy a csődös cégek száma magasabb a kockázatos cégeknél. A modell szerint a gazdasági tevékenység befejezését megelőző 5. évben a vállalatok 63%-a, míg a következő évben már 85%-a csődös és pénzügyileg kockázatos.

8. táblázat: A kínai modell eredményei a tevékenység befejezését megelőző 3. és 2. évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnést megelőző 2. év			Megszűnést megelőző 3. év			
	csődös	megbízható	Σ	csődös	kockázatos	megbízható	Σ
Kínai modell/ Régió							
főváros	4	0	4	főváros	2	1	4
város	8	4	12	város	8	1	12
megyei jogú város	5	0	5	megyei jogú város	3	0	4
község	2	1	3	község	1	0	1
Σ	19	5	24	Σ	14	2	21

Forrás: Saját kutatás

A modell szerint a vállalkozási tevékenység beszüntetését megelőző 2. évben nem találunk a cégek között kockázatosnak minősítettet, s a csődös kategóriába a vállalatok 79%-a került, mely érték egy évvel korábban 66% volt. Ezen időszakban a fővárosban és a megyei jogú városokban működő cégek között már nem találunk megbízható, működőképes céget.

9. táblázat: A kínai modell eredményei a tevékenység befejezésének évében és azt megelőző évben (cégek száma)

Időszak	Megszűnés éve				Σ	Megszűnést megelőző év				Σ
	csődös	kockázatos	megbízható	Σ		csődös	kockázatos	megbízható	Σ	
Kínai modell/ Régió										
főváros	4	0	0	4	főváros	4	0	0	4	4
város	9	2	2	13	város	6	3	4	13	13
megyei jogú város	5	0	0	5	megyei jogú város	5	0	0	5	5
község	3	0	0	3	község	1	0	2	3	3
Σ	21	2	2	25	Σ	16	3	6	25	25

Forrás: Saját kutatás

A megszűnést megelőző évben a társaságok 24%-a a megbízható kategóriába került, míg a megszűnés évében mindössze 8%. A szlovák modell az utolsó előtti évben több vállalat esetében jelezte előre a csőd bekövetkezését, míg az utolsó évben Altman és szerzőtársai modellje igazolta a gazdasági tevékenység befejezését.

Elmondható ugyanakkor, hogy a statisztikai próbát elvégezve a területi kategóriák (főváros, város, megyei jogú város és község) mindössze egy évben, egy modell esetében befolyásolták a modell értékeit, a csőd kockázat bekövetkezését nem befolyásolta, hogy hol működött a vállalat (10. táblázat).

10. táblázat: A Chi²-próba eredményei

Bázis év -5. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év -5. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	1,833	4	,766	Pearson Chi-Square (Altman)	3,478	6	,747
Bázis év -4. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év -4. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	4,179	6	,653	Pearson Chi-Square (Altman)	4,875	6	,560
Bázis év -3. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év -3. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	2,994	6	,810	Pearson Chi-Square (Altman)	2,125	6	,908
Bázis év -2. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év -2. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	7,165	6	,306	Pearson Chi-Square (Altman)	3,789	3	,285
Bázis év -1. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év -1. év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	12,747	6	,047	Pearson Chi-Square (Altman)	10,363	6	,110
Bázis év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Bázis év	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (<i>Gurčik</i> -modell)	3,195	6	,784	Pearson Chi-Square (Altman)	4,396	6	,623

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

5. Összegzés

A tevékenységüket véglegesen befejező önkormányzati cégek 40%-a esetében a likviditási helyzetük, 60%-a esetében pedig a tőkehelyzetük támasztotta alá a vállalászási tevékenység beszüntetését.

A modellek értékei azonban más eredményt mutattak az egyes vállalatoknál. Mindkét modell esetében a cégek több mint 60%-a már a legkorábbi időszakban (Bázis év -5. év) a csődös és a kockázatos kategóriába került. A gazdasági tevékenység befejezésének évéhez közeledve ez az arány folyamatosan nőtt. A modellek értékei alátámasztották a vizsgált vállalkozások több mint 80%-nál a fizetési nehézségeket, a fennmaradó cégek esetében azonban elmondható, hogy nem a pénzügyi helyzetük miatt fejezték be gazdálkodási tevékenységüket.

Felhasznált szakirodalom

- Altman, E. I. – Heine, M. L. – Zhang, L. – Yen, J. (2007): *Corporate Financial Distress Diagnosis in China*. Salomon Center Working Paper. New York: New York University, p. 31.
- Domokos L. – Várpalotai V. – Jakovác K. – Németh E. – Makkai M. (2016): Az Állami Számvevőszék hozzájárulása az „államenedzsment” megújításához. In: A jó kormányzás építőkövei – fókuszban a legfőbb pénzügyi ellenőrző szerv, az Állami Számvevőszék. Budapest: Állami Számvevőszék, 4–58.
- Gurčík, L. (2002): G-index – metóda predikcie finančného stavu poľnohospodárskych podnikov. In *Agricultural Economics.*, 2002, roč. 48, č. 8, 373–378.
- Hegedús Sz. (2015): Eladósodás és tőkeszerkezet vizsgálata a kvázi-fiskális szektorban Magyarországon, *ECONOMICA (SZOLNOK)* 8:(4/2) 129-138.
- Hegedús Sz. (2016): Önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok eladósodási folyamatainak és tőkeszerkezetének vizsgálata Magyarországon, Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő. 150 p.
- Lentner Cs. (2013): Enforcement of the Principle of Going Concern: with Special Regard to Public Service Providers, In: Hyránek, Eduard – Nagy, Ladislav (szerk.) Zborník Vedeckých Statí: Priebežné výsledky riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0004/13: Aktuálne trendy a metódy vo finančnom riadení podnikov a ich vplyv na finančnú stabilitu podniku. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm, 9-17.
- Lentner Cs. (2014a): Közpénzügyek és államháztartástan. Budapest: Nemzeti Közzolgálati Tankönyvkiadó, 341 p.
- Lentner Cs. (2014b): A vállalkozás folytatása számviteli alapelvének értékelése: profit és közjószág-előállító gazdálkodóknál – I. rész. *SZÁMVITEL ADÓ KÖNYVVIZSGÁLAT: SZAKMA* 56:(2) 72-74. (2014)
- Zéman Z. – Tóth A. (2015): Az önkormányzatok és közüzemi vállalatok teljesítményértékelése, In: Lentner Csaba (szerk.) Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás: Közpénzügyek és Államháztartástan II. Budapest: NKE Szolgáltató Kft., 829-853.
- Zéman Z. – Béhm I. (2016): A pénzügyi menedzsment controll elemzési eszköztára, Budapest: Akadémiai Kiadó, 396 p.
- Zéman Z. (2017): The Risk-mitigating Role of Financial Controlling at Local Government Entities, *PUBLIC FINANCE QUARTERLY* 2017:(3) 294-310.

KÖZFELADATOT ELLÁTÓ VÁLLALATOK ÉS PIACI ALAPON MŰKÖDŐ VÁLLALATOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

MOLNÁR Petronella – DR. HEGEDŰS Szilárd

(PhD hallgató; Szent István Egyetem – egyetemi adjunktus; Budapesti Gazdasági Egyetem)

Az önkormányzati tulajdonú vállalatok közpénzekkel és közvagyonnal gazdálkodnak, felelősek a közfeladatok ellátásáért, így tőlük is elvárt, hogy rentábilisan működjenek, és mindenkor fenn tudják tartani a működésüket. A kutatás középpontjába önkormányzati és piaci vállalatok likviditása, tőkeerőssége és jövedelmezősége került. Tanulmányunkban azt a hipotézist cáfoljuk meg, hogy az önkormányzati társaságok a vizsgált időszakban gyengébben teljesítettek a piaci alapokon működő vállalkozásoknál.

Kulcsszavak: önkormányzati társaságok, piaci vállalatok, likviditás, tőkeerősség, jövedelmezőség

1. Bevezetés

Az önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok fenntartható gazdálkodásához elengedhetetlen, hogy az önkormányzati vagyonnal hatékonyan gazdálkodjanak, rentábilisan működjenek, és működésük során ne halmozzanak fel akkora adósságot, hogy a további működés feltétele ne valósulhasson meg. Az önkormányzatoktól és a tulajdonukban lévő cégektől elvárt, hogy a társadalom számára a megfelelő minőségű közszolgáltatásokat és közjavakat nyújtsák. A tanulmány 34 ingatlanvagyon-gazdálkodással foglalkozó önkormányzati vállalatot és 34 magántulajdonban lévő vállalatot hasonlít össze.

2. Szakirodalmi háttér

Az önkormányzati tulajdonú gazdálkodók valósítják meg a közfeladatok jelentős részét, ezért létük igen fontos az önkormányzati gazdaságnak. Az önkormányzati cégek működésüket tekintve közjogi társaságokként működnek, de a tulajdonos önkormányzat, illetve a törvényi szabályozások jelentősen befolyásolják a gazdálkodásukat (HEGEDŰS – ZÉMAN, 2016). A költségvetési bevételek és kiadások hatékony összehangolásával feltételezhető, hogy gazdálkodásuk megfelel a számviteli alapelveknek (LENTNER, 2017).

A nemzetgazdaság működése során elengedhetetlen, hogy objektív gazdálkodási információk álljanak rendelkezésre a költségvetési rend szerinti gazdálkodókról és a tulajdonukban lévő cégekről. Ezen objektív információk szemléltetik a költségvetési rend szerinti gazdálkodók és azok cégeinek vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetét (LENTNER, 2014). Mivel a helyi önkormányzati vagyon nemzeti tulajdonnak minősül, s működésük során az önkormányzati vagyon felhasználásával látják el közfeladataikat, így a költségvetési rend szerinti gazdálkodóknak is kötelességük (ahogy a piaci alapon működő gazdálkodóknak is) a vállalkozás folytatásának számviteli alapelveinek figyelembevételével gazdálkodniuk (LENTNER, 2013a; LENTNER, 2013b). Az önkormányzati tulajdonú gazdasági

társaságok működése során is elvárt, hogy rentábilisan gazdálkodjanak, a rájuk bízott vagyontömeget megfelelően használják fel és gyarapítsák azt, továbbá, hogy az eladósodást eredményező kockázatokat csökkentsék (HEGEDŰS – SZÉLES, 2015).

3. A kutatás során használt anyag és módszertan

A vizsgálat során 34-34 ingatlanvagyon-gazdálkodással foglalkozó profitorientált és nem kifejezetten profitorientált, azaz közfeladatot ellátó gazdasági társaság került górcső alá. Magyarországon mindössze 34 darab önkormányzati tulajdonú gazdasági társaság működik, amely ingatlanvagyon-gazdálkodással foglalkozik, a profitorientált vállalkozások esetében pedig véletlenszerű mintavétel alapján történt a gazdálkodók kiválasztása. A vizsgálat alá vont mutatók a likviditási mutató, a saját tőke-arányos nyereségmutató, a saját tőke aránya⁹⁹, illetve a mutatókon túl az árbevételek és adózott eredmények értékei.

A tanulmányban leíró statisztika segítségével vizsgáltuk az árbevétel alakulását. A kutatás Chi²-próba segítségével rámutat arra, hogy a vállalat nyereségessége függ-e a vállalat tulajdonosi szerkezetétől (a módszer alkalmazhatósága érdekében dummy változót csináltunk a jövedelmezőségből a nyereséges és veszteséges cégekre), illetve korrelációelemzés elvégzésével szemlélteti, hogy kimutatható-e szignifikáns kapcsolat a vállalkozások árbevétele, tőkeerőssége, likviditása és saját tőke arányos-nyereség (ROE) mutatója között. Az árbevétel használatánál az árbevétel tízes alapú logaritmusát vettük alapul.

Hipotézisként megfogalmaztuk, hogy az önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok gyengébben teljesítettek 2014 és 2016 között, több vállalkozás ért el negatív eredményt, valamint jóval kevesebb árbevételt realizáltak, mint a piaci alapon működő cégek.

4. Eredmények

Az 1. táblázat a vizsgált vállalkozások árbevételének alakulását szemlélteti. A leíró statisztikai vizsgálatok alapján megállapítható, hogy 2014-ben az átlagérték 522 757 940 Ft, 2015-ben 545 750 890 Ft és 2016-ban 581 009 390 Ft volt.

---

⁹⁹ lásd bővebben Zéman – Béhm, 2016

1. táblázat: Árbevétel alakulása (ezer Ft-ban)

		Árbevétel 2014	Árbevétel 2015	Árbevétel 2016
N	Valid	63	65	64
	Missing	5	3	4
Mean		522 757,94	545 750,89	581 009,39
Median		276 563,00	271 375,00	297 619,00
Std. Deviation		612 785,69	656 292,23	641 549,98
Minimum		1364	1526	2792
Maximum		2 372 769	2 778 233	2 363 435
Percentiles	10	11 077,60	16 461,80	25 809,00
	20	66 751,20	94 296,40	115 280,00
	30	133 422,80	148 910,80	215 667,50
	40	227 392,60	201 133,00	260 723,00
	50	276 563,00	271 375,00	297 619,00
	60	381 892,80	400 806,00	403 766,00
	70	515 012,20	564 969,60	537 663,50
	80	843 125,00	809 511,40	1 121 413,00
	90	1 766 636,80	1 864 963,60	1 855 614,50

a. Multiple modes exist. The smallest value is shown

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

Mivel az átlagértékek jóval a medián értékek fölött alakultak (közel a duplája), ebből fakadóan az a következtetés vonható le, hogy néhány vállalat árbevétele kiugró értékű, ezáltal „felfelé torzítja” az árbevételek átlagértékeit, amit a szórás értékei is alátámasztanak, hiszen jócskán meghaladják az átlagértékeket valamennyi vizsgált évben. A minimum és a maximum értékek közötti nagyfokú terjedelem is alátámasztja a szórás magas értékét. Ha a percentiliseket megvizsgáljuk, elmondhatjuk, hogy 2016-ban növekedés történt az árbevételekben 2014-hez képest.

A 2.-7- táblázat a vizsgált vállalati kör adózott eredményeinek alakulását mutatja.

2. táblázat: A vállalkozások adózott eredményeinek tipizálása keresztábra segítségével (2014, adatok számban és százalékban)

		Adózott eredmény 2014			Összesen
		pozitív adózott eredmény	negatív adózott eredmény		
Vállalat	önkormányzati tulajdonú társaság	Cégek száma	20	11	31
		Vállalatkategórián belüli megoszlás	64,5%	35,5%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	43,5%	57,9%	47,7%
	piaci alapokon működő vállalkozás	Cégek száma	26	8	34
		Vállalatkategórián belüli megoszlás	76,5%	23,5%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	56,5%	42,1%	52,3%
Összesen		Cégek száma	46	19	65
		Vállalatkategórián belüli megoszlás	70,8%	29,2%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

A 2. táblázatból látható, hogy 2014-ben a vizsgált társaságok 29,2 százaléka volt veszteséges. Elmondható, hogy az önkormányzati vállalatokon belül a cégek 35,5 százaléka realizált negatív eredményt, míg a piaci alapokon működő vállalatok esetében ez az érték mindössze 23,5 százalék.

A vizsgálat során azonban arra is kerestük a választ, hogy az eredményességet befolyásolta-e, hogy a vállalat közfeladatokat lát el vagy piaci alapokon működik. Az elvégzett statisztikai próbák eredményeit a 3., 5. és 7. táblázatok mutatják.

3. táblázat: Chi²- próba eredménye (2014)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	,240 ^a	1	,624	,780	,416
Continuity Correction ^b	,043	1	,835		
Likelihood Ratio	,239	1	,625		
Fisher's Exact Test					
Linear-by-Linear Association	,236	1	,627		
N of Valid Cases	62				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,13.

b. Computed only for a 2x2 table

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

A 3. táblázat alapján nem vetjük el a null hipotézist, mert a szignifikancia érték 0,05 fölött van, azaz a két változó között (vállalkozás típusa és az adózott eredmény

típusa) 2014-ben nem mutatható ki szignifikáns összefüggés. A tulajdonosi szerkezet nem befolyásolja szignifikánsan a profittermelő képességet. Az „a” pont alapján levonható az a következtetés, hogy a változók megfelelnek a χ^2 - és további statisztikai próbák feltételeinek.

4. táblázat: A vállalkozások adózott eredményeinek tipizálása keresztábra segítségével (2015, adatok számban és százalékban)

		Adózott eredmény 2015		Összesen	
		pozitív adózott eredmény	negatív adózott eredmény		
Vállalat	önkormányzati tulajdonú társaság	Cégek száma	24	8	32
		Vállalatkegórián belüli megoszlás	75,0%	25,0%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	47,1%	53,3%	48,5%
	piaci alapokon működő vállalkozás	Cégek száma	27	7	34
		Vállalatkegórián belüli megoszlás	79,4%	20,6%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	52,9%	46,7%	51,5%
Összesen		Cégek száma	51	15	66
		Vállalatkegórián belüli megoszlás	77,3%	22,7%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

2015-ben javulás látható a cégek adózott eredményei között (4. táblázat). A vizsgált vállalkozások mindössze 22,7 százaléka volt veszteséges, a veszteséges önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok száma három céggel, míg a profitorientált társaságoké egy céggel csökkent.

5. táblázat: χ^2 - próba eredménye (2015)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	,183 ^a	1	,669		
Continuity Correction ^b	,018	1	,894		
Likelihood Ratio	,183	1	,669		
Fisher's Exact Test				,772	,446
Linear-by-Linear Association	,180	1	,671		
N of Valid Cases	66				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 7,27.

b. Computed only for a 2x2 table

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

Az 5. táblázat alapján a két változó között (vállalkozás típusa és az adózott eredmény típusa) nem mutatható ki 2015-ben sem szignifikáns összefüggés. A tulajdonosi szerkezet nem befolyásolja szignifikánsan a profittermelő képességet.

6. táblázat: A vállalkozások adózott eredményeinek tipizálása keresztábra segítségével (2016, adatok számban és százalékban)

		Adózott eredmény 2016			Összesen
		pozitív adózott eredmény	negatív adózott eredmény		
Vállalat	önkormányzati tulajdonú társaság	Cégek száma	24	8	32
		Vállalatkegórián belüli megoszlás	75,0%	25,0%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	46,2%	57,1%	48,5%
	piaci alapokon működő vállalkozás	Cégek száma	28	6	34
		Vállalatkegórián belüli megoszlás	82,4%	17,6%	100,0%
		Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	53,8%	42,9%	51,5%
Összesen	Cégek száma	52	14	66	
	Vállalatkegórián belüli megoszlás	78,8%	21,2%	100,0%	
	Vizsgált vállalatokon belüli megoszlás	100,0%	100,0%	100,0%	

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

A 2016. évben mindössze egy (profitorientált) vállalkozás esetében figyelhetünk meg változást (6. táblázat). Ezen vállalkozás 2015-ben még veszteséges volt, 2016-ban már pozitív eredményt ért el. Összességében elmondható, hogy valamennyi évben, ha minimálisan is, de arányaiban a profitorientált vállalkozások teljesítettek jobban, azaz magasabb volt az aránya a pozitív eredményt realizáló vállalatoknak valamennyi profitorientált vállalkozás között.

7. táblázat: Chi²-próba eredménye (2016)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	,533 ^a	1	,465		
Continuity Correction ^b	,184	1	,668		
Likelihood Ratio	,534	1	,465		
Fisher's Exact Test				,554	,334
Linear-by-Linear Association	,525	1	,469		
N of Valid Cases	66				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 6,79.

b. Computed only for a 2x2 table

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

Ahogy 2014-ben és 2015-ben, úgy 2016-ban sem mutatható ki szignifikáns összefüggés a tulajdonosi szerkezet és az adózott eredmény alakulása között (7. táblázat).

A 8. táblázat szemlélteti, hogy kimutatható-e kapcsolat a vállalatok likviditási, ROE és tőkeerősségi mutatói, valamint árbevétele között. A korreláció-analízis elvégzése során a mutatók három évre vonatkozó átlagát vettük alapul.

8. táblázat: Korreláció-elemzés (három év átlagában)

		ROE átlag	Likviditás átlag	Árbevétel átlag	Tőkeerősség átlag	
ROE átlag	Pearson Correlation	1	-,034	,011	-,219	
	Sig. (2- tailed)		,783	,933	,075	
	N	67	67	64	67	
Likviditás átlag	Pearson Correlation	-,034	1	-,445**	,275*	
	Sig. (2- tailed)	,783		,000	,023	
	N	67	68	65	68	
Árbevétel átlag	Pearson Correlation	,011	-,445**	1	-,308*	
	Sig. (2- tailed)	,933	,000		,013	
	N	64	65	65	65	
Tőkeerősség átlag	Pearson Correlation	-,219	,275*	-,308*	1	
	Sig. (2- tailed)	,075	,023	,013		
	N	67	68	65	68	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

narancssárga: nincs kapcsolat

lila: gyenge kapcsolat

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

A korrelációszámításhoz a Pearson-féle korrelációs együttható értékét vettük alapul, gyenge kapcsolatként pedig a +/-0,5 alatti értéket. A két csillaggal jelzett

értékek 1 százalékos szignifikancia szint mellett elfogadhatók (a korreláció szignifikáns a 99 %-os megbízhatósági szinten, 2 oldali próbával), míg az egy csillaggal jelzett értékek 0,5 százalékos szignifikancia szint mellett fogadhatók el (a korreláció szignifikáns a 95 %-os megbízhatósági szinten, 2 oldali próbával).

A 8. táblázat a saját tőke-arányos eredmény mutatót (ROE), a likviditási mutatót, a tőkeerőséget és az árbevétel tízes alapú logaritmusát öt év átlagában mutatja a korrelációelemzéshez. A táblázatból jól látható, hogy mindössze a likviditási mutató és az árbevétel, valamint a likviditási mutató és a tőkeerőségi mutató, illetve az árbevétel és a tőkeerőségi mutató között mutatható ki gyenge kapcsolat.

A különböző tulajdoni körből kikerülő cégek esetében a főbb pénzügyi mutatók között megfigyelhető különbségeket kétmintás t-próbával vizsgáltuk meg (9. táblázat).

9. táblázat: Kétmintás t-próba

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Likviditás átlag	Equal variances assumed	8,033	,006	1,586	65	,118	37,91388	23,91038	-9,83844	85,66621
	Equal variances not assumed			1,610	33,004	,117	37,91388	23,55085	-10,00044	85,82821
Tőkeerőség átlag	Equal variances assumed	,039	,845	5,848	65	,000	,34029	,05819	,22408	,45649
	Equal variances not assumed			5,844	64,612	,000	,34029	,05823	,22398	,45659
ROE átlag	Equal variances assumed	4,343	,041	-1,292	64	,201	-1,71710	1,32895	-4,37198	,93778
	Equal variances not assumed			-1,292	32,065	,206	-1,71710	1,32895	-4,42386	,98967

Forrás: Saját szerkesztés SPSS output alapján

A három vizsgált pénzügyi mutató a tőkeszerkezetre, a jövedelmezőségre, és a likviditásra vonatkozik, ebből célunk kimutatni, hol mutatkozik szignifikáns differencia.

A kétmintás t-próba eredményei alapján megállapítható, hogy szignifikáns különbség a csoportok átlagai között a tőkeerősség vonatkozásában van, tehát itt mutatható ki érdemi különbség. A Levene-teszt értékei is alátámasztják a varianciahomogenitás teljesülését (SAJTOS – MITEV, 2007).

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

Az 1. ábra megmutatja, hogy az átlagos tőkeerősség értéke az önkormányzati cégeknél jóval magasabb, mint a piaci tulajdonban lévő cégeknél tapasztalt tőkeerősségi érték.

5. Összegzés

A vizsgálat elején megfogalmazott hipotézisünk a statisztikai próbák segítségével nem nyert bizonyítást. A 2014 és 2016 közötti évekre vonatkozó keresztábrák elemzésével láthatjuk, hogy az önkormányzati tulajdonú, veszteségesen működő vállalatok aránya (valamennyi önkormányzati cég közül) mindössze 5-10 százalékkal magasabb, mint a veszteségesen működő piaci alapokon működő cégek aránya.

A Chi²-próbák elvégzésével választ kaphattunk arra, hogy nincs szignifikáns összefüggés a tulajdonosi szerkezet és a vállalkozás nyereségessége, valamint veszteségessége között.

A korrelációelemzés rámutatott arra, hogy a vállalatok likviditási mutatója és árbevétele, valamint likviditási mutatója és tőkeerősségi mutatója, illetve árbevétele és a tőkeerősségi mutatója között mutatható ki gyenge kapcsolat.

A tőkeerősségi mutatókat megvizsgálva ugyanakkor elmondhatjuk, hogy az önkormányzati vállalatok saját tőke arányának átlaga magasabban alakult (65 százalék körül, míg a piaci alapokon működő vállalatok esetében ez az érték mindössze 30 százalék).

Felhasznált szakirodalom

- HEGEDŰS SZ. – SZÉLES ZS. (2015): Examining the Management of Public Utility Companies Owned by Municipalities of County Rank In: REGIONAL AND BUSINESS STUDIES 7:(1) 69-79.
- HEGEDŰS SZ. – ZÉMAN Z. (2016): Tőkeszerkezeti elméletek érvényesülésének vizsgálata a hazai önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok körében STATISZTIKAI SZEMLE 94:(10) 1032-1049.
- LENTNER CS. (2013a): Enforcement of the Principle of Going Concern: with Special Regard to Public Service Providers In: Hyránek, Eduard, Nagy, Ladislav (szerk.) Zborník Vedeckých Statí: Priebežné výsledky riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0004/13: Aktuálne trendy a metódy vo finančnom riadení podnikov a ich vplyv na finančnú stabilitu podniku. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm. 9-17.
- LENTNER CS. (2013b): Közpénzügyek és államháztartástan. Budapest: Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó Zrt., 350 p.
- LENTNER CS. (2014): A vállalkozás folytatása számvetési alapelvének értékelése: profit és közjószág előállító gazdálkodóknál II. rész, SZÁMVITEL ADÓ KÖNYVVIZSGÁLAT: SZAKMA 56:(3) 130-132. (2014)
- LENTNER CS. (2017): Az államháztartás számvetési alapelveinek és kontrolrendszerének vázlatos bemutatása, In: Zéman Zoltán (szerk.) Évtizedek a számvetésben: Controller Info Tanulmánykötet. Budapest: Copy & Consulting Kft., 2017. 165-174. (CONTROLLER INFO különszám)
- SAJTOS L. – MITEV A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv Budapest: Alinea Kiadó, 402 p.
- ZÉMAN Z. – BÉHM I.: (2016): A pénzügyi menedzsment kontroll elemzési eszköztára. Budapest: Akadémiai Kiadó.

III. TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

MENEDZSELHETŐ-E A KREATIVITÁS?

DR. DOMBORÓCZKY ZOLTÁN

(főiskolai docens, Tomori Pál Főiskola)

A kreativitás mögött minden esetben valamiféle alkotóképesség, teremtőképesség húzódik meg, melynek eredményeként újdonságértékű produktum születik. Az ugyanakkor kérdésesnek látszik – figyelembe véve a kreatív személyek pszichológiai jellemvonásait –, hogy a kreatív emberek hogyan képesek beilleszkedni, integrálódni a különböző szervezetekbe, illetve, hogy ezek a szervezetek milyen mértékben fogadják el és fogadják be őket?

Jelen publikáció célja felhívni a figyelmet ezekre az eltérésekre, és lehetőség szerint rávilágítani az eltérésekből adódó feszültségek kezelésének lehetőségeire, módszereire.

Kulcsszavak: kreativitás fogalma és szintjei; kreatív emberek jellemzői; szervezeti elvárások; szervezeti kultúra, kreativitásmenedzsment

Bevezetés

Azt hiszem, a kreativitás fontosságának indoklása esetén nem kell és talán nem is lehet túlzásokba esni. Napjainkra az élet számos területén nyilvánvalóvá vált, hogy a kreativitás az, ami a fejlődés motorja. Így van ez az üzleti tudományok és a menedzsment területén is. Napjainkban már nem kérdés, hogy a profitorientált vállalatoknak szüksége van kreativitásra. A kérdés sokkal inkább az, hogy a szervezet mely szintjén, mely szereplőjénél és milyen formában?

Ha azonban megvizsgáljuk, hogy a kutatók a kreatív emberek milyen jellemzőit azonosították, és ezt egybevetjük a vállalatok által elvárt viselkedésmintákkal, akkor jelentős eltéréseket tapasztalunk. Már első ránézésre is úgy tűnik, hogy jelentős kihívás magasodik a vállalatok és különböző szervezetek elé, amikor arról kell gondoskodniuk, hogy kreatív embereket integráljanak soraikba. Elsőként tehát tekintsük át időrendi sorrendben az emberi kreativitással kapcsolatos elméleteket, és vessük össze ezek következtetéseit napjaink vállalati elvárásaival.

I. Kreativitás és intelligencia

A kreativitást az 1950-es években – tudományos igényességgel talán elsőként – Jay Paul Guilford kezdte el vizsgálni. Guilford (1897-1987) amerikai pszichológus leginkább az emberi intelligencia pszichometrikus tanulmányozásáról vált híressé. Bár elméletét azóta már sok kutató vitatja és utasítja el – éppen pszichometrikus volta

miatt – tény, hogy elsőként ő foglalkozott a kérdéskörrel tudományos alapossággal. Kutatásai nagymértékben kötődtek a kor katonai követelményeihez. Guilford 1941-ben csatlakozott az Egyesült Államok Hadseregéhez mint alezredes, és a 3-as számú Pszichológiai Kutatócsoport igazgatójaként szolgált a Santa Ana-i légi bázison. Ott a légi járművezető gyakornokok kiválasztási és rangsorolási rendszerének kialakításán dolgozott. A hadsereg ugyanis ki akarta deríteni, mi az oka annak, hogy a gyakornokok jelentős része nem teljesíti sikeresen a kiképzési folyamatot lezáró vizsgát. Guilford kiválasztási és minősítési rendszerének alkalmazása következményeként szignifikánsan javult a légi jármű gyakornokok vizsgateljesítménye. A II. világháború végeztével ezredesként szerelt le, majd csatlakozott a Dél-Kaliforniai Egyetem oktatási fakultásához. Mindeközben tovább folytatta kutatását az intelligencia faktoraival kapcsolatban. Kutatásai mintegy húsz éven keresztül folytak a Dél-Kaliforniai Egyetemen. A kutatásokat a Nemzeti Természettudományi Alapítvány, az Oktatási Hivatal Egészségügyi, Oktatási és Jóléti Intézménye, valamint a Katonai Kutatások Hivatala támogatta. Ennek fényében nem meglepő, hogy Guilford háború utáni kutatásai az osztályozási teszt fejlődéséhez vezettek, mely különböző formában, módosítva számos személyi értékelés alapját képezte az Egyesült Államok fegyveres erői minden fegyverneménél. Így azt lehet mondani, hogy az '50-es, '60-as és '70-es évek USA katonai minősítő vizsgáinak mindegyike Guilford kutatásainak eredménye.

Témánk szempontjából Guilford munkásságának jelentőségét az adja, hogy kutatásai kiterjedtek a konvergens és divergens gondolkodás elkülönítésére is. A két gondolkodásmód lehatárolását célzó vizsgálatok következtetéseként Guilford megállapította, hogy a kreativitás a divergens (széttartó) gondolkodásban nyilvánul meg:

„A kreativitás alkotóképességet, teremtőképességet jelent, amely során a különféle képességek szerveződése lehetővé teszi az elszigetelt tapasztalatok összekapcsolását, újszerű értelmezését és új formában történő megjelenését.” (Guilford, 1950)

Guilford nézete szerint a divergens gondolkodás teszi lehetővé egy probléma több oldalról való megközelítését annak megoldása során, illetve olyan elemek összekapcsolását, amelyeket rendszerint egymástól függetlennek, vagy össze nem illőnek tartunk. A divergens gondolkodás másik fontos azonosított összetevője ugyanakkor az is, hogy a problémáknak egyszerre több kielégítő megoldását is elfogadja.

Guilford szerint a divergens gondolkodás az egyén szintjén a következő jellemzők meglétében mutatkozik meg:

- könnyedség – azaz a szellemi termékenység könnyedsége, gyorsasága, folyékonysága és mennyisége;
- rugalmasság – vagyis a szellemi mozgékonyság képessége, a változó igényekhez való alkalmazkodás képessége, ami lehet spontán és adaptív is;

- eredetiség – a váratlan, a szokatlan, az újszerű kedvelése, egyben szellemesség, találó jelleg, ritkaság, közvetlen és közvetett asszociáció;
- újrafogalmazás – ami nem más, mint a szellemi struktúrák átszervezése, újraértelmezése, átértékelése, átalakítása, vagy legalábbis kézenfekvő felülvizsgálata;
- problémaérzékenység – a probléma észlelése, megértése, megoldásának igénye és ezek felvállalása;
- kidolgozottság – vagyis a részletek kidolgozásának, a komplexitásnak igénye és preferenciája.¹⁰⁰

A kreatív gondolkodásmódot preferáló szemlélettel való közelítés esetén a könnyedség, a rugalmasság, az eredetiség, az újrafogalmazás, a problémaérzékenység és a kidolgozottság tehát mind-mind elismert és keresett tulajdonságok az egyén jellemzőiben. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk annak tényét, hogy a pszichológia az intelligenciát nem a divergens gondolkodáshoz és ebből következően a fenti jellemvonásokhoz köti, hanem a konvergens (összetartó) gondolkodáshoz. A pszichológia felfogása szerint tehát az intelligencia a konvergens gondolkodásmódon alapszik, melynek lényege, hogy egy adott probléma megoldását logikus, egymásra épülő lépések láncolatának eredőjeként tekinti, melynek eléréséhez az egymásból következő elemeken alapuló módszertan sémáját alkalmazza. Ez a típusú gondolatmenet pedig nem kívánja meg a könnyedséget, a rugalmasságot, az eredetiséget, az újrafogalmazást, a problémaérzékenységet és a kidolgozottságot. Ezen tényezők közül szélsőséges felfogásban csupán a problémaérzékenység és a kidolgozottság hasznosságát ismeri el, a többit feleslegesnek tartja, elutasítja.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy ahhoz, hogy az egyén intelligens legyen, nem kell feltétlenül kreatívnek lennie? Avagy fordítva, a kreativitásunkhoz nincs szükség intelligenciára?

A fenti kérdések természetesen szöveget ütöttek már a terület kutatóinak fejében is. A területtel foglalkozó kutatók már bizonyíthatóan rámutattak arra, hogy az intelligencia nem feltétlenül jár mindig együtt a kreativitással. Azaz a problémák megoldására a konvergens, összetartó, egymásra épülő, logikus lépések láncolatán alapuló gondolkodásmód is alkalmas. Ugyanakkor az ilyen típusú gondolkodásmód sémákat követ, és az egyediségtől, újszerűségtől mentes.

A kutatók másik fontos megfigyelése ugyanakkor az, hogy a kreativitás azonban bizonyos szintű intelligenciát feltételez. Vagyis ahhoz, hogy a könnyedség, a rugalmasság, az eredetiség, az újrafogalmazás, a problémaérzékenység és a kidolgozottság kifejthesse hatását, szükséges egy konvergencián alapuló stabil gondolkodási bázis, amit mintegy felülír a divergencia.

---

¹⁰⁰ Guilford (1950): fluency, flexibility, originality, redefinition, sensibility, elaboration

A leglényegesebb idevágó kutatási eredmény azonban mégis az, hogy megállapítást nyert, miszerint 115-120-as IQ felett – ami már átlag felettinek tekinthető – az intelligencia és a kreativitás szétválik egymástól és egyre kevesebb összefüggés mutatható ki közöttük. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az átlag feletti IQ-val rendelkező emberek között két típust találunk:

- Az egyik típus esetén az átlag feletti IQ nem párosul kreativitással. Ez esetben az egyén lehet nagyon intelligens, ugyanakkor – mivel sémákban gondolkodik – egyben bizonyos szempontból ötletszegény is. Ötletei főleg a sémák kiválasztására és alkalmazására fókuszálnak, a sémák alkotta gondolkodási keretből nem képes kilépni. Az ilyen egyén gondolkodása – bár logikus és eredményes is lehet – általában merev és minden eredetiséget nélkülöző.

- A másik típusnál ezzel szemben az átlag feletti IQ kreativitással is párosul. Ilyen esetben a magas IQ mintegy bázisa a divergenciának. Az ilyen típusú egyén már nem csak logikusan és sémákban gondolkodik, ezekre csak mint kiindulási alapként tekint. Gondolkodásmódja szerteágazó, sokszor akár csapongó is lehet, de mindenképpen eredeti, rugalmas és útkeresően ötletes. Természetesen mivel ezen egyének nem logikusan és csak sémákban gondolkodnak, sokkal nagyobb a kudarck lehetősége a végeredményt tekintve.

A kétdimenziós ismérvsziszterek mátrix alapú logikája mentén gondolkodva persze nem csak azokat a személyeket kell azonosítanunk, akik intelligensek, és vagy rendelkeznek kreativitással, vagy nem. Le kell határolnunk az átlag feletti intelligenciával nem rendelkező személyek esetében is a kreativitással rendelkező és annak hiányával jellemezhető csoportot is, bár a dolog természetéből adódóan vélhetően nem e két típusba tartoznak majd a vállalatok által preferált kulcsemberek. Ugyanis az átlag alatti IQ-val jellemezhető, de nem kreatív személyek, bár roppant hatékony és eredményes végrehajtók lehetnek, nem képesek kulcsemberekké válni a szervezetekben pont azért, mert mind IQ, mind kreativitás tekintetében elmaradnak az átlagtól. Az átlag alatti IQ-val rendelkezőkön belül külön érdekesség a kreativitással jellemezhető csoportja. Bennük ugyan megvan bizonyos típusú kreativitás, csak éppen az annak a bázisát képező IQ hiánya képez akadályt a kreativitás kiteljesedésének. Erre a csoportra jó példa lehet a naiv művészet alkotóinak tábora. Esetükben a kreativitás nem kérdőjelezhető meg, hiszen képesek alkotni, sőt újat alkotni, azonban az akadémiai festészet iskolázottságának hiányában mégsem kerülnek be általában a művészet főáramába.

II. A kreatív emberek tulajdonságai A. J. Cropley szerint

Az emberi kreativitás kutatásának második fontos mérföldkövének Arthur J. Cropley munkássága tekinthető. Cropley korai kutatásait az oktatás

hatékonyságának fejlesztésére való tudományos módszertan tanulmányozása, kidolgozása, illetve továbbfejlesztése jellemezte. Ebben a kezdeti irányultságban eleinte csak mintegy mellékszálként jelent meg a kreativitás szerepe, azonban a '90-es évektől kezdve Cropley figyelme egyre inkább a kreativitás és annak fejlesztése felé fordult.

Munkáiban a kreatív emberek következő tulajdonságait sorolja fel:

- változásra törekvés,
- merészség,
- impulzivitás
- fegyelmezetlenségre való hajlam,
- nyitottság az új elképzelések iránt,
- nonkonformizmus,
- tekintély megkérdőjelezése,
- gyors, rugalmas reagálás az új helyzetekre.

A fenti felsorolás azonban alapvetően az egyéni kreativitásra koncentrál, így azzal a felvetéssel nem számol, hogy a kreativitással megáldott emberek hogyan és mennyire képesek beilleszkedni csoportokba, szervezetekbe, közösségekbe. Ez a kérdéskör azért érdemel véleményem szerint kiemelt figyelmet, mivel a fenti tulajdonságlistában legalább három olyan tényező is azonosítható, melyek megléte nem igazán a beilleszkedést támogatja. Ezek az impulzivitás, a fegyelmezetlenségre való hajlam és a tekintély megkérdőjelezése. Az impulzivitás Cropley értelmezése szerint nem más, mint hogy az egyén érzelmileg telített helyzetekben kevésbé képes kontrollálni magát. Ez természetesen nem feltétlenül minden esetben rossz, és ebből következően nem minden esetben dühkitörésekben ölt testet. Az impulzivitás lehet túlaradó lelkesedés vagy fékevesztett öröm is, ugyanakkor ezek az érzelemkitörések sem feltétlenül kezelhetők munkakörnyezetben egy munkaközösség tagjaként, hiszen ezek hatása és következménye a többi munkavállalót is érinti, akiknél a kiváltott reakciók lehetnek pozitívak és negatívak is. A fegyelmezetlenségre való hajlamot és a tekintély megkérdőjelezését továbbá úgy kell értelmeznünk, mint tudatos vagy önkéntelen határátlépést a kreatív személy részéről, amikor is az egyén az általa elérni kívánt cél érdekében áthágja ezeket a határokat – s ebből a szempontból kevésbé fontos, hogy ezt tudatosan vagy kevésbé tudatosan teszi. A határok átlépése bizonyos esetekben a kreativitás feltételei, melyeket a kreatív személy felismer, miközben azokat a szervezet más szereplői vagy vezetői nem látják. Ilyen helyzetekben a keretből való kilépés bár kreativitás, és az ennek köszönhető eredmény szempontjából indokolt lehet, azonban csökkentheti a csoportkohéziót, alááshatja a csoport, a szervezet egységét és belső harmóniáját.

A kreatív személyek személyiségjegyeinek más szempontú vizsgálatából hasonló következtetéseket vonhatunk le. Más kutatók az alkotó személyek jellemvonásait a következőkben összegezték:

- szellemi egészség és hatékonyság (megismerési vágy, kíváncsiság, érdeklődés, függetlenség a gondolkodásban, vélekedésben stb.);

- az önmegvalósítás szándéka, önkifejezési akarat;
- pozitív én-kép, magabiztosság;
- pszichológiai biztonság;
- korlátozások elleni védekezés;
- a környezet tökéletesítésére, konstruktív megváltoztatására való törekvés;
- nonkonformitás;
- kötöttségek, szabályok nehezen tűrése.

Ebben a listában is kiemelésre érdemesnek tartom a korlátozások elleni védekezést, illetve a kötöttségek, szabályok elviselésének nehézségét. A korlátozásokat a kreatív egyén az esetek többségében a személyes szabadság korlátozásaként éli meg, s mint ilyet, nem tudja tolerálni, elfogadni, hiszen a korlátozások által éppen szellemének szabadon szárnyalását veszítené el, s így például veszélybe kerülne a kognitív folyamatok nonkonformitása. Hasonló a helyzet a kötöttségek, szabályok elviselésének képességével is. Amennyiben a kreatív személyiség nem látja értelmét a szabályoknak, tiltakozik, lázad ellenük, bojkottálja őket. S bár ez irányú cselekedetei ugyan igazolhatónak tűnnek a kreativitás megőrzése érdekében, ugyanakkor szintén belső feszültséget gerjesztenek a csoporton, szervezeten belül, ami ronthatja a szervezet hatékonyságát. Ez esetben a szervezetben lévő kreativitás tulajdonképpen kontraproduktívvá válik.

III. Kreatív személyiségek jellemvonásai Campbell munkái alapján

Sherrie Campbell amerikai pszichológus munkássága során szintén foglalkozott a kreativitással és a kreatív személyek jellemvonásainak azonosításával. Copley-hez hasonlóan Campbell is összeállított egy listát a kreatív személyiségek jellemvonásairól. Campbell szerint az azonosítható tulajdonságok a következők:

- nyughatatlanság,
- erős kockázatvállalási hajlandóság,
- szabadságvágy,
- új nézőpont,
- kíváncsiság,
- önállóság,
- labilitás,
- excentrikusság,
- álmodozás.

Campbell listájából a szabadságvágy, az önállóság, a labilitás és az excentrikusság lehetnek azok a személyiségjegyek, melyek veszélyeztethetik a kreatív személyek beilleszkedését a szervezetekbe.

A kreativitás sok esetben együtt jár bizonyos szabály- és intézményellenességgel, ami a szabadságvágyban testesül meg. A kreatív személyiségek a szabályokra és az azokat betartó és betartató szervezetekre kreativitásuk gátjaként tekintenek. Ráadásul a kreatív emberek legtöbbször meggyőződése, hogy ha konform módon viselkednének, az negatívan hatna kreativitásukra. Továbbá a kreatív elmék önállóak, függetlenségre törekszenek, mi több, elkülönülnek. Tudnak és akarnak önállóan alkotni és cselekedni, így nem kell másokra odafigyelniük, rájuk energiát fordítaniuk. A kreatív elméket ugyanakkor jellemzi egyfajta labilitás is. Érzékenységükből adódóan impulzívok, a frusztrációt nem vagy kis mértékben tolerálják, sérülékenységük tudatában zárkózottakká is válhatnak, ami miatt érzelmi világuk ingatag is lehet. Excentrikusságuk pedig abban nyilvánul meg, hogy teljes mértékben elmerüljenek a feladatban, ilyenkor elvesznek térben és időben, megszűnik számukra a külvilág, megnehezítve velük az együttműködést, de akár a hétköznapi kommunikációt is. Az itt felsorolt négy jellemvonás meglehetősen nem segíti elő a kreatív személyek integrációját a szervezetekbe, sőt valójában ez ellen ható tényezőként működnek, azaz szervezeti szempontból nem éppen kívánatos jellemvonások.

IV. Menedzselhető-e a kreativitás?

A kreatív személyek jellemvonásait vizsgáló különböző elméletek áttekintése után kijelenthetjük, hogy a kutatók – akár egymástól függetlenül is – a kreatív személyiségek számos olyan jellemvonását azonosították, melyek a kreatív személyek szervezetbe való integrálását megnehezítik, eredményességüket, hatékonyságukat, befolyásoló képességüket veszélyeztetik, ellehetetlenítik. Felvetődik tehát a kérdés: Szervezeti szempontból menedzselhető-e a kreativitás? Illetve, kell-e egyáltalán menedzselni a kreativitást a szervezetekben?

Talán a második kérdésre könnyebb választ adnunk. Megítélésem szerint a kreativitás napjainkban elengedhetetlen része az üzleti sikernek. Ezt arra alapozhatjuk, hogy a nagyon változékony, komplex és kiterjedt üzleti környezetben azok a vállalkozások, cégek voltak képesek versenyelőnyt kialakítani és fenntartani, amelyek kreatívan közelítettek a vállalatirányítás már korábban is ismert területeihez, funkcióihoz, folyamataihoz. Ezen cégek proaktív és egyben kreatív módon fejlesztették önmagukat és eljárásaikat, így előzve meg versenytársaikat. Mindegyikükre jellemző ugyanakkor az, hogy a felmerült változásokat, trendeket, problémákat egyedi, csak rájuk jellemző módon igyekeztek kezelni, azaz tudatosan kreatív megoldásokat dolgoztak ki.

Amennyiben a fenti állításokat elfogadjuk – s ez alapján úgy tűnik, a kreativitást célszerű menedzselni – felvetődik a következő kérdés: A kreativitás menedzselését egyéni, szervezeti avagy társadalmi szinten célszerűbb-e kezelni? A vállalatok minden bizonnyal a szervezeti szintet preferálják, azonban ne felejtjük el, hogy a szervezeti kreativitás a szervezeti tagok egyéni kreativitásán alapul, az egyéni

kreativitást pedig a társadalmi tényezők – mint pl. oktatás, kultúra, tudomány, művészet stb. – erőteljesen befolyásolják. Azaz a három szint véleményem szerint nem választható szét élesen, azokat komplex módon, és összefüggéseik figyelembevételével kell kezelni és fejleszteni.

Továbbgondolásra érdemes ezek után az is, hogy a kreatív személyek, minden ellenható jellemvonás ellenére, hogyan és milyen módszerekkel integrálhatók a szervezetekbe. Továbbá megfogalmazódik az alábbi felvetés is: Az egyéni és/vagy szervezeti kreativitásnak kell igazodnia a vállalati kultúrához avagy a vállalati kultúrának a kreativitáshoz? A magam részéről azt gondolom, hogy az utóbbi megoldás az előremutató, mivel abban a pillanatban, hogy a kreativitásnak mint meglévő képességnek kell igazodnia a vállalati kultúrához – vagy bármi máshoz – akkor a kreativitás torzul, veszít alkotóképességéből, s pont azt a hatást nem lesz képes kiváltani, melyet a szervezetek oly hón óhajtanának.

Felhasznált szakirodalom

- Campbell, S. (2018): *Success Equations: A Path to Living an Emotionally Wealthy Life*, New York: Morgan James Publishing.
- Guilford, J. P. (1968): *Intelligence, Creativity and Their Educational Implications*. San Diego: Robert R. Knapp.
- Guilford, J. P. (1971): *The nature of human intelligence*. New York: McGraw Hill.
- Guilford, J. P. (1986): *Creative Talents: Their Nature Uses and Development*. Buffalo: Bearly Limited.
- Cropley, A. J. (1992): *More Ways Than One: Fostering Creativity in the Classroom*. New Jersey: Ablex Publishing.
- Cropley, A. J. (2001): *Creativity in Education & Learning*, Psychology Press. London: Routledge Falmer.
- Cropley, A. J. – Cropley, D. H. (2009): *Fostering Creativity*. Cresskill: Hampton Press.

KREATÍV IPAR ÉS VÁROSFEJLESZTÉS DUNAÚJVÁROSBAN

GAJZÁGÓ Gergő

(egyetemi tanársegéd; Széchenyi István Egyetem)

A kreatív ipar és a kulturális gazdaság egyre jelentősebb szerepet követel magának a modern gazdaságokban. Ennek következtében magától értetődő, hogy a városok fejlődésében – amelyek a kreatív ipar terei, gócpontjai – is egyre fontosabb szerepet játszanak. Jelen tanulmányban áttekintjük, hogy egy magyarországi középváros, Dunaújváros esetében hogyan jelenik meg a kreatív ipar és a kulturális gazdaság, valamint azt, hogy milyen hatással lehetnek a városfejlesztésre ezen új gazdasági elemek.

Kulcsszavak: Dunaújváros, városfejlesztés, kreatív ipar, kulturális gazdaság

1. Bevezetés

Dunaújváros egy fiatal iparváros, amely az '50-es évektől kezdődően épült egy nagy acélgyár lakótelepének. A lakótelepből és annak igencsak vegyes társadalmi státuszú és származású lakosaiból (Szirmai 1988) várossá tudott válni, amiben jelentős szerepe van a kultúrának. A város a hazai városhálózat fontos eleme lett, megyei jogú város egy funkcionális városhiányos, interregionális térségben, a Duna partján.

A város népessége az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben csökkent: az 1980-as évek eleji 61.000 főről 2015-re 46.052 főre esett vissza, ami azóta stagnál (KSH, BM). A népesség egyharmadának elvesztése messze meghaladja az országos átlagot. Ennek ellenére a gazdaság kifejezetten jó állapotban van. A rendszerváltozás után a térség legnagyobb foglalkoztatója, a Dunaferr sikeresen váltott piacokat, így a térség különösebb megrázkódtatás nélkül vészelté át a '90-es éveket. A kétezres években pedig a térségi összefogással megvalósult területfejlesztésnek és a sikeres privatizációnak köszönhetően még tovább fejlődött a város: új zöldmezős nagyvállalati beruházások valósultak meg (Hankook, Hamburger Hungária), megépült az autópálya és az új Duna-híd. A Dunaferrnél bekövetkezett jelentős alkalmazotti létszámcsökkenést fel tudta szívni a térség, az új beruházások.

Ennek ellenére is sokan – főleg fiatalok – elhagyták a várost. Ez két fő okra vezethető vissza, amelyek a tanulmány szempontjából fontos elemként összefüggenek. Egyrészt a megfelelő munkahelyek hiánya: Dunaújváros továbbra is munkásváros, a nagy- és középállalatok is túlnyomórészt alacsony hozzáadott értéket képviselnek, és így a szükséges munkaerő, az elérhető munkahelyek is többnyire alacsony képzettségi szintet kívánnak. Másrészt a város élettérként is kevésbé vonzó a fiatal, jól képzett szakemberek számára, aminek fő oka a kulturális kínálat mennyiségi és minőségi problémái.

Dunaújváros tehát olyan helyzetben van, hogy gazdasága erős lábakon áll, így nemcsak lehetősége, hanem szüksége is van arra, hogy a puhább társadalmi-gazdasági faktorok fejlesztésére fókuszáljon, mint például a kreatív és kulturális ipar.

2. A kreatív ipar

Napjainkra már számos szerző hangsúlyozta, hogy a regionális fejlődés egyik kiemelendő alappillére a kreativitás, melynek melegágya a kreatív környezet, sőt, a szakirodalom ma már kreatív gazdaságról is beszél. A kreatív gazdaság meghatározásához elsősorban a kulturális gazdaság definíciójából kell kiindulni. A kulturális gazdaságon belül érdemes elválasztani egymástól a kulturális szolgáltatásokat a kulturális termékipartól. A kulturális szolgáltatás túlnyomó részben az állam által biztosított szolgáltatásokat jelentik, mint oktatás, közművelődés és természetesen a művészetek intézményes fenntartása. Az ágazat foglalkoztatottainak számát tekintve jelentős gazdasági szféráról van szó, nem beszélve az utóbbi évtizedekben bekövetkezett növekedéséről. A kulturális termékipar inkább piaci alapú tevékenységet takar, mint a média, könyvkiadás, reklám, szórakoztatóipar, divat, művészeti cikkek. Azonban a szakirodalom mára már többet ért a kreatív gazdaság fogalmán a kulturális gazdaságnál (Kovács et al. 2011).

A kreatív gazdaság jellemzői között felsorolható a viszonylag kis cégméret, a nemzetközi hálózatosodás iránti késztetés, illetve a magas üzleti rugalmasság. A nagyvárosokban, illetve azok valamely városnegyedeiben lelhető fel leginkább (Timár 2006).

A telephely-elméleti oldalról vizsgálva megtudhatjuk, hogy a kreatív ipar a „kemény” telepítő tényezőkkel szemben (nyersanyag előfordulása, elérhetőség, kiépített infrastruktúra) „puha” tényezőktől függ. Ilyen puha tényezők a szellemileg inspiráló kulturális környezet, gazdag történelmi hagyományok, helyi társadalmi klíma, társadalmi viszonyok, lakókörnyezet, közterek minősége, illetve azok kihasználása (rendezvények). A városok politikájukban egyre inkább törekszenek a kreatív gazdaság számára fontos tényezők megteremtésére (Kovács et al. 2011), ezt Dunaújvárosnak is szem előtt kellene tartania.

Véleményem szerint a kreatív ipar körülhatárolásához a termelői, előállítói és a fogyasztói oldalról is érdemes feltételeket támasztani. A termelői oldalról számomra az tekinthető a kreatív ipar részének, ami egyedi, amit csak egyszer hoznak létre. Ilyen jellemzően a tartalomipar, ami valami fogyasztható tartalmat állít elő, pl. egy regény, egy film vagy egy zeneszám. Egy regény megírása tehát kreatív ipar, míg a kiadása már nem az. A fogyasztói oldalról pedig azt a megközelítést adnám, hogy a létrehozott terméket többször el lehessen fogyasztani: egy regényt sokan elolvasnak, egy zeneszámot sokan meghallgatnak, egy festményt sokan megtekintenek, stb.

Természetesen ennek a körülhatárolásnak is megvannak a maga problematikái. Az egyik ilyen a mérhetőség: a jelenlegi TEÁOR-rendszer alapján

nehéz elkülöníteni ezeket a gazdasági tevékenységeket. Jelen tanulmánynak azonban nem is a pontos lehatárolás a célja, hanem a kreatív és kulturális gazdaság (a két fogalom nem ugyanaz, csupán szorosan kapcsolódik) helyzetének bemutatása Dunaújvárosban.

A kreatív ipar meghatározása tehát még nem intézményesült, a különböző definícióiról pedig kiváló összefoglalókat olvashatunk (Kovács 2015, Ságvári 2005).

3. Kreatív ipar Dunaújvárosban

A kreatív ipar gazdasági jelentősége Dunaújvárosban a vállalati szférát tekintve egyelőre elhanyagolható. A városban nincs olyan a kreatív iparhoz sorolható vállalkozás, amely ne mikrovállalkozás lenne. Például a kreatív ipar egyik leglátványosabb, leginkább szem előtt lévő képviselői a grafikai tervezéssel foglalkozó irodák. Dunaújvárosban ilyen vállalkozásból ötöt találhatunk, amelyek – ahogy azért jellemzően mindenhol – pár fős mikrovállalkozások. Ezen vállalkozások mellett azonban jó néhány önfoglalkoztató dolgozik ezen a területen, az internetes kutatás alapján számuk 10 és 20 fő között mozog.

A kreatív ipar mellett a kulturális gazdaság már sokkal jelentősebb a város életében, de e területen se a vállalkozások a meghatározók, hanem az állami szféra. Már csak ezért is szükséges lenne, hogy a városvezetés nagyobb hangsúlyt fektessen ennek a területnek a fejlesztésére. A dunaújvárosi kulturális ipar fontosabb szereplőit a következőkben mutatom be.

Az egyik legfontosabb intézmény a Bartók Béla Művelődési Központ és Színház, amelynek épülete a szocreál építészet minden jegyét magán viseli, de 10 évvel ezelőtti teljes felújításának köszönhetően a város egyik ékköve. Saját kamaraszínháza, valamint több mint 10 éve táncszínház társulata van, igazgatója a Jászai-díjas Őze Áron. Kiemelendő tevékenysége az iskolaszínház, amelyben profi és amatőr művészek közös munkájával jön létre egy-egy produkció. A színházhoz volt kapcsolható az igen sikeres és nagy múltú (19 éves) Viadana Kamarakórus, amely a kulturális életet érintő egyre több nehézség miatt 2016 tavaszán megszűnt.

A színház épületét 1953. december 31-én adták át, mint kultúrház. Az első évtizedekben csak befogadó intézmény volt, csupán a '70-es évektől indultak saját bemutatók. A felújítás során egy technikailag is modern kulturális tér alakult ki, kiváló színpadi, fény- és hangtechnikával. A színház épülete mellett található az intézményhez szervesen kapcsolódó Petőfi Művészeti Liget, ahol a nyár folyamán szabadtéri színpadi és zenepaviloni előadásokat hallhatnak a város kultúrára fogékony lakói. Ezek a sokszor különleges produkciók jelentős tömeget vonzanak minden nyáron. A színház 51 főt foglalkoztat, tehát éppen megütné a középvállalkozás szintet, ami már igen jelentősnek mondható egy vidéki város kulturális iparában. Az intézmény bevétele 2017-ben 335 M Ft volt, amiből 72 M Ft-ot tettek ki a piaci alapú bevételek (jegybevétel, bérleti díj).

A dunaújvárosi kultúra egyik speciális intézménye az Intercisa Múzeum, amelynek épülete pártházként indult, a múzeum csupán 1970-től működik itt. Az

intézmény 1975-től viseli az Intercisa nevet, amely a Dunaújváros területén feltárt római kori település neve volt. A múzeum a város és környékének történelmi emlékeit gyűjti és mutatja be állandó és időszakos kiállítások keretében. A római kori leletek mellett középkori és újkori leletek is megtekinthetők, valamint Dunapentele (amely település mellé épült a város) két világháború közötti történelme és természetesen magának a városnak a története is. A múzeum azonban nem tölt be jelentős vagy aktív szerepet a helyi kulturális életben és akciókban, a történelmi témájú előadások is jellemzően a könyvtárban találnak helyet. Talán ennek köszönhetően is a Modern Városok Program keretében az épületben szállodát kívántak kialakítani, míg a múzeum kikerült volna a városközpontból. 2018 végén azonban úgy néz ki, mégis megmarad jelenlegi helyén az intézmény. A Múzeum 16 főt foglalkoztat. A 2017-es költségvetése 65 M Ft volt, amiből csupán 2 M Ft-ot tett ki a piaci alapú bevétel (jegybevétel).

A Munkásművelődési Központ (MMK) 1974-től működik, számos klub, kreatív és művészeti csoport (pl. a nemzetközi hírű Dunaújvárosi Vasas Táncegyüttes), kiállítás és egyéb rendezvény otthona, igazi – többé-kevésbé pezsgő – közösségi tér. A Központ berkeiben 81 közösség működik, amelyből 46 alkotó művelődési közösség, azaz a kreatív iparhoz köthető. A látogatók számáról 2015-ös adat áll rendelkezésre: 218.000 főt regisztráltak, a valós adat ennél valószínűleg még több. Az intézmény 10 főt foglalkoztat, és 84 M Ft-os éves költségvetéséből 2017-ben 20 M Ft volt a piaci alapú bevétel (főleg bérleti díjak).

A Munkásművelődési Központ közvetlen szomszédságában, részben vele egybeépülve található a József Attila Könyvtár, amely 24 főt foglalkoztat, és 107 M Ft-os költségvetéséből 2017-ben 5 M Ft volt a piaci alapú bevétel. A könyvtári bérlettel rendelkezők száma folyamatosan, de igen lassan csökken, jelenleg ötezer fő körüli az érték. A látogatók száma 2017-ben 46 ezer fő volt.

A belvárosban található az 1953-tól működő Sándor Frigyes Zeneiskola, ahol szinte minden hangszer oktatására sor kerül mind a mai napig. A növendékek számára rendszeres fellépési lehetőséget biztosít az intézmény nemcsak Dunaújvárosban, hanem Magyarországon és külföldön is. Az iskola égisze alatt működik a klarinétegyüttes, a harmonikazenekar és a vonószzenekar, valamint a Sándor Frigyes Zeneiskola Fúvószzenekara. A zeneiskola 39 munkatárssal rendelkezik.

Szintén a belvárosban található a Dózsa Mozicentrum, amely – a többi kulturális színtérhez hasonlóan – építészetiileg is meghatározó épülete a városnak. A mozi manapság már nem olyan divatos szórakozási forma, de az intézményben található a Galéria Jazz Klub is, amely rendszeres otthona a kedvelt jazz és alternatív zenei előadók koncertjeinek. Az intézményt két helyi vállalkozó üzemelteti, és rendszeres támogatást nem kapnak a várostól. 2017-ben az intézmény árbevétele 127 M Ft volt, és 7 főt foglalkoztattak.

Dunaújváros kulturális életét bemutató áttekintésből természetesen nem hagyható ki a Kortárs Művészeti Intézet, amely már kinézetében is modern és egyedi a maga Pengefalával. Az Intézet felett művészlakásokat alakítottak ki, valamint itt

működik az Art Café kávézó is, így kiváló tere a művészek találkozásának, amelyek közül jelenleg is öten Munkácsy-díjasok. Az intézményben 13 fő dolgozik, és 173 M Ft-os önkormányzati támogatással működött 2017-ben. Saját bevétele nem volt, hiszen a kiállítások ingyenesen látogathatók.

4. Városfejlesztés és kreatív ipar

A kreatív és a kulturális ipar szerepét a városfejlesztésben több forrás is elemzi (pl. Morvay 2016, Borsi – Viszt 2010), ez utóbbi pedig szintén egyfajta koncepciót vázol fel a Budapest Metropolisz Régióban, amelybe Dunaújvárost is beleérti, belefoglalja.

Ahhoz, hogy a kreatív ipar ténylegesen a városfejlesztés egyik fontos építőkövévé válhasson, szükség van egy koncepcióra. Dunaújváros élő és sokrétű kulturális tereire, az itt élő művészekre és a rövid múlt ellenére is gazdag kulturális emlékekre építve egy koncepciótervezetet alakítottam ki, amelynek célja, hogy erősen alakítsa a város imázsát, méghozzá az alábbi, a város múltjából és jelenéből eredő hívószavak mentén:

- *fiatal*: maga a város is fiatal, de a fiatalok is megtalálhatják itt a számításukat, legyen szó akár az oktatásról (Dunaújvárosi Egyetem), munkáról vagy szórakozásról, kultúráról;
- *modern*: a város fiatalsága miatt is modern, az egyetem is megújult, és modern nagyvállalatok telepedtek le (Hankook Tire gumibroncsgyár, Hamburger Hungária papírgyár);
- *befogadó*: a város egyik legnagyobb problémája a jelentős népességcsökkenés, amely trendet meg kell állítani, emellett a város múltjából is fakad a befogadás: különböző térségekből és társadalmi helyzetből jött bevándorlók építették a várost;
- *átfogó*: a koncepciónak érintenie kell az élet minden területét, legyen komplex és horizontális, bevonva minél több résztvevőt;
- *ipari*: Dunaújváros iparváros, és még sokáig az is marad, ezt nem elrejtteni kell, hanem büszkének lenni rá, és összekötni például a *modern* hívószóval.

A koncepció gyakorlati megjeleníthetőségét három konkrét példán keresztül mutatom be. Az első kiváló lehetőség – a modern művészetekre alapozva – a nagy felületű panelház-falak művészeti alkotásokkal való feldíszítése (1. kép). A 2000-es évek elején a panelházak szigetelésekor nem is lett volna jelentős pluszberuházás, de ezt az alkalmat elszalasztotta a város – pedig az ötlet akkor is felmerült. Dunaújváros egy hatalmas képtárrá válhatna, a kissé egyhangú panelek pedig egyediséget kapnának. A festményeket érdemes a környezettel összhangban megalkotni, amire példa az alábbi kép is, ahol a szoborral alkot egységet az alkotás.

1. kép: Falfestmény és szobor

Forrás: saját szerkesztés

A következő művészeti projekt lehetne a város egyik legmagasabb épületére, a városháza tetejére álmódott toronyszobor (2. kép). A szobor megalkotására nyilvános versenyt írnának ki, és természetesen a lakók döntenének a győztesről. A nagyméretű szobor olyan jelentős és egyedi alkotás lenne, ami egyedülálló hazánkban. Természetesen illeszkednie kell a modern művészet koncepcióba, és szerencsés esetben a helyi művészközösség alkotja meg. Az egyediséget ki kell aknázni a marketing minden eszközével: a város új jelképe megjelenhet képeslapokon, hivatalos levélpapírokon, a város honlapján, pólókon, ajándéktárgyakon stb.

2. kép: Toronyszobor

Forrás: saját szerkesztés

A koncepciót erősítheti a Nemzetközi Acélszobrász Alkotótelep újbóli életre hívása. Az együttműködés jegyében az önkormányzat biztosítaná a szállást és az ellátást a vendégművészeknek, a Dunaferr a számos barnamezős területéből ajánlana fel egyet e nemes célra, a vállalkozások alapanyagot biztosítanának, a Kortárs Művészeti Intézet pedig a – főleg nemzetközi – értékesítésért felelne. Így évente 5–6

szobor is vinné a hírét Dunaújvárosnak az egész világban, és a program finanszírozása is biztosítva lenne.

5. Összefoglalás

Ha a külső trendeket és Dunaújváros belső adottságait vizsgáljuk, láthatjuk, hogy számos jel arra mutat, a városvezetésnek nagyobb figyelmet kellene fordítania a kreatív és a kulturális iparra. Az ma már nem elegendő, hogy fenntartanak pár intézményt – sokkal aktívabb, proaktívabb hozzáállásra lenne szükség ahhoz, hogy a tudásintenzív iparágakhoz szükséges szakembereket a puha tényezők fejlesztésével megtartsák, hogy valóban egy inspiráló környezet alakuljon ki.

Ehhez az előrelépéshez a tanulmányban bemutatott kulturális intézmények jó alapot adnak, és pozitív példát is bőven találunk, akár hazánkban is. Ilyen például a XXII. kerületi Art Quarter Budapest intézmény, amelynek modelljét Kukla Krisztián művészeti vezető mutatta be (Kukla 2018).

A tanulmányban röviden kifejtett koncepciótervezet csak egy alap, továbbgondolása és bátor megvalósítása pozitív hatással lenne a város jövőjére. Egyrészt a pozitív önkép, a javuló imázs, a hírnév erősítene a helyi lakosok önazonosságát, városazonosságát, így részben emiatt is csökkenne a komoly gondot okozó elvándorlás. Másrészt a jó hírnév nemcsak lakosokat, hanem a társadalmi folyamatokkal integrálva gazdasági szereplőket is vonzana a településre. Ehhez tudatos városmarketing-tevékenység is szükséges. Dunaújváros 2005-ben egy hazánkban úttörőnek számító, komplex Városmarketing Tervet is készített, amely azonban a fiókban (pontosabban a város holnapján) porosodik.

A kreatív ipar fejlesztő hatásainak kiaknázása még gyerekcipőben jár hazánkban, ez alól Dunaújváros sem kivétel. Az elmúlt években nemhogy a hatások kiaknázása felé nem mozdult el a város, de a kultúra támogatottsága is gyengült. Kovács és szerzőtársai (Kovács et al. 2011) áttekintették a magyar városok helyzetét a kreatív gazdaság szempontjából, és arra jutottak, hogy Dunaújváros a lecsúszók körébe tartozik, akárcsak Ajka, így mint nehézipari fellegetvárak nem okoznak meglepetést. A tanulmány alapján Dunaújváros 1999 és 2007 között 18 helyet rontott a kreatív gazdaság összetett súlya alapján fennálló sorrendben. Ha így folytatja, Dunaújváros egy újabb lehetőséget hagy kiaknázatlanul, amelynek hatása azonban jóval nagyobb annál (lásd puha tényezők), mint amit jelenleg a városvezetés tulajdonít neki.

Felhasznált szakirodalom

- Borsi B. – Viszt E. (2010): A kreatív és kulturális ágazatok (CCI) szerepe és növekedési lehetőségei a Budapest Metropolisz Régió gazdaságában. Kutatási jelentés. Budapest: GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Kovács H. (2015): A kreatív ipar meghatározásai, jellemzői és jelentősége. Kulturális Szemle, 2015/2.
- Kovács Z. – Egedy T. – Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. Tér és Társadalom, 1. 42-63. o.
- Kukla K. (2018): Az Art Quarter Budapest intézményi modellje. Határtalan tudomány – a Magyar Tudomány Ünnepe a Tomori Pál Főiskolán. Budapest: 2018. november 20.
- Morvay Sz. (2016): A kultúra által generált központi helyek a globalizáció világában. TÉR-GAZDASÁG-EMBER 4: 3 Győr: Széchenyi István Egyetem, 49-60.
- Ságvári B. (2005): A kreatív gazdaság elméletéről. Budapest: ELTE-ITHAKA
- Szirmai V. (1988): „Csinált” városok. Budapest: Magvető Kiadó
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „tértermelés” a poszt-szocialista Magyarországon In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.) Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon. Szombathely: Savaria University Press, 35-51.

Internetes források

http://www.dunaujvaros.hu/kultura_tortenet (Ismerető) Letöltés: 2019. január 10.

www.intercisamuzeum.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

www.bartokszinhaz.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

www.jakd.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

www.mmkkht.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

www.dmc.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

www.ica-d.hu (Honlap) Letöltés: 2019. január 10.

FROM CULTURAL HOMELESSNESS TO CULTURAL AWARENESS: CREATIVE INDUSTRIES AS ENGINES OF COOPERATION BETWEEN BOSNIA-HERZEGOVINA AND ITS DIASPORA

Dr. Laura KROMJÁK

(Assistant Professor; Tomori Pál College)

Most recently diaspora has been redefined as a creative energy of economic performance. This means that a diaspora's benefit does not need to be its homeland's loss, and vice versa. This new understanding of connectivity has been integral to Bosnia and Herzegovina which experienced an exodus of its populations during the 1990s Balkan Wars. Therefore, a cooperation between BiH and its diaspora based on a vision of knowledge-based economy has gained a momentum in Bosnian policy-making processes.

As a first step, it is explored that many younger Bosnian-Herzegovinians in diaspora have experienced a sense of cultural homelessness, and thus manifesting different narratives of their own culture globally. Based on data from Bosnian-Herzegovinian communities in St. Louis and New York, examples of creative industry are examined in terms of translocalism and restorative Yugonostalgia.

In a second step, it is demonstrated that from the perspective of the distribution of knowledge, diaspora tourism as a specific formation of cultural tourism has been central to nurturing creativity and innovation between BiH and diaspora. Diaspora tourism is scrutinized not only as an authentic cultural exchange between locals and visitors, but also as a motivator for the cultural service sector based on knowledge transfer and a flow of cultural capital.

Keywords: diaspora, knowledge transfer, translocalism, restorative Yugonostalgia, diaspora tourism

1. Bosnia-Herzegovina and Its Diaspora in America: A Historical Introduction

A diaspora, which originates from the Greek word for dispersion, is traditionally defined as the movement or scattering of a people away from an ancestral **homeland**; migrants and/or refugees in diaspora of a **host country** possess a collective memory, myth, sentimental and/or material links to the homeland (Safran 1991; Cohen 2008). Examining the politics of a diasporic space, we are also reminded of E.G. Ravenstein's early migration theory (1885) conceptualized as **the push and pull factors** based on the root causes of the emergence of diaspora. A consensus on push factors is that they are forces such as war, genocide, political conflict, ecological problems and natural disasters that make the individual or group **move involuntarily** from their homeland, and in many cases, they are forced because the individual risk something if they stay in their habitat. Au contraire, pull factors are those forces, from socio-economic opportunities to the promise of a better life, in the host country that attract the individual or group to **leave voluntarily** their homeland. On this basis, diaspora is premised on whether it is the result of voluntary migration or involuntary forced migration fleeing aggression and persecution.

Accordingly, as related to push and/or pull processes, Cohen (2008) identifies different types of diaspora constitution based on the conditions of their emergence, such as labor and imperial, business and trade, cultural, and victim diasporas.

With regard to migration and subsequent diaspora formation of Bosnia-Herzegovinians, Valenta and Ramet (2011), and Halilovich (2013) explain that Bosnia and Herzegovina has experienced three major flows of migration, including the pre-war migration during the 1960s and 1970s, the migration during the Yugoslav war-time period of 1990-1996, and the post-war migration since 1996. The largest proportion of the BiH diaspora is the direct result of the 1990's Balkan refugee crisis, following the fall of the UN "safe area" of Srebrenica in July of 1995.

In her collective biography *Bosnian Americans of Chicagoland* (2007), Samira Puskar provides an even more comprehensive look into the one-hundred-year old history of Chicago's Bosnian-Herzegovinian community, and how it has evolved as

1.) Capturing early immigration – the Sarich family en route to Chicago, 1906

Photo Courtesy: Bosnian-American Cultural Association

The last and likely most significant happened during and after the war in the former Yugoslavia" (Puskar 2007: 7). First migrations to Chicago were chiefly based on pull factors as many left an agrarian past and embarked on vision of economic prosperity in the industrial and rapidly developing New World (Puskar 2007: 9). Migrations in the interwar period continued to strengthen the Bosnian-Herzegovinian presence as many young, single, and males, with the goal of realizing their full potential in the new homeland, left their country of ancestry to

work as construction laborers and build public works projects and city infrastructure, such as buildings, roads and tunnels. "These immigrants [also] built the foundation

related to push and pull factors. She argues that "[t]here are four major periods of Bosnian and Herzegovinian immigration to the United States. The first was the one that established the Bosnian community in the United States, between the late 19th century and World War I. The second, and less substantial, wave occurred during the interwar period, between 1918 and 1941. The third occurred after World War II and brought more educated and skilled immigrants.

2.) 50 or so Bosnian-Herzegovinian workers employed by the Chicago Paschen Construction Company, 1923

Photo Courtesy: Bosnian-American Cultural Association

for the religious and social community that would evolve in forthcoming years” (Puskar 2007: 7-9).

The post-World War II and the Cold War periods, between 1947 and 1991, were marked by the arrival of an educated and highly-skilled generation of Bosnian-Herzegovinian migrants required as white-collar professionals and working-class workers. Faced with political and religious oppressions under Josip Broz Tito’s leadership, some Bosnian-Herzegovinians left for the opportunity to find freedom. “Throughout this period, many members of the community set out

3.) The Suljić couple posing with their new Pontiac Bonneville, 1963

Photo Courtesy: Bosnian-American Cultural Association

to form successful businesses in manufacturing and to purchase homes and building,” and thus having established their presence in the American upper-middle class (Puskar 2007: 35).

The post-Bosnian War period was marked by the migration of a massive number of Bosnian-Herzegovinians from their war-ravaged homeland. Puskar (2007), Franz (2003), Coughlan and Owens-Manley (2006), Mosselson (2006), and Paradiž (1997) explain that because of their already established Bosnian-Herzegovinian communities, Chicago and New York in particular became popular destinations for refugees fleeing the war in BiH. While New York’s Bosnian-Herzegovinian population is estimated to be 10,000 (Trebinčević 2014), Chicago is now home to approximately

4.) Injured soliders hosted by Chicago-area Bosnian-Americans

Photo Courtesy: Omer and Fatima Puskar

60,000 Bosnian-Herzegovinians. Puskar also highlights, “Chicago became the most popular destination for an estimated 40,000 Bosnian refugees, making it the largest wave of Bosnian immigrants ever to Chicagoland” (2007: 83).

Drawing on the data of *BiH Ministry of Human Rights and Refugees, Sector for Diaspora* (2013), today, there are an estimated 350,000 Bosnians of full or partial Bosnian descent resettled in the United States of America. St. Louis, Missouri, has the largest Bosnian-Herzegovinian diaspora community in the world, with nearly 70,000 Bosnian-Herzegovinians (Gilsinan 2013; Hume 2015). St. Louis is now known as Little Bosnia and the North American Capital of Bosnia-Herzegovina, and, Halilovich explains, “the largest eastern Bosnian town in the world with refugees mostly from the Podrinje region in eastern Bosnia” (2013:169). McCarthy notes that “the International Institute located, identified, and organized a cohort of local

Bosnians who could welcome the newly arriving refugees in their own language and assist them in resettling in St. Louis” (2015: 114). Nevertheless, St. Louis’s case is different from that of Chicago and New York, Ben Moore, Director of St. Louis’s Bosnia Memory Project notes, as “virtually all of the Bosnians came to St. Louis because of the war and genocide perpetrated in Bosnia between 1992 and 1995” (2014:1). According to the estimates of St. Louis’s International Institute, the city of St. Louis received approximately 11,000 refugees from the Bosnian war between 1993 and 2001. Since the early 2000’s, however, this initial migration from the former Yugoslavia has been followed by a secondary migration, that is, by the massive influx of Bosnian-Herzegovinians from the other BiH conglomerations of North America (Hume 2015: 2) as well as Germany and other Western European countries.

McCarthy (2015) and Hume (2015) observe that St. Louis became a preferred destination due to the low cost of living, the availability of light manufacturing jobs, the affordability of low-rent housing, and the presence

5.) Bosna Gold, which opened in 2005, is one of the first Bosnian restaurants in St. Louis, Missouri

Photo Courtesy: St. Louis Bosnians Inc.

restaurant, Zlatne Kapi (Golden Drops) Coffee & Deli, and Zlatno Zito (Golden Wheat) Bakery & Deli” (Hume 2015: 8-9). McCarthy, Terry, and Wright explore that refugees are drivers of economic growth, and one of the ways to rebuild cities like St. Louis, which had to witness economic slump and a dramatic loss of its residents, was to invite and welcome those who come from other places (2015: viii-xi). Hume argues that this process of “ethnic landscape placemaking” (2015: 5) is bound up with Bosnian Americans’ transition from economic survival to entrepreneurship. Overall, the recent study *Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora* – under the coordination of the International Organization for Migration, Mission to BiH and the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH– confirms that “the key drivers of **migration from BiH have changed from the push factors, during the 1990s, to pull factors, involving family reunions, marriage, study, facilitated job opportunities, and other forms of chain migration in recent years**” (Halilovich et al. 2018: 5).

2. Bosnia-Herzegovina and Its Diaspora: Situation Assessment

According to 2013 data of Bosnia and Herzegovina's Ministry for Human Rights and Refugees, Sector for Diaspora, "BiH, as a traditionally emigrant country, experienced a particular exodus of its populations during the war that has continued into the post-war period as well [...] BiH is ranked [seventh in the world and] second in Europe – after Albania – based on the scope of emigration of the total population [...] The total number of refugees from BiH and their descendants – second and third generations – is around 1.7 million" (Emirhafizović et al. 2013: 7). Now twenty-five years, a generation, after the initial arrival of the refugees of the Bosnian war to host countries like the United States, and with the birth of third-generation children to BiH second-generation immigrants, these indicators will continue to grow.

According to the 2017 data of the World Bank and the 2018 results of the IOM survey *Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora*, Bosnia and Herzegovina with 43,6 percent is now ahead of Albania in terms of its emigration rate. There are *at least* two million people who originate from Bosnia-Herzegovina now living abroad, which is 51 per cent compared to BiH resident population of 3.5 million. Conclusively, Bosnia and Herzegovina is now ranked sixth in the world and first in Europe based on the scope of emigration of the total population.

As a result, Bosnia-Herzegovina needs to develop an ambitious policy to capitalize on its diaspora communities. Part of the process is that until the 2010s, diaspora as such was identified as a "challenge," a "crisis," a "problem," an "issue," a "one-way process," an "outflow energy," and a "definite loss." Authorities focused on countermeasures either to prevent or regulate flows of skills and the loss of human capital, and thus they wished to cancel these negative effects on the homeland. However, since the early 2010s, diaspora has been re-conceptualized as a "potential asset" and an "inflowing energy" in terms of contributing to the homeland through its financial capital, human capital, social capital, and STI (Science, Technology and Innovation) capital. The potential of diasporas has been redefined as "wings of development" and "the heroes of development" (Khadira: 2008) for the homeland, and thus readdressing **diaspora as a development agent**. This means that a diaspora's benefit does not need to be its homeland's loss, and vice versa.

This new understanding of connectivity has been integral to Bosnia and Herzegovina. A new strategy that is known as **Dijaspora za razvoj**, that is, the Diaspora for Development (D4D Project) has been adapted for the period of 2016-2020 by the consortia of several national and international organizations in BiH. The D4D Project is aimed at mainstreaming the concept on migration and development into relevant policies by i.) developing more coherent institutional and legal framework for involving diaspora, ii.) establishing framework document and structured policy on diaspora cooperation, iii.) setting up statistical data and research on migration, on the entire diaspora, and on its entire developmental resource, iv.) mapping the educational profile of the diaspora, v.) creating the network of researchers and the pull of information regarding the conducted research, and vi.)

initiating courses studying diaspora in the academic curricula. Diaspora communities have a significant role in sectoral development and economic growth in BiH.

2.1 Neither Here Nor There: Situation Assessment in the Context of St. Louis Bosnians in Missouri, USA

With approximately 70,000 people, St. Louis, Missouri, is home to the largest Bosnian-Herzegovinian community outside of Sarajevo and therefore is the largest Bosnian-Herzegovinian diaspora in the world. Many of the processes among the St. Louis Bosnians can be taken as indicative of other Bosnian-Herzegovinians in diaspora. The author of this article also considers that about 2 million people of BiH origin live in approximately 50 countries around the world, including its concomitant geopolitical and contextual specifics. With Safran's taxonomy (1991) in mind that most of the immigrants retain strong emotional and familial connection with their homeland, the below analyses are to explore large-scale tendencies without the intention of overgeneralizing categories for all Bosnian-Herzegovinians in diaspora.

In exploring diaspora-homeland connectivity, **St. Louis' Bosnia Memory Project at Fontbonne University** can serve as a valuable inventory. Since its 2006 launch, the Project has represented a unique and innovative collaboration between higher education and St. Louis' Bosnian-Herzegovinian diaspora community. One of its major missions has been to develop an archive of oral histories that reflects the experiences of Bosnian-Herzegovinians in St. Louis, regardless of their religion, ethnicity, age, gender, and education level. To date, more than two-hundred oral histories have been recorded within the framework of the Bosnia Memory Project. As its European Ambassador, a number of English-speaking oral histories have been carried out by the author of this article. Within her doctoral dissertation titled "Witnesses to Balkan Killing Field: Identity, Trauma, and Remembrance in Anglophone Testimonies of Bosnian Americans" (2017), data saturation in many oral histories with regards to **cultural awareness** and **identity construction** among St. Louis Bosnians has started to show emerging patterns. Some of the excerpts that follow below can develop an integrated understanding of what culturally can be called as **neither here nor there**, that is, in-between identities.

Ejrin (born in 1986 in Velika Kladusa) says, "If I could say I'm from the United States I would. But no, I don't think of myself as an American. I cherish my history where I'm from [...] **I really don't know where my stand is** [...] I feel like I belong here, but I don't think I can ever say that this is my actual home." Emina (born in 2001 in St. Louis) continues to add, "I am born in St. Louis but I do feel like I belong part over there in Bosnia. I definitely have a part of Bosnia inside of me. **I feel like I am half and half.**" Selma (born 1991 in Sarajevo) reveals, "My generation is really losing their identity [...] When I go to Bosnia and people tell me I have an English accent, there is nothing more that can hurt me; there is nothing more that can hurt me than to not be Bosnian to them. When I was young, kids used to call me

American, and I would hate that. **In America I'm Bosnian; in Bosnia I'm American. I really have no place that I can really call mine.**" Lejla (born in 1993 in Sarajevo) also concludes, "I try to visit Bosnia often as well as speak the language as often as I can to keep the connection alive. However, I feel more comfortable categorizing myself as Bosnian-American because I have spent almost my entire life embedded within Americanized culture. This causes **unbelievable rifts between my traditional family and I.**"

Many younger Bosnian Americans indicate, as a direct consequence of their cultural void, uprootedness and disembeddedness, an emerging sense of identity contradiction and **cultural homelessness** – that is, belonging neither to Bosnia-Herzegovina, nor to the United States. Stuart Hall also reminds us that "diaspora identities are those which are constantly producing and reproducing themselves anew, through transformation and difference" (1990: 235). Following this, some of the conclusive questions for this article can be: How can the Bosnian-Herzegovinian identity be culturally (re-)defined in diaspora in relation to the homeland? How can a new sense of cultural awareness of being and becoming Bosnian-Herzegovinian in diaspora be achieved? Which tendencies can be identified as proactive and progressive in the process of cultural re-definition or re-invention?

It can be argued that in the process of enhancing a mutually-beneficial cooperation and reciprocity between Bosnia-Herzegovina and its diaspora, a knowledge-based economy as co-created by homeland and diaspora in terms of the **reciprocities of their cultural capitals** and **creative industries** become an integral element. This culturally-determined connectivity should also be seen as a two-way process, that is, the consideration of what the diaspora can give to Bosnia-Herzegovina, and what Bosnia-Herzegovina can give to the diaspora. In what follows, two tendencies of how Bosnian-Herzegovinian cultural identity can be creatively re-invented in diaspora communities in relation to the homeland are explored. Both **trans-localism** and **restorative Yugonostalgia** can be analyzed as productive forms of cultural capitals, and, in the Bourdieusian sense of the term, the accumulation of knowledge, behaviors, skills, and social networks that one can tap into to demonstrate one's cultural competence; they can also be seen as processes related to cultural industries suggesting that the economic well-being of Bosnian-Herzegovinians may depend increasingly on the production of knowledge through human creativity and innovation in relation to their homeland.

3. A Home Far from Home: Trans-Localism

It can be argued that in diasporic spaces, the notions of "home" and "belonging" can no longer be defined as territorial and geographical categories, but as multiplicity of socio-cultural and psychological factors that allow Bosnian Americans "to see and recognize the different parts and histories of [themselves], to construct those points of identification, those positionalities we call in retrospect [their] 'cultural identities'" (Hall 1990: 237). For many Bosnian Americans, a

recognizable venue in the process of identification can be associated with a degree of internal solidarity and communal cohesion within the immigrant group based on a specific locality and local experience, which are consolidated around the preservation of collective narratives, and the performance of shared and distinct sociocultural characteristics, values, and mentality. Halilovich has suggested that “the predominantly ‘transnational’ conceptual framework within migration studies needs to be expanded to include **‘trans-local’ diasporic identity formation** among displaced Bosnians and similar diaspora groups” (2013: 162).

Halilovich argues that Bosnian Americans’ mode of belonging needs to be analyzed by another methodological approach complementary to transnationalism. While transnationalism “may be more applicable for broader units of analysis such as institution, organization, society, the economy, the polity and the state, explored as a macro level of analysis,” identities, group, family, and cultural practices “rooted in a particular locality and specific cultural experiences that often lie beyond, or below, the political supra-identities” may not be explored within a transnational paradigm (Halilovich 2013: 168). In the radical space of postmodern uncertainty, which is coupled with the “age of migration” and the “age of globalization,” the notion of **local embeddedness** – a person’s “**belonging to a specific (trans-)local community or zavičaj**” (Halilovich 2013: 7) – can be explored as a performative mode of uniqueness and difference in BiH diaspora communities.

From a self-developmental perspective, **place-identities** and re-constructed versions of “home” and homeland (be)longing can be rooted in diasporic imaginings and networks, and collective transnational memories. Diasporic spaces can be seen as dialectical and productive with their global inventory of normative and local modes of expressions, providing place-based identity resources that Bosnian Americans can assert or transform in order to create new and reflexively critiqued rhetorics of emplacement. Examining community and the politics of place, Halilovich continues to note that “for many people who experienced forced displacement, the original place is not located in space anymore, but in time which has passed – in memories, narratives and performative enactments of local identities” (2013: 10). Bosnian Americans have re-imagined and have collectively re-enacted their specific local identities and informal social networks as popular memories, and through an emotional and nostalgic attachment, their shared place-based, or zavičaj-based, identity-patterns transcend not only geography, but also an ethnic, religious, and transnational identification. Their de-territorialized local communities have been re-created by cohesive factors, such as communal solidarity and responsibility, and shared customs, habits, dialects.

Since St. Louis is home to the largest BiH diaspora community in the world, locally-embedded identity formations as constituted by St. Louis Bosnians can be seen as a test case for the trans-local within the transnational. Akif Cogo, the President of St. Louis Bosnians Inc. and a former refugee from Zenica, explain that Bosnian-Herzegovinians in diaspora have a highly expressed trans-local identity, and St. Louis Bosnians, in particular, have organized themselves from their place of

origin in BiH, especially when they first came to St. Louis. Cogo argues that a trans-local mode of belonging and a stronger sense of local allegiances have been crucial organizing principles in St. Louis's BiH diaspora. Trans-locality has emerged as a reaction to traditional collective narratives both as social realities and social imaginaries. Matrimonial patterns, affinal kinships, and formal networks, such as nonprofit organizations, representing a stronger sense of local particularity, like-mindedness, and sociocultural connectedness, are constituted around a specific place of origin, including region and municipality, city, village, and neighborhood. In a personal communication with the author of this article, McCarthy, author of *After the Fall: Srebrenica Survivors in St. Louis* (2000), also noted, "There were clusters of people from Banja Luka, Kotor Varoš, Prijedor, Žepa, and Srebrenica and they naturally gravitated to one another because of a shared sense of connection and familiarity. This provided a sense of security and community because many had literally been former neighbors or had known each other's families for many years" (2017).

Halilovich explains that St. Louis has many good examples of trans-localism, from migration and settlement patterns, coffee houses and restaurants along the Gravois Street to employment and business patterns (2013). "There are number of clubs and organizations with trans-local identity in St. Louis," Cogo continues to elucidate (2017). "In some instances we have bars and restaurants that are known as places where people from certain region of Bosnia and Herzegovina are going. Meli's Banquet Hall and Restaurant is known as a place where people from Western Bosnia and Herzegovina hang out" (Cogo: 2017). Furthermore, the aspect of locality has also played a key role in settlement and migration patterns of Bosnian diaspora

6.) Bosnian-Herzegovinians, many from Western BiH, dancing kolo at Meli's Restaurant

Photo Courtesy: Meli's

communities. "Migration patterns have been created as a result of social networks, usually based on family, friendships and local communities from the former homeland – a phenomenon as 'chain of migration'" (Halilovich 2013: 169). For instance, more often than not Bosnians from the same areas were inviting other Bosnians from same areas to join them in St. Louis. Cogo points out, "At first it was by bringing people over from Bosnia as in case of Ermina and Sulejman Grbić [owners of St. Louis's Grbić Restaurant] who did indeed created fairly sizable community of people from Stari Majdan in St. Louis, and most if not all of them have Grbić as a common denominator. [This] process continued even more obviously upon arrival to the United States, when trans-locality was exercised by 'exhorting' former neighbors, family members, etc. to move to St. Louis from other parts of the U.S., based on numbers of Bosnians who live in the city, but always with important disclaimer that there is sizable community of people from 'our' town or village" (Cogo: 2017).

Current patterns of trans-local responses of Bosnian Americans have become a salient aspect of heterogeneous post-war identifications, and continue to complicate, if not change, the dynamics of identity constitution based on ethnicity and religion.

4. “At Marshall’s It Felt Like Traveling Back in Time to a Life I Never Got to Live but Desperately Wanted to Reclaim...”: Restorative Yugonostalgia

Drawing on Svetlana Boym seminal work, *The Future of Nostalgia* (2001), Nicole Lindstrom notes that in the post-Yugoslav context “the two types [of nostalgia] can be differentiated by their stance toward the present-past and the future: while both types are based on fantasies of the past, the restorative Yugonostalgic looks backward towards a seemingly fixed time and space while reflective nostalgic restlessly grapples with the dislocation so palpable in the former Yugoslavia to imagine alternative futures” (2005: 231). From the point of view of culturally re-defined identities, restorative Yugonostalgia can provide heuristic exploration as it attempts a transhistorical reconstruction of the lost home and of Tito’s time in a sense of nostalgia as a time of prosperity, maybe not even as an economic prosperity but as a time of peace, a sense of solidarity and security.

It can be argued that restorative Yugonostalgia is often employed and expressed by zavičajni klubovi (local clubs) with distinctive names from the original home, such as Marshall’s in New York. Nostalgic longing for homeland is perpetuated in places like Marshall’s through such items that re-imagine and remember that promotes collective belonging. Restorative Yugonostalgic narratives

7.) Marshall’s, Astoria, New York

Photo Courtesy: Marshall’s

like Tito’s bust, the Socialist Yugoslavia and Titoist insignia of the wreaths of wheat and torches at Marshall’s remind us that cultural identity can also be re-constructed and maintained through the process of sharing collective knowledge about a historically rewarding way of life from which positive meanings can be drawn, such as post-Yugoslav commonalities. For many young Bosnian Americans, Tito’s Yugoslavia and its aftereffects are historically remote and transgenerationally transmitted tokens of collective memories. The restorative Yugonostalgic and

8.) Marshall's, Astoria, New York.

Photo Courtesy: Marshall's

post-Yugoslav narratives look backwards towards a time and space cherished by many and thus providing a sense of reassurance in the face of present uncertainties. It can be argued that at Marshall's, for Bosnian-Herzegovinians, post-Yugoslav commonalities function on a level of emotional attachment in re-creating progressively and retroactively the homeland, which is no longer their home, piece by piece, as it was or as it should be remembered. It is also worth quoting Kenan Trebinčević, who in his memoir *The Bosnia List*, reflects on Marshall's as follows:

"Two cute waitresses were dressed in white button-down shirts and black tights and had red scarves around their necks, the uniform of young Communist Pioneers in the era of Marshal Tito [...] The štrudla sa jabukama on the tray going by us couldn't possibly be tastier than the apple strudel my mom made. 'Hey, bro, remember when you gave me your Kapetan Miki collection?' I pointed to the picture on the wall of my favorite comic-book character from childhood [...] I was surprised to hear our compatriot Dino Merlin's bittersweet ballad "Is Sarajevo Where It Once Was" on the sound system. On the wall a framed photograph of the Yugoslavian National Soccer Team—my old heroes—caught my eye. Every inch of this Tito-era lounge [...] glowed with ex-Yugo nostalgia [...and] at Marshall's it felt like traveling back in time to a life I never got to live but desperately wanted to reclaim..." (2014: 2-7)

In Trebinčević's recollections of Marshall's, a variety of shared post-Yugoslav constructs is reflected through the socio-culturally specific visual and auditory images of the era, such as the ethnically-diverse personnel symbolic of deep-rooted multiethnic co-existence, the waitresses' white shirts and red scarves reminiscent of Tito's acolytes, and the old pictures of the Yugoslavian soccer team of eleven young people from their twenties and the cartoon hero Kapetan Miki which are epitomic pieces of proto-Yugoslav human ethic, heroic behavior and coming-of-age rituals. Also, this socialist post-Yugoslav setting is amplified by the implication of Dino Merlin's song "Is Sarajevo Where It Once Was," echoing the statements that "pre-1990s Sarajevo is the most Yugoslav city in Yugoslavia [...] the ideal mirror image of a state known for its cultural, religious and ethnic diversity [...] or 'common life' as the South Slavic phrase 'zajednicki zivot' translates" (Murtic 2015: 161). Another object of affective link to ex-Yugo-nostalgia is Trebinčević's mention of štrudla sa jabukama that "couldn't possibly be tastier than the apple strudel [his] mom made"

(Trebinčević 2014: 2). The imagined return is emotionally charged, accompanied with a sensory response to something lost and yet lingering in the periphery of consciousness. He tries to reclaim this experience of the almost forgotten memory from the past from which he was uprooted subjects. Trebinčević's emotional legitimacy implied in the image of štrudla sa jabukama speaks to what Anne Whitehead, drawing on Marcel Proust, notes as "memory's sensual basis [...] and involuntary memory sequences respond to the senses of taste, touch, hearing, and smell, but notably not to sight. [...Therefore,] the role of the physical in remembering comprises one form of 'body memory'" (2009: 12). For Trebinčević, Marshall's becomes a mnemonic landscape that stores and imports a myriad of objects of perception and affection, which ties into Safran's typology of diaspora that expatriates "retain a collective memory, vision or myth of their original homeland [...to the extent that] their ancestral home is idealized" (1991: 83). Through its cohesive forces in strengthening a sense of collective identity, Marshall's becomes not only a memoriae loci, a site of imagined departures and returns, but also a site where cultural identities are perpetuated and interpreted anew.

5. Cultural Remittances: How Diaspora Can Be Engines of a Knowledge-Based Development in Bosnia and Herzegovina

Diaspora is often perceived in Bosnia and Herzegovina as a major economic motivator with ample potentials, given that remittances account for 20% of BiH GDP, greatly exceeding the FDI flows into the country. According to the 2017 data of the World Bank and Centralna Banka BiH, diaspora remittances are currently estimated at US\$ 2,017 billion and BAM 2,51 billion. Recognizing this potential, the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH, the government of Switzerland and the United Nations Development Program (UNDP) launched a project in 2013 to enhance cooperation between BiH migrants and homeland Bosnian-Herzegovinians, and thus strengthening the capacities of local communities for such cooperation. As a result, *Success Stories of Cooperation in Local Communities* (2015) was published to showcase how nine local initiatives were implemented in Jajce, Ključ, Laktaši, Ljubuški, Maglaj, Nevesinje, Posušje, Prijedor, Sanski Most and Velika Kladuša between 2014 and 2015. *Success Stories* outlines the outputs of these initiatives as well as various forms of cooperation between local authorities and migrants through such instances of knowledge transfer that were streamlined in honey production, greenhouse fruit and vegetable production, medical herb production, potatoes and raspberry production.

Success Stories reveals that what is often not emphasized enough is the myriad of forms through which diaspora provides the valuable contribution to economic development of their homeland, such as job creation, transfer of know-how, innovation and Research and Development (R&D) input, social remittances, transfer of social norms, networks and trusts, and promotion of the country globally.

In addressing the flow of capitals between diaspora and homeland, special attention can also be given to a new(er) way of remittances to support the nation in

building a stronger knowledge-based economy and contributing education development, namely **cultural remittances**. Although the term has been created in the context of Caribbean diaspora, it is nowadays applied to various countries that experience any forms of return migration, including Bosnia and Herzegovina. Page explains that “cultural remittances are the ensembles of ideas, values, and expressive forms introduced into societies of origin by diaspora in the process of temporary visits or permanent return” (2010: 10). Izuhara adds, the term, which has been summarized as “product sent back”, developed in the early 2000s, is also used to describe the way that migrants own and build homes in the country of origin (2010). The concept of cultural remittances points at how BiH return migrants also bring back with them the ability and incentive to challenge and change the society to which they return because of their experiences. They bring back new ideas, work skills, artistic expression and cultural capital which help benefit the home nation. Not just in terms of money, but these new ideas will serve as a type of social change where there is progress toward the establishment of a knowledge-based society. It can be argued that the flow of cultural remittances impacts the experience and expressions of not only those in the diaspora, but also those who still reside in the homeland; cultural remittances are positive in that they have led to the expansion of interpersonal and kinship bonds between homeland Bosnian-Herzegovinians that remain behind and those who migrate.

5.1. Diaspora Tourism: An Emerging Form of Cultural Remittance

The origin of cultural remittances lies in the reciprocity, interchange and bonds of familiar kinship. For the past two decades, the majority of Bosnian-Herzegovinians in diaspora has also visited BiH as a vacation spot, typically during the summer, and this visitation cannot only be perceived as an authentic cultural exchange between Bosnian-Herzegovinians in homeland and in diaspora, but also as a motivator for the culture service sector based on knowledge transfer. What is now being conceptualized as **diaspora tourism** by policy-makers is a distinct form of cultural remittances in that “it includes family visits, heritage tourism, medical tourism, and business travel by the diaspora. Also, diaspora tourists are unique in the way that they spend their money, and are more likely to infuse money and investment into the local economy when traveling to their home country” (Halilovich et al. 2018: 205). Diaspora tourism attempts to build and develop economies through cultural connections, and also presents an important form of cultural reconnection with language and history of the homeland.

In *Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora: Utilizing the Socio-Economic Potential of the Diaspora for Development of BiH* (2018), several recommendations were made in terms of capitalizing on the potentials diaspora tourism can provide for the homeland, including i.) organizing supplementary summer schools in Bosnian, Croatian, Serbian language ; ii.) preparing youth exchange programs and building a knowledge base on the concept of “diaspora and homeland development,” iii.)

supporting mentoring programs, and iv.) facilitating scientific-cultural meetings and workshops, annual conferences, data exchange, training sessions and advisory opinions. It can be argued that cultivating culturally-innovative ties to develop consortia and joint work for international and inter-institutional success between homeland Bosnian-Herzegovinians and those in diaspora can also be instrumental in harnessing the positive effects of diaspora tourism.

One excellent example of creative industry innovation between homeland and BiH diaspora can be consortia and joint work in film industry. Zajec reminds us that “post-2000 Bosnian film is a success story, according to all crucial indicators of international success accessible to non-Hollywood films” (2013: 161). Bosnian-Herzegovinian cinema was placed on the international map in 2001 when the fiction feature debut of the young film director Danis Tanović, *Ničija zemlja* (No Man’s Land), started on its winning path, marked by a Golden Globe, a César, a European Film Award, and an Oscar. *Sarajevo Film Festival*, Southeast Europe’s largest film festival, which was founded in Sarajevo in 1995 during the siege of Sarajevo in the Bosnian War, also brings international and local fames to Sarajevo every year.

Add to this, since the early 2000s, Bosnian-Herzegovinian diasporas have also witnessed the emergence of a new generation of filmmakers for whom the homeland continues to serve as the primary impetus and inspiration for their creative ventures. For instance, the 2007 drama-thriller short film, *In the Name of the Son*, which was directed by Bosnian American filmmaker Harun Mehmedinović, bears witness to the near devastating consequences of war in present-day Los Angeles. The 2010 documentary *Neither Here Nor There* by independent American filmmakers Kerri Yost, Beth Pike, Stephen Hudnell, Elizabeth Federici depicts the Selimović’s journey from their poverty-stricken town of Srebrenica to the American land of promises. The

9.) Cover Image of *Finding* award-winning documentary demonstrates a great

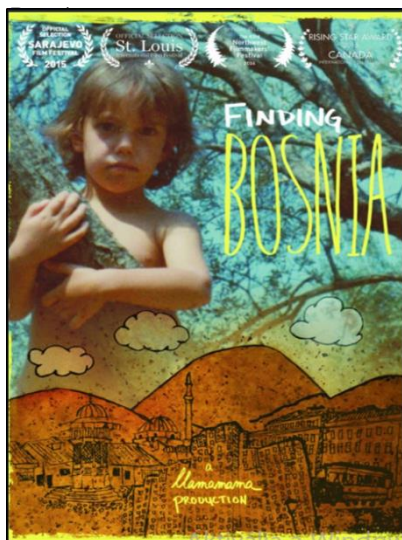

Photo Courtesy: Collective Eye Films

level of cooperation among Americans, Bosnian Americans, and homeland Bosnian-Herzegovinians. One more salient example of “new age” Bosnian American film ventures is Ivana Horvat’s personal journey as documented in *Finding Bosnia* (2017). This footage explores the experience of living between two cultures, and becomes a lens through which Horvat can watch her becoming an American woman and reconnecting with her homeland Bosnia and Herzegovina at the same time. Despite speaking her native language at home, the film reveals that Horvat feels distanced from her heritage, and therefore endeavors to embrace her cultural background by returning to Sarajevo. Using the recollections of her parents and interviews with both Bosnian-Herzegovinians in diaspora and in homeland, Horvat builds a bridge into her past

with *Finding Bosnia*. The topics deployed in Horvat's documentary film are especially prescient today. A captivating look at how Bosnian-Herzegovinians in diaspora and in homeland cooperate on what coping with the socio-spatial distances among many BiH nationals scattered all around the world can mean for the formation of cultural identities can provide an excellent case of the flow of cultural remittances. A consortium like that in film industry can bring to life facts, tradition, and most importantly the mindset, spirit, and values in and of life in Bosnia and Herzegovina.

6. Conclusions

Aleksandar Hemon – a renowned Bosnian-American fiction writer, essayist, and critic – has famously noted that “to talk about Bosnians today is to begin with an acknowledgment of the reality of their dispersal and displacement throughout the world to places like St. Louis, now home to one of the largest Bosnian-Herzegovinian communities outside of BiH” (qtd. in McCarthy 2013: 3). Furthermore, a shared and communal consciousness contributes to a distinct form of collective memory and cultural identity formation in diasporas, with a complex relation to spatio-temporal characteristics, such as in-betweenness, navigating between the “here and there,” and the “now and then.” Generally, the diasporic character and the remembered and embodied experiences of displaced Bosnian-Herzegovinians are tested and contested, especially in their land of origin. Currently, the Sector for Diaspora within the BiH Ministry of Human Rights and Refugees (MHRR) serves as one primary resource point to ensure the proactive and progressive recognition of BiH diaspora in developmental thinking.

To conclude, with globalization processes challenging the traditional notions of diaspora, policy-makers have also considered **moving towards a new architecture of cooperation to invent and innovate together** with BiH migrants since Bosnian-Herzegovinian diasporas continue to forge a unique syncretic cultural cooperation with their homeland which also adapts, transforms and incorporates assets of the cultural capitals of diaspora. Additionally, a note on inter-diasporic relations and Bosnia-Herzegovina is also in order, that is, while many of the aspects of cultural capitals and cultural discussed here, mainly in the context of Bosnian Americans, may be applicable for development between Bosnia-Herzegovina and transatlantic or transpacific diaspora, they may not entirely be applicable for diaspora in Europe or elsewhere more in the vicinity of homeland. Diaspora as such is a complex construct with many different contextual relations to homeland. Nevertheless, diasporas are reshaping policy-making processes in Bosnia and Herzegovina and are increasingly influential actors in improving international relations between their homeland and another countries in Europe and beyond.

References

1. Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. NY: Basic Books.
2. Cohen, Robin (2008): *Global Diasporas: An Introduction*. London: Routledge.
3. Coughlan, Reed – Owens-Manley, Judith (2006): *Bosnian Refugees in America: New Communities, New Cultures*. NY: Springer.
4. Efendić, Adnan – Babić, Bojana – Rebmann, Anna (2014): *Diaspora and Development: Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Embassy of Switzerland in Bosnia and Herzegovina.
5. Franz, Barbara (2005): *Uprooted and Unwanted: Bosnian Refugees in Austria and the United States*. College Station: Texas A&M University Press.
6. Gilsinan, Kathy (2013): *Why Are There So Many Bosnians in St. Louis?* *The Atlantic*. Web. <<http://www.citylab.com/politics/2013/02/why-are-there-so-many-bosnians-st-louis/4668/>> [Accessed January 14, 2019]
7. Halilovich, Hariz – Hasić, Jasmin – Karabegović, Dženeta – Karamehić-Muratović, Ajlina – Oruč, Nermin (2018): *Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora: Utilizing the Socio-Economic Potential of the Diaspora for Development of BiH*. Sarajevo: IOM/MHRR BiH.
8. Halilovich, Hariz (2012): *Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora*. *International Migration*. Vol. 50. No. 1. 162-178.
9. Halilovich, Hariz (2013): *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory, and Trans-Local Identities in Bosnian War-Torn Communities*. NY: Berghahn.
10. Hall, Stuart (1990): *Cultural Identity and Diaspora*. In: Rutherford, Jonathan (Ed.): *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart. 222-237.
11. Hume, Susan (2015): *Two Decades of Bosnian Place-Making in St. Louis, Missouri*. *Journal of Cultural Geography*. Vol. 32, No.1. 1-22.
12. Izuhara, Misa (2010): *Ageing and Intergenerational Relations: Family Reciprocity from a Global Perspective*. London: Policy Press.
13. Khadira, B. (2008): *India: Skilled Migration to Developed Countries, Labour Migration to the Golf*. In: Stephen Castles, and Raul Delgado Wise (Eds.): *Migration and Development: Perspectives from the South*. Geneva: International Organization for Migration. 79-112.
14. Lindstrom, Nicole (2005): *Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia*. *East Central Europe*. Vol. 32, No. 1-2. 227-237.
15. McCarthy, Patrick (2000): *After the Fall: Srebrenica Survivors in St. Louis*. St. Louis: Missouri History Museum.
16. McCarthy, Patrick – Terry, Elizabeth – Wright, John (2015): *Ethnic St. Louis*. St. Louis: Reedy.
17. Meyer, Jean-Baptiste – Mercy, Brown (2013): *Scientific Diasporas: A New Approach to the Brain Drain*. Paris: MOST Program, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
18. Moore, Ben (2014): *The Bosnia Memory Project at Fontbonne University: Selected Documents*. 1-74. [unpublished manuscript, on file with the author of this article].
19. Mosselson, Jacqueline (2006): *Roots & Routes: Bosnian Adolescent Refugees in New York City*. NY: Peter Lang.
20. Murtić, Dino (2015): *Post-Yugoslav Cinema: Towards a Cosmopolitan Imagining*. NY: Palgrave Macmillan.

21. Page, Kezia (2010): *Transnational Negotiations in Caribbean Diasporic Literature: Remitting the Text*. London: Taylor & Francis.
22. Paradiž, Valerie (1997): *Teenage Refugees from Bosnia-Herzegovina Speak Out*. NY: Rosen.
23. Puskar, Samira (2007): *Bosnian Americans of Chicagoland*. Mount Pleasant: Arcadia.
24. Ravenstein, E. G. (1885): *The Laws of Migration*. *Journal of the Statistical Society of London*. Vol. 48. No.2. 167-235.
25. Safran, William (1991): *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora*. Vol. 1(1). 83- 99.
26. Trebinčević, Kenan – Shapiro, Susan (2014): *The Bosnia List: A Memoir of War, Exile, and Return*. New York: Penguin.
27. Valenta, Marko – Ramet, Sabrina P. (2011): *Bosnian Migrants: An Introduction*. In.: Marko Valenta, Sabrina P. Ramet (Eds.): *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Burlington: Ashgate. 1-23.
28. Whitehead, Anne (2009): *Memory: The New Critical Idiom*. London: Routledge.
29. Zajec, Spela (2013): *Film Production Between Global and Local: Insights From Bosnia and Herzegovina*. Poznań. Vol. XIII. No. 22. 161-173.

ORSZÁGOS HÍRŰ NAGYGYMNÁZIUM EGY ALFÖLDI KISVÁROSBAN – JEZSUITA SIKERTÖRTÉNET KALOCSÁN (1860-1920)

DR. LAKATOS Andor

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola – levéltárvezető, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár)

1860-ban a jezsuiták vették át Kalocsán az érseki gimnázium vezetését, s a csöndes kis intézmény látványos fejlődésnek indult, másfél évtized múlva már az ország legjobb gimnáziumai közé sorolták. Hogyan működött egy klasszikus humán gimnázium? Hogyan menedzselték iskolájukat a jezsuiták? Mi állt a sikerek hátterében? Ezekre a kérdésekre keresünk válaszokat, felidézve egy 19. századi elitképző iskola életét.

Kulcsszavak: oktatástörténet, pedagógia, jezsuiták, Kalocsa, egyházi iskolák

Témafelvetés, tézisek a kalocsai jezsuitákról

1860-ban, Kunszt József érsek hívására néhány jezsuita szerzetes érkezett Kalocsára, hogy átvegye az érseki gimnázium vezetését. Megjelenésüket nagyobb távlatokban, országos viszonylatban szemlélve megállapítható, hogy az esemény próbálkozás volt az 1773-ban feloszlott rend magyarországi újratelepítésére¹⁰¹, és a szerzetesek lelkes munkáját még több mint egy évtizeden át a „sötét múltat” emlegető, kellemetlen közéleti-politikai támadások kísérték, mivel a jezsuitákban az uralkodó politikai eszmék, a szabadelvű gondolkodás legfőbb ellenségeit látták¹⁰².

1875-ben viszont Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter már az ország legjobb intézményei közé sorolta a jezsuiták kalocsai főgimnáziumát, s ez az országgyűlésben elhangzott beszéd markánsan jelezte a politikai megítélés változását, a hangsúlyok eltolódását az előzetes aggodalmaktól a tevékenység értékelése felé.

A közélet „pálfordulásában”, a támadások elcsendesedésében komoly része volt a megerősödött kalocsai intézmény sikeres működésének és jó hírének, a továbbiakban ezeket a sikereket igyekszünk részletezni, a következő hangsúlyok, „tézisek” mentén:

---

¹⁰¹ A jezsuiták 18. századi feloszlása a rend fénykorában, politikai nyomásra történt. A 19. századi újrakezdés részeként, Magyarországon 1853-ban Nagyszombatban, 1854-ben Pozsonyban, majd 1858-ban Szatmárnémetiben telepedtek le jezsuiták, ezt követte az 1860-as, kalocsai alapítás. Ld. Szilas László S. J.: *Jezsuiták Magyarországon*. In: *Magyar Katolikus Lexikon V. kötet Homo-J. Főszerk.: Dr. Diós István, Szent István Társulat, Budapest, 2000. 830.o.*

¹⁰² 1872-ben, Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlésén pl. Haynald Lajos kalocsa-bácsi érsek vette védelmébe az általa is támogatott jezsuitákat, miközben több megyénél a rend kitiltását javasolták-kezdeményezték. A korabeli lapok azt is szóvá tették, hogy az egyébként köztiszteletben álló érsek így népszerűségét csökkentette-veszélyeztette. Ld. *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 13/48. (1872.11.30.) 1527.o. és *Borsszem Jankó* 1872.11.24., 256. szám, 2.o.

- A jezsuiták kalocsai intézménye a rend 19. századi, magyarországi történetének „zászlóshajója”. A 19. század közepétől a magyar jezsuiták a monarchia közös, osztrák-magyar rendtartományához tartoztak, s az 1909-re megvalósult magyar önállósulásban fontos szerepet játszott Kalocsa, ui. országos ismertsége és elismerése további fejlődési lehetőséget biztosított, mintegy Budapest „kapuja” lett a rend számára.¹⁰³

- Az intézmény tanárai többféle nemzetiségűek voltak, és gyakran távolról érkeztek Kalocsára, de hamarosan a magyar kultúra kiváló művelői, tudósai, sőt önérzetes képviselői lettek. Ez a műhely az újabb jezsuita hivatások születésének is meghatározó színterévé, s a jezsuita növendékképzés fontos gyakorlati terévé vált Magyarországon.

- A kiváló humán oktatás (latin, görög, magyar és német nyelvek-irodalom) mellett a természettudományos képzésben a gyakorlatias kísérletező-kutató szemlélet, a gazdagon felszerelt szertárak jelentős (a csillagvizsgáló esetében világhírű) kutatási eredményekhez vezettek, mintegy igazolva az emberi gondolkodás egyetemességét, s a 19. századi jezsuiták motivációs módszereit. Náluk a humángimnázium-jelleg megalapozta a természettudományos műveltséget, a fő cél a gondolkodási készségek fejlesztése volt, mely sokféle módon, az egész személyiség nevelésének részeként történt.

- Az intézmény fénykora a 19. század vége és a 20. század eleje: ekkor vált teljessé az iskola, a kollégium, a rendház és a templom épület-együttese, továbbá az elit intézmény „szociális hálója” (ösztöndíjak, segélyek rendszere) is kiépült a szegényebb tanulók számára. A diákságot az „érdemek szerzése” és a versenyszellem jellemezte, a rendszeresen kiadott évkönyvek is az említett érdemeket és eredményeket tükrözték.¹⁰⁴

- Erősek voltak a bácskai kapcsolatok: a diákok közel fele a Délvidékről érkezett (ez a terület Trianon után a határon túlra került, és ezzel sajnos a gimnázium szempontjából lényegében elszigetelődött). Kalocsa az első világháború végéig fontos szerepet játszott a bácskai magyar katolikus értelmiség nevelésében, s a bácskai nemzetiségek magyar kultúrájának kialakításában és művelésében.

A kezdetekről: piarista-jezsuita váltás Kalocsán

Megkerülhetetlen kérdés, hogy miért cserélt gazdát 1860-ban egy Kalocsán működő gimnázium, amelyet akkor már közel egy évszázada a piaristák gondoztak? Az utókor száraz, tényszerű megállapításai, a lexikonok szócikkei szerint a piaristák

¹⁰³ 1871-től a rendtartomány hivatalos neve Osztrák-Magyar Provincia volt, s a jezsuiták önálló magyar rendtartománya 1909-ben alakult meg. Budapesten 1886-ban (26 évvel a kalocsai újrakezdés után) kapott engedélyt a rend a letelepedésre. Ld. Szilas László S. J.: Jezsuiták Magyarországon. In: Magyar Katolikus Lexikon V. kötet: Homo-J. Főszerk.: Dr. Diós István, Szent István Társulat, Budapest, 2000. 830.o.

¹⁰⁴ Az iskola évről-évre megjelenő Értesítői rendszeresen közölték a diákság „Érdemsorozatát”, mely a számos elismerés és jutalom felsorolásán túl valamennyi tanulmányi eredményt tartalmazott.

önként távoztak, átadva helyüket a jezsuitáknak, s a csere összefüggésben állt az intézmény nagygymnáziummá fejlesztésével, vagyis a piarista korszak négy osztálya helyett a továbbiakban klasszikus nyolc osztályos gimnázium működött Kalocsán.

A csere hátterében meghúzódó döntés valójában egyértelműen az akkori érsek, Kunszt József személyéhez köthető. Kunszt érsek 1852-ben érkezett Kalocsára, s a piaristák „*historia domusában*”, azaz háztörténetében már 1854-ben feljegyezték, hogy az érsek számos kedvezményt megvont tőlük, s ha ez így megy tovább, várhatóan „nem lesz soká maradásuk”. Különösen erős a kontraszt, ha figyelembe vesszük, hogy Kunszt később milyen bőkezűen bánt a Kalocsára hívott jezsuita szerzetesekkel. A „kiéheztetés” és a „bőkezű bánásmód” egyaránt bizalmi kérdésekre adott „válasz” volt tehát, melynek hátterében kimondatlanul ugyan, de az 1850-es évek meghatározó politikai-egyházpolitikai szempontjai álltak. Kunszt érsek a bécsi udvari körök és a maga megítélése szempontjából túlságosan magyar érzelmű, az 1848-49-es szerepét tekintve „*rebellis*” piarista rendet cserélte fel a jezsuitákkal Kalocsán, akiktől viszont a „*lázadó magyar szellem*” megszelídítését remélte. A jezsuiták alkalmazását az érsek valószínűleg érkezésétől fogva tervezte, és fokozatosan el is érte, kész helyzetet teremtve mindkét rend számára. 1860 őszén így került sor a cserére, s Kunszt érsek a jezsuitákkal szemben már maximálisan türelmes és nagyvonalú volt. Háromszázezer forintot költött épületeik megújítására-bővítésére, és több mint kétszázezeret alapítványukra, mellyel az intézmény hosszú távú működését kívánta megalapozni. Ezek az összegek teljesen más nagyságrendet képviseltek a korábbi piarista működés feltételeihez képest. Így történt, hogy az átvételkor alig több mint 100 diákot oktató gimnáziumból 1865-re négyszáz fős, majd az 1870-es években már 500 fős intézmény válhatott.¹⁰⁵

Az említett politikai és egyházpolitikai környezet Kunszt érsek 1866-ban bekövetkezett halálával, majd az 1867-es kiegyezéssel gyökeresen megváltozott. Hamarosan kultúráját és érzelemlátását tekintve is határozottan magyarrá válhatott a kalocsai jezsuita gimnázium és kollégium, melynek tanárai szinte néhány éven belül a magyar kultúra kiváló művelői, tanítói lettek, s ez a környezet a magyar jezsuita szerzetesek nevelése, ill. további hivatások születése szempontjából is meghatározóvá vált. Az említett kultúrához 1848-49 öröksége természetesen hozzátartozott, s érdekességként említjük meg, hogy már 1865 őszén megjelent, majd hosszú évtizedekre az intézmény egyik emblemikus tanáregyéniségévé vált P. Rosty Kálmán (1832-1905), aki szerzetessége előtt, fiatalon a honvédseregben harcolta végig a szabadságharcot, majd 1852-ben ő volt az első magyar novícius.¹⁰⁶ De az 1870-es évek kalocsai igazgatója, a cseh származású, mégis „*kurucosnak*” mondott P. Votka János (1825-1899) nevét is említhetnénk, aki szintén végigharcolta az 1848-as forradalmakat, majd fogadalomból kérte rendi előjáróitól Magyarországon történő alkalmazását.¹⁰⁷ Az alapítói szándék politikumát tehát hamarosan felülírták a

¹⁰⁵ A Kalocsai Főgimnázium története 1766-1896. In: A Jézus Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium értesítője 1896. 27-28, 31, 34-36. (A további hivatkozásokban röviden ld.: Értesítő + évszám)

¹⁰⁶ Értesítő 1904. A jubiláris szerzetes tanár, P. Rosty Kálmán S.J. hármas örömnépe 1853-1903. 5-10.

¹⁰⁷ Értesítő 1926-27. 3-7.; Prohászka Ottokár kalocsai tanárainak említésénél.

fejlemények, s az újabb magyar jezsuita generációk megjelenése, de az alapítás lényegi célját mégis elérte: egy méreteiben és színvonalában is ígéretesen fejlődő intézmény, s egy ambiciózus oktató-nevelő csapat indult el Kalocsán, határozott léptekkel az országos hírnév felé...

„Lélekvesztőből zászlóshajó” – egy országos siker „titkai” a 19. században

Néhány évtized alatt az alig ismert kisgimnázium országos hírű „kirakatintézménnyé”, s a város egyik fő nevezetességévé vált Kalocsán. A látványos fejlődés kapcsán feltehető a kérdés, hogy vajon meghatározhatók-e a siker fő vonásai, jellegzetességei? Egy alapos elemzéshez az intézmény kapcsán fennmaradt forrásanyagok teljes feldolgozása volna szükséges, erre jelen tanulmány keretei között sajnos nem vállalkozhatunk.¹⁰⁸ Lehetőségünk van viszont a jezsuiták törekvéseinek „modellezésére”, a hangsúlyok ui. az iskola életéről részletesen beszámoló értesítőket lapozgatva, a nyomtatásban megjelent forrásokból is érzékelhetők. Az így kirajzolódó kép kétségtelenül egyedi, jellegzetes, amelyet érdemes volna más intézmények pályájával is összehasonlítani. Bízunk benne, hogy az iskolák történetéről írott munkák gyarapodásával, a különféle diákadatbázisok születésével és bővülésével az ilyen vizsgálatokra is lehetőség nyílik a jövőben. Addig is az iskola működtetésének alapelveit (a humángimnázium-jelleget, a tulajdonos érsekek és a szerzetesek kapcsolatát, páterek és fráterek csapatmunkáját, mennyiség és minőség kérdéseit), valamint a jezsuita nevelési-motivációs módszerek hangsúlyos elemeit tekintjük át az alábbiakban.

Klasszikus gimnázium – örökzöld érték vagy túlhaladott műveltség?

A korszakunk szempontjából meghatározó, 1883-as középiskolai törvény (1883:30 tc) alapvetően a klasszikus gimnáziumokra és a reáliskolákra építette a középfokú oktatást (utóbbiakból azonban csak mérnöki és matematikai-természettudományi pályákra lehetett tovább jelentkezni), országos szinten is megmaradt tehát a nyelvi-irodalmi tanulmányokat középpontba helyező, régi humán műveltség vezető szerepe, melyet társadalmi szinten ugyan jó néhányan vitattak, viszont jól illeszthető volt a jezsuita rend képzési hagyományaihoz, a „Ratio Studiorum” szellemi örökségéhez. A századforduló táján induló középiskolai reformmozgalmak általában „életszerűbb” oktatást sürgettek, több természettudománnyal és élő, nyugati nyelvek oktatásával, valamint figyelmeztetve a tanulók túlterhelésének veszélyeire (eszerint az új tudományos ismeretek nem egyszerűen hozzáadott többletként, hanem új struktúrában jelenhetnének meg hatékonyan az oktatásban).

¹⁰⁸ A témával kapcsolatos források részletes áttekintését ld. korábbi tanulmányunkban: Lakatos Andor: Jezsuita oktatás-nevelés Kalocsán (1860-1948). In: Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909-2009) és ami abból következik. Jubileumi konferencia, Budapest, 2009. október 16-17. Szerk.: Molnár Antal és Szilágyi Csaba. METEM, Bp. 2010. 75-93.

Igazodva az országos tantervi követelményekhez, a kritikus hangok ellenére a jezsuiták határozottan kitarítottak a klasszikus humán műveltség mellett, és erre alapozták az iskolai munkát. Az oktatásban-óraszámokban így hangsúlyos szerep jutott a nyelveknek (latin, magyar, görög, német és francia vagy angol), melyek „kapuk” voltak a világ megismerésében, s melyek segítségével (a nyelvtan, az irodalom és a retorika művelésével) nem csupán beszélni, hanem gondolkodni (helyesen értelmezni, igényesen-stílusosan fogalmazni, érvelni, a nyelvhez kapcsolódó kultúrát megismerni) tanítottak. A 19. században egyre erősödő természettudományos műveltségre elsősorban a bölcsészettudományból eredő, arra építhető tudásanyagként tekintettek. A bölcsész szemlélet eszerint olyan előny, olyan „érzék” (sensus), amely a természettudományok művelésénél sem nélkülözhető. Az óraszámok tekintetében így alulmaradtak ugyan az „életszerű” tárgyak, mégis átlagon felüli lehetőségek nyíltak művelésükre a színvonalas szertárak létrehozásával, esti és hétfégi előadásokkal és kísérletekkel, ill. önkéntes csoportokban végzett, szakkör jelleggel folytatott megfigyelő-kutató munkák keretében, melyek eredményei időnként nyomtatásban is megjelentek (ezek a lehetőségek értelemszerűen inkább a felsőbb évfolyamokban érvényesültek, hiszen tudatosságot és aktivitást feltételeztek).

A szertárak színvonalas felszerelésére, s az érdekes eszközbeszerzésekre egy korai példa, hogy már 1864-ben megjelent egy Morse-féle távíró, ill. „fényképíró-gép állvánnyal és egyéb fényképírásnál használatos vegyészeti készletekkel”¹⁰⁹. A fotózással és annak oktatásával a jezsuita páterek természetesen később, a 20. században is foglalkoztak. A távoli jezsuita missziók segítségével egzotikus tárgyak-felszerelések sorát kapta meg az intézmény, ásványtára és több gyűjteménye országos szinten is kiemelkedő volt, ezt a vezető szerepet a felszereltség terén később Klebelsberg Kuno miniszter is elismerte, amikor 1928-ban a gimnáziumot meglátogatta.

1878-ban Haynald érsek egy csillagdat létesített a gimnázium tetején azzal a szándékkal, hogy bővítse a természettudományos képzés spektrumát, s hogy a csillagászat is megfelelő módon beépülhessen az intézmény tudományos életébe. A vállalkozás háttéréről meg kell jegyeznünk, hogy hazánkban akkoriban kevés volt a csillagászati megfigyelő intézetek száma, s ezek közül is csak az ógyallai intézetben folyt rendszeres tudományos munka. Haynald érsek így ennek vezetőjét, Konkoly Thege Miklóst kérte fel a kalocsai obszervatórium megtervezésére és első készülékeinek beszerzésére.¹¹⁰ Noha a tanórák szintjén nem is jelentek meg a foglalkozások (a tanterveknél az intézményben az országos követelményekhez igazodtak), a csillagda megfigyeléseit-eredményeit a különféle önképzőkörök mégis jól hasznosították, abból akadémiákat (vagyis nyilvános, házi előadásokat) rendeztek, sőt rendszeresen közleményeket jelentettek meg. P. Fényi Gyula (1845-1927) tevékenységének köszönhetően pedig a század végére az obszervatórium

---

¹⁰⁹ Értésítő 1864. 6.

¹¹⁰ Értésítő 1894. 5.; Tóth Mike S. J. írása: A kalocsai observatorium. 5-23.

elindult a világhírnév felé. A napkutatókra, a napkitörések megfigyelésére ui. az alföldi város légköri viszonyai között is kiváló lehetőség nyílt, hiszen magas volt a napsütéses órák száma, és szorgalmas megfigyelésekkel sikerült nemzetközi viszonylatban is jelentős eredményeket elérni. Elsőként Kalocsán rögzítettek és összegeztek adatokat több évtizeden át, napi rendszerességgel a naptevékenységről, melyeket a csillagászat máig sem nélkülözhet, így lett Fényi Gyula személyében egy jezsuita páter a legtöbbit idézett magyar csillagász. A csillagászati műszerek mellett már az 1880-as évek végétől rendszeresen mérték a föld rezgéseit és az időjárási adatokat is, s a meteorológiai adatcsere kapcsán Kalocsa rádiós összeköttetésbe került Európa nagyvárosaival. Ennek a kapcsolati hálónak az első világháború vágta el a szálait, szomorú módon véget vetve sok hasonló kezdeményezésnek és lehetőségnek.¹¹¹

Támogatók megnyerése – érsekek és jezsuiták évszázados, jó kapcsolata

A fentiekben említett siker fontos eleme volt, hogy nemcsak az alapítás idején, hanem hosszú távon is jó maradt az intézmény tulajdonosának és működtetőinek viszonya, azaz a mindenkori érsekek és a jezsuiták kapcsolata.

Az évszázados jó viszony nem volt véletlen, a rend kiemelkedő teljesítménye állt mögötte. A jó kapcsolat ápolására, megfelelő előkészítésére nagy gondot fordítottak, részben az intézmény programjában (ünnepin, reprezentációjában), de ezen túl a háttérben, a potenciális döntéshozók és „kulcsemberek” megnyerésében is (rendszeres tájékoztatással, beszámolókkal, beszélgetésekkel, melyekről még emlékeztetőket is vezettek).

Kunszt Józsefet 1867-ben Haynald Lajos bíboros-érsek követte, akit a rend később Kalocsán második alapítójaként tisztelt.¹¹² Haynald szimpátiája a jezsuiták irányában korábbi eredetű volt, még 1846-ban, szemináriumi tanárként tett nyugat-európai tanulmányútján megcsodálta a jezsuiták néhány intézményét, és dicsérte azok átgondoltságát-célszerűségét (Lüttichben látta a jezsuiták gázzal világított, vízzel fűtött kollégiumát, és megtapasztalta egy 14 napos jezsuita lelkigyakorlat hangulatát).¹¹³ 1872-ben, már érsekként határozottan védte a rendet Pest vármegye közgyűlésén, amikor a közhangulat, a politikai légkör a jezsuiták számára kedvezőtlen volt, s a képviselők a rend „beszivárgása” ellen tiltakoztak. Haynald mindent megtett, hogy bemutassa-bizonyítsa kalocsai iskolája életrevalóságát és sikerét, nem véletlenül hozta el többször is Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztert intézménylátogatásra.¹¹⁴

¹¹¹ A csillagda történetéhez ld.: Mojzes Imre: A kalocsai Haynald-obszervatórium története. Budapest, 1986. 139 o. Az interneten ld. <http://mek.oszk.hu/03200/03286/html/tallozo1/kalocsa2.html>

¹¹² A fejezetben említett kalocsa-bácsi érsekek életrajzi és érseki szolgálati adatai: Kunszt József (1790-1866) 1851-1866, Haynald Lajos (1816-1891) 1867-1891, Császka György (1826-1904) 1891-1904, Városy Gyula (1846-1910) 1905-1910.

¹¹³ Haynald Lajos útinaplója, feljegyzései. KFK, Ms. 169/2. 3-58.

¹¹⁴ Értesítő 1896. 40-41, 50-52.: A Kalocsai Főgimnázium története 1766-1896.

Haynaldot 1891-ben Császka György érsek követte, aki korábban, már szepesi püspökként a kalocsai gimnázium Mária-kongregációjának egyik fő támogatója volt. A templom szószerének felújításában is segédkezett, s nevét többször is kiemelt támogatóként említették az évkönyvekben.¹¹⁵ A jó viszony tehát már Császka érseksége előtt is megalapozott volt.

A 20. század elején, Városov Gyula érsek személyében pedig a gimnázium egykori diákját láthatták viszont egykori tanárai. Városov diákmúltjával kapcsolatos érdekesség, hogy ő volt az egyik szónoka az 1866-ban, Kunszt érsek halálakor tartott kalocsai megemlékezésnek. Városov később, székesfehérvári püspök korában P. Rosty Kálmán kiemelkedő tanítványai között emlegették, pl. Apponyi Albert gróf mellett.¹¹⁶

Látható tehát, hogy az érsekek esetében hosszú időn át a jezsuiták elkötelezett híveivel van dolgunk, akik sokoldalúan és gyakran támogatták az intézményt, nagyobb beruházásaiban csakúgy, mint a javítási és karbantartási költségekben, a megfelelő tanári létszám fönntartásában vagy éppen kiadványok megjelentetésében, szegény diákok segélyezésében, stb. A rend a század végére befolyásos öregdiákjai révén is jeles támogatókhoz jutott, az érsekek megnyerésével viszont egy több mint 80 ezer holdas egyházi nagybirtok jövedelmeit „csatornázták be” a gimnázium gazdálkodásába, s ez mindenképpen stabil háttérrel, komoly lehetőségeket jelentett a színvonalas működéshez.

Az említett támogatás érdekében a jezsuiták szorgosan tevékenykedtek. Szolgálatkészek voltak az érsekek irányába, de mindezt értékeik-elveik mentén tették, nem szolgálalkúen. Az utókor nézeteltérések, konfliktusok emlékét is megőrizte. Egy alkalommal pl. Haynald érsek kérte egy kivételezett ifjú soron kívüli felvételét, melyet a jezsuiták nevelési elveikre hivatkozva megtagadtak. Haynald állítólag indulatosan megjegyezte, hogy a kalocsai jezsuiták egyik legnagyobb támogatójuknak tudhatták, „de ha kell, akár túl is adhat rajtuk”, mire Hennig Alajos S. J. rektor higgadtan csak annyit válaszolt „Kegyelmes uram, in manu Dei sumus.” Vagyis a rend sorsát Isten kezébe helyezve, csendben várt. Végül az érsek megnyugodott, s a jezsuiták a helyükön maradhattak...¹¹⁷

A támogatás természetesen mindkét fél számára gyümölcsöző volt, s azt sem lehet említés nélkül hagynunk, hogy a jezsuita oktatás-nevelés egyik legfőbb „haszonélvezője” éppen a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye volt. Az érettségizők pályaválasztását tekintve ui. nagyon jelentős volt a papi és szerzetesi hivatások aránya, s az egyházi pályát választók létszáma általában az abszolút első helyen állt a végzősök 30-40 %-val (évente kb. 10-15 fővel). A papi hivatások főként az érsekségnél jelentkeztek (de szerzetesi pályát is sokan választottak), és így általánosságban elmondható, hogy az egyházmegye papképzésében, hivatásainak alakulásában igen fontos szerepet játszottak a jezsuiták.

---

¹¹⁵ Értésítő 1887. 30.; Értésítő 1889. 30.; Értésítő 1891. 65.

¹¹⁶ Értésítő 1904. 13.

¹¹⁷ Velics László S. J.: Magyar jezsuiták a XIX. században. Kalksburg, 1902. 144.

Csapatmunka – páterek és fráterek

A jól képzett jezsuita atyák, a nagy tekintélyű páterek tanári munkáját kevésbé iskolázott fráterek (egyszerű szerzetes testvérek) segítették. A kalocsai jezsuita rendház (rendi szóhasználat: kollégium) lakóit tekintve, az iskola fénykorában 20 szerzetes tanár mellett kb. 15 fráter is szolgált. Ez az utókor szempontjából szinte „láthatatlan csapat” (segítő, technikai személyzet), nagyon is fontos szerepet játszott a gimnázium működésében, és elkötelezett munkájával biztos háttérrel adott a hétköznapi tanító-nevelő tevékenységéhez. A jezsuita iskola hatékonysága szempontjából ugyanis egyáltalán nem volt mellékes a friss levegő, a bevetett ág, az udvarok-játékok rendje stb. (a rendszeres szellőztetést és a mozgást egészségi szempontok miatt is nagyon komolyan vették). A konyha működése, az ételek kellő változatossága és minősége szintén fontos szempont volt az ifjúság megfelelő növekedése-fejlődése szempontjából. Igényesség, korszerűség és praktikus gondolkodás jellemezte a páterek és fráterek közös munkáját, s mindemellett a diákok számára szórakoztató, ötletes megoldások sem hiányoztak: az épület bővítései során pl. a konyhától távol eső ebédlőbe az étel kis vasúti kocsikon érkezett, egy-egy szerelvényen mintegy 30-40 tányérral (egy-egy osztály számára). A kiépített vasúti pálya egyrészt biztosította a gyors tállalást, az ételek kellő hőfokát, és emellett valószínűleg kedvelt lehetett a növendékek körében.¹¹⁸

Mennyiség és minőség szempontjai – tehetséggondozás

A jezsuiták optimálisan fenntartható intézmény létrehozására törekedtek, a költségvetés szempontjából természetesen nem volt mellékes a létszám, s ezzel kapcsolatosan a befizetett tandíjak és kollégiumi ellátási díjak összege sem. A gimnáziumban összesen 10 osztály volt, mivel a 8 osztályos gimnázium első két évfolyamában általában 1-1 párhuzamos osztály indult, mindez kb. 450-500 növendéket jelentett. A kollégium (Stephaneum) a Haynald-féle bővítés után, 1886-tól 160-180 fő befogadására volt alkalmas, de ezt a keretet csak néhány évig töltötték be, utána a létszámot fokozatosan visszaszorították a korábbi szintnek megfelelő kb. 120-130 főre, hogy győzzék kellő figyelemmel és nevelői energiával. Kalocsáról szintén kb. 120 növendék járt be helybeliként, így még mindig marad az iskola teljes létszámából 150-200 diák, akinek ellátásáról kevesebbet tudunk, köztük voltak az egyházmegye kieszeminaristái, ill. nagyobb részt ők voltak azok, akik a városban házaknál-családoknál kaptak szállást és kosztot. A városi szállásadókat csak az intézmény engedélyével-ajánlásával lehetett igénybe venni, és feladatuk volt a diákok ellenőrzése, napirendjének biztosítása, melyhez szabályzatot is kaptak miheztartás végett.¹¹⁹ A városban általában olcsóbb ellátást tudtak biztosítani a

¹¹⁸ Értesítő 1888. XVIII.

¹¹⁹ Értesítő 1905. 38-50. Házi szabályzat a J. t. kalocsai érseki főgimnázium deáktartó gazdái számára.

Stephaneumhoz képest, bár itt is előfordulhattak kivételek (az externisták egy része éppen különleges szolgáltatásokat és színvonalat keresett a városi vendéglátónál).

A tanévek kezdetben októbertől júliusig tartottak, majd az 1860-as évek végétől beállt a maihoz hasonló időbeosztás, szeptemberi kezdéssel és júniusi vizsgákkal. A tandíj 12-14 forint volt, az ellátási díj a Stephaneumban évente 300 Ft. Ez kétségkívül komoly összeg volt, így azok számára, akik szegényebbek voltak, léteztek különféle segélyezési eljárások, melyek a 19. század végén már több mint 300 diákot, vagyis a növendékek jelentős részét érintették.

A vallást tekintve a katolikus mellett a legjelentősebb a zsidók száma volt, évente kb. 20-30 között mozgott az izraelita tanulók létszáma, s ez a szám az első világháború után némileg csökkent, akkor inkább csak 10 körül járt. (A két háború között viszont megjelent néhány református, ill. evangélikus diák is, amire korábban nem nagyon volt példa.)

A szülők foglalkozását tekintve a földbirtokosoké maradt mindvégig a főszerep (kevés nagybirtokos mellett néhány középbirtokos és sok kisbirtokos, ill. gazdasági tisztviselő), kb. 140 növendék származott ilyen családból. Ezt követte az iparosok (90) és a tisztviselők tábora (90), majd az egyéb értelmiségiek (70 pap, tanár, művész stb.), a kereskedők (45), végül a magánzók (40 tőke- jövedelemből, járadékból élő).¹²⁰ A 19. század végére a kereskedők és iparosok aránya némileg csökkent, és helyettük megnőtt a tisztviselők és az értelmiségi szülők száma (kb. 100-100 főre), különösen a tanárok növekedése érzékelhető markánsan a kalocsai Tanítók Házának 1896-os alapítását követően, itt ui. kedvezményes lakást-ellátást kaphattak a tanítók gyermekei. (Korábban az egyházmegye népiskoláinak tanítói általában nem engedhették meg maguknak, hogy gyermekeik ellátását a Stephaneumban megfizessék.)

Az 1887-88-as tanévből fennmaradt egy önálló lapon szereplő, nyomtatott lista a Stephaneum növendékeiről a következő információkkal: név, osztály, megye és egy szám (feltehetően azonosító, melyet talán a ruhákba kellett hímezni). A lista érdekessége, hogy a nemesi, ill. lovagi származásúakat csillaggal jelölték. A 170 név között 77 nemes és 8 arisztokrata (báró, gróf) szerepelt, vagyis a nemesek száma összesen 85 volt, ami akkor a teljes létszám felét jelentette.¹²¹

A szociális segítség, a különféle ösztöndíjak-segélyek világa valójában az 1890-es évekre épült ki és erősödött meg igazán, bár a támogatások különféle formái természetesen a kezdetektől fogva jelen voltak az intézmény életében. A 19. század végére összesen kb. 300 diákot érintettek a különféle segélyek (tandíjmentesség, ösztöndíj vagy lakhatási-ellátási kedvezmény). A tandíjmentesség általában részleges volt (azaz nem a teljes összeget engedték el, inkább tandíjfizetési kedvezményről beszélhetünk), és kb. száz főt érintett. Az ösztöndíjasok száma elérte a százat

---

¹²⁰ Az említett számok az 1880-90-es évek átlagát jelentették, ettől az időtől közöltek részletes foglalkozási adatokat az értesítők.

¹²¹ A négy oldalas listát ld. az 1888-as Értesítő végén.

(személyenként 20-150 forintos összegekkel), a legtöbben a Katona-ösztöndíjat¹²² kapták, s az országosan megpályázható-elnyerhető ösztöndíjak mellett voltak még tehetős családok által alapított ösztöndíjak (ezeket időnként az adományozó családok későbbi generációi vették igénybe), valamint jubileumi ösztöndíj-alap is (melyet az intézmény fennállásának jeles évfordulói alkalmából, volt diákok alapítottak és gyarapítottak). További száz diák étkezett ingyen kosztosként az érsekségen, kanonokoknál, városi családoknál és a kalocsai iskolanővéreknél. Az 1885-ben alapított Josephinumban 20 szegény, tehetséges diák kapott ellátást, cserébe instruktori segítséget nyújtottak a Stephaneum módosabb növendékei között. Az egyházmegyei Kiszemináriumban lakó papi hivatások ellátása is biztosított volt, így az ő tanulásuk is kedvezményesnek nevezhető. Természetesen elképzelhető, hogy a különféle kedvezmények és ösztöndíjak világában átfedés is volt, azaz egy-egy diák talán több lehetőséget is igénybe vehetett, erre vonatkozóan egyelőre nincsenek pontos információink. Ezt a lehetőséget is figyelembe véve a kedvezményezettek számát kb. 200-250 főre becsüljük, s ez a szám így is jelentősnek mondható, hiszen a teljes diáklétszám kb. felét jelenti.

A „szociális hálót”, a különféle kedvezmények szorgos és gondos kialakítását valójában tehetséggondozási programnak is nevezhetjük a jezsuiták részéről, hiszen így vált lehetővé, hogy a tehetős elit mellett az intézmény mezővárosi és paraszti környezetének tehetséges gyermekei is nagy számban bekapcsolódhassanak az országos hírű gimnázium életébe.

A jezsuita nevelés jellegzetességei – motivációs tényezők

A kalocsai jezsuiták a gimnáziumi nevelést olyan folyamatnak tekintették, melyet egészében (elejétől a végéig) lehet hatékonyan végezni, ezért csak 8-12 éves gyerekeket fogadtak be az intézménybe, később már csak ritkán, kivételes esetekben vettek át diákot. Ezzel összefüggésben a nevelés egyik legfontosabb alapelve a különböző korosztályok elválasztása, külön kezelése volt (három szakaszra bontva, nagyon következetesen, azaz tantermekben, étkezésnél, tanulásnál, játékban, udvaron stb. egyaránt), mivel korosztályonként mások voltak a motivációs módszerek. Fontos volt az állandó tanári-nevelői felügyelet, mely a nap 24 órájára kiterjedt („örangyal módra”, azaz gyakran a háttérben, csak szükség esetén előlépve). Ezen kívül fontos volt a diákok önszerveződésre-önállóságra nevelése (tele voltak különféle célokra alakult testületekkel, egyletekkel-önképzőkörökkel, gondozták az iskola felszereléseit, a játékokat vagy télen a jeget), és végigkísérte őket a versengés, ill. ezzel összefüggésben a jutalmazások sora. Az alsóbb osztályok két táborra oszlottak (klasszikus római mintára: Castra Romanorum és Castra Punorum), mindkét táborban (azaz padsorban) teljes tisztségviselői sorral (consul, censor, quaestor, tribunus, aedilis, decurio stb.) Ha valaki felelt, a másik táborban lévő

¹²² Ez Katona István (1732-1811) jezsuita történetíróra emlékeztetett, aki 1790-től haláláig Kalocsán élt kanonokként.

megfelelője-párja felállt, és hibáit kijavíthatta, s a helyes javításokat eredményként jegyezték az egész tábornak. A felelések tehát egyben versenyek voltak, ahol a táborok is győztek vagy veszítettek, így a közösségi érzés, a becsületérzet is motiválta a munkát, a teljesítményt. A versenyt időnként természetesen lezárták, és diadaljelvényeket tűztek ki. A táborokon belül is verseny zajlott, csak éppen a különféle feladatokért-megbízásokért. Az előjárókat-tisztviselőket ui. a közkatonák „kihívhatták”, és a köztük vívott tanulmányi versenyek alapján a helyüket elfoglalhatták. A decuriók 2-3 hozzájuk rendelt közembert minden nap kikérdezték a leckéből, s a felsőbb hivatalok viselőinek kihívásához legalább decuriónak kellett lenni. A consul csak úgy volt leváltható, ha három külön versenyben legyőzték.¹²³

Az évről-évre megjelenő értesítők nem véletlenül kapták az „érdemsorozat” alcímet, azokban valóban a diákság érdemei, eredményei álltak a középpontban. Az elismerések tág rendszere volt kialakítva különféle dicsérő okmányok formájában. A havi osztályzatok alkalmával a legkiválóbbak érdemkeresztet kaptak, melyet egy hónapon át viselhettek. Az év végén kiadott érdemek (praemiumok) jelentősebbek voltak, ezeket az ezüst-érmeket a díjazottak már egész életükre megtarthatták. Minden osztályban minden egyes tárgyból adtak ilyet, latinból néha kettőt is. Az év végi záróünnepélyen osztották ki az intézeti érmeket, a szülők és a vendégek jelenlétében, időnként az érsek vagy egy-egy segédpüspök, kanonok adta át személyesen, nemzeti színű szalagon. Az ünnepélyességet trombiták harsogása fokozta, éljen kiáltásokkal. Az eredmények hirdetése meglepetés volt a díjazottak számára. Az érmeket a díjazottak a következő év ünnepein ruhájukon viselték, a legkiválóbbak intézeti érdemkeresztet kaptak.

A teljesítmények megítélésében segített a rendszeres visszajelzés: a diákok naponta szóbeli, hetente írásbeli értékelést kaptak, a havi értékelést már szüleiknek is rendszeresen megküldték. A versenyszellem motiváló hatását a nagyobb korosztálynál, a harmadik szakasznál felváltotta az önképzőkörök és szakkörök munkája, s a határozott fellépést és az önálló kezdeményezést színpadi munkával-élményekkel (akadémiák, színdarabok, zenekarok, egyéb szereplések) igyekeztek fejleszteni.

A vallásos nevelés egyik kiemelkedően fontos helyszíne volt 1870-től a Mária-kongregáció. Önkéntes tagsággal két korcsoportban, heti egy üléssel (felolvasásokkal, áhítattal), választott tisztviselőkkel (pl. pénztáros, könyvtáros, beteglátogató), az erkölcsileg gyengülők-mulasztók megintésével, egyesületi formában működött. Az 1880-as évek végén mintegy 120-150 tagja volt (az iskola teljes létszáma ekkor 500, a Stephaneumé 170 körül mozgott). A cél a meggyőződéses vallásos emberek nevelése volt, s ez szorosan összefüggött az érzelmi neveléssel is, melyről Menyhárt László S. J. (1849-1897) igazgató így írt 1888-ban: „A nevelésnek és oktatásnak célja nem annyira az ész, mint a szív kiművelése. Az emberi szívnek pedig megvan az a rossz tulajdonsága, hogy az ész szavát sokszor nem követi, ha az még oly világosan beszél is. Tudományos és művelt

---

¹²³ Menyhárth László S. J. igazgató *Néhány nevelési elv* c. írását ld. Értesítő 1888. III-XXVIII.

emberek éppen olyan gonoszak és vadak lehetnek más formában, mint akár Belső-Afrika vadai. Az a tudományos művelődés és fölvilágosodás tehát nem fog sokat használni, ha a vallás hatásos indító okai nem ragadják meg a szívet.”¹²⁴

A jezsuiták megfogalmazták, hogy a hazaszeretet, becsület, önérték szép dolgok, de önmagukban kevesek a neveléshez. Fontosnak tartották viszont, hogy a vallásos nevelés ne bigott módon, a külsőségekre törekedve történjen. A Mária-kongregáció kapcsán hangsúlyozták, hogy az nem pusztán ájtatosságra való gyülekezés. Elsődleges a kötelesség-munka lelkiismeretes teljesítése (a képességeknek megfelelően), azután a szociális és társadalmi érzékenység fejlesztése különféle szakosztályokban (pl. munkás, sajtó, beteglátogató, rabokat gondozó, missziós stb.), végül a társadalmi bajok orvoslása a közösségi tudat, összetartozás érzésének felébresztésével, ill. a felebaráti szeretet gyakorlásával.

A kisebb kongregáció 30-40 tagú volt, a nagyobb 70-80. A kb. 30 jelölttel együtt tehát a tagság teljes létszáma összesen 100-120 volt, ez az iskola létszámának 20-25%-a volt. Figyelembe véve azonban, hogy a nagyobb kongregáció volt a népesebb, az idősebb korosztálynál ez az arány akár 40-50%-os is lehetett (mivel ott az osztályok létszáma is kisebb volt). A csatlakozás önkéntes volt, s úgy tűnik, a diákok fokozatosan „belenőttek”, a hatás kétségtelenül jelentőssé vált úgy a gimnáziumban, mint az intézményen kívül is.

A Mária-kongregációkkal ui. a jezsuiták egyfajta „katolikus szellemi arisztokráciát” kívántak nevelni, s a kongregációs programok kapcsán előbb-utóbb budapesti, sőt nemzetközi (pl. római) kapcsolatok is kiépültek, s mindennek jelentőségét a későbbiekben mások is felismerték.

Nagyfalusy Lajos S. J. (1879-1965) „Kalocsa az újkori magyar hitélet gyújtófáklyája” címmel írt 1939-ben az intézmény szerepéről a katolikus megújulásban. Három fő tényezőt emelt ki: a lelkigyakorlatok mozgalmát, mellyel útnak indultak a kalocsai páterek, a Jézus Szíve-kultuszt, melynek fő mozgatója Tóth Mike volt, s a Mária-kongregációkat, melyek szerepét a katolikus értelmiség kinevelésében óriásinak minősítette: *„Mindezzel nem másoktól akarjuk elvitatni az érdemeiket, csak rá akartunk mutatni, hogy hazánk katolikus hitéletének és vallásos mozgalmainak gyökerei, forrásai nagyrészt Kalocsára és pedig annak Kollégiumára vezetnek vissza.”* – állapítja meg Nagyfalusy.¹²⁵

Iskolai példák és iskolán túli példaképek

Az apostoli lelkületű, nagy hatású székesfehérvári püspök, Prohászka Ottokár (1858-1927) kisdiaikként Nyitráról érkezett Kalocsára 1871-ben, s itt töltött éveinek fontosságát később maga is számos alkalommal elismerte ünnepi beszédeiben és írásaiban. P. Fényi Gyula (a későbbi világhírű csillagász) tanította neki a

¹²⁴ Értésítő 1888. IX.

¹²⁵ Értésítő 1938-39. 4.; Nagyfalusy Lajos: Kalocsa az újkori magyar hitélet gyújtófáklyája. (A Kalocsai Jézus-társasági Szent István Gimnázium Évkönyve az 1938-39. iskolai évről. Kalocsa, 1939.)

természetrájt, kollégiumi prefektusa a híres szónok és legendás tanár, P. Rosty Kálmán volt. Igazgatója a zeneszerző, P. Hennig Alajos (akit unokatestvére, Liszt Ferenc többször is meglátogatott, és koncerteket is adott), rektora a kurucos P. Votka János, aki végigharcolta az 1848-as forradalmakat, így lett „cseh pártfőnökből magyar hitbajnok”. Tanárai közül az önfeláldozó, betegeket látogató P. Belus Ferenc a Kalocsán dühöngő kolera áldozata lett 1873-ban, és ott voltak P. Groeger Vilmos és P. Menyhárt László misszionáriusok, akik később bejárták Afrikát, Amerikát és Ausztráliát (Menyhárt a Kalocsán megkezdett meteorológiai méréseit Afrikában is folytatta, fordított, földművelést tanított és botanizált, felvirágoztatva Boroma és Zumbó telepeit, s az afrikai misszióban halt meg 1897-ben). 1871-től egy éven át Kalocsán tanított az ifjú P. Tóth Mike, aki szorgalmasan járta hazánk bányáit, hogy megírhasa Magyarország ásványait ismertető kézikönyvét, és létrehozza a gimnáziumban az ország egyik legjelesebb ásványtár-gyűjteményét. Nagy hatással volt Prohászka az evangéliumokban említett „gyermeki hitet” megszemélyesítő P. Raile Jakab lelkülete, s a Kalocsán működő, akkor még újdonságnak számító Mária-kongregáció is. A felsorolás hosszúra nyúlt, de tanulsága rövid: nem akármilyen iskola, nem akármilyen környezet volt ez a későbbi „lánglelkű püspök” számára.¹²⁶

Az iskolai példák helyét az emlékezetben előbb-utóbb átvették az iskolai példaképek. A gimnázium hatása szempontjából szinte felbecsülhetetlen jelentőségű, hogy az intézmény 19. századi története gazdag önfeláldozó, nagy egyéniségekben. Az ő példájuk, (vér)tanúságuk minden bizonnyal erősen hatott, és életre szóló útravalót adott neveltjeiknek.

---

¹²⁶ Értesítő 1926-27. 3-7.; P. Alaker György S. J. írása: Szent Ignác rendje és Prohászka Ottokár.

THE IMPACT OF LEADERSHIP BEHAVIOR ON WORK ENGAGEMENT: THE MEDIATING ROLE OF SELF-EFFICACY

DR. Ömür ÖNHON

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

This study examines the impact of various leadership behavior styles on work engagement with the mediating role of job-related self-efficacy beliefs of the employees. Analyses provide support for the direct effect of leadership behavior styles and self-efficacy, separately, on work engagement. However, analyses do not provide support for the mediating role of self-efficacy between leadership behavior styles and work engagement. It is predicted that there are other factors besides leadership behaviors and self-efficacy impacting on work engagement of the employees.

Keywords: Leadership Behavior, Self-Efficacy, Work Engagement

1. Introduction

I have gained various work experiences both as a subordinate and as a manager throughout my 25 years of professional life. Among these experiences, the most engrossing and affecting one could be the interactions between managers and employees. The generic expectations of the managers from their subordinates were to work with enthusiasm and dedication and in line with either their personal or the corporate goals. However, most of the managers I met in my professional life were not able to motivate their subordinates in this direction severely. Employees who are reporting such type of managers work because they prefer, are obliged or even pretend to work as far as it goes.

This situation brings the following questions to the fore: Are managers able to increase their subordinates' self-efficacy by showing some certain leadership behavior, and thus motivating them to work efficiently with enthusiasm and engagement in their job? Or do employees, who are working efficiently with motivation, enthusiasm and engagement in their job, show this positive behavior regardless of their perception of the managers' leadership behavior?

In this study, it is aimed to investigate the impact of various leadership behavior styles on work engagement with the mediating role of work-related self-efficacy beliefs of the employees.

2. Literature Review

2.1 Work Engagement

In today's highly competitive business environment, one of the most important ways may be the most important one in terms of gaining sustainable competitive advantage against the competitors and thus to employ and maintain high performing employees. Organizational leaders are increasingly concluding that a unique competitive advantage in their efforts to increase productivity resides in their human resources, that is, all other potential competitive advantages (e.g. technology, capital, products) can be either bought or copied (Lawler 2003; Pfeffer 1994, 1998; Burke and Cooper 2005; Cited in Koyuncu, Burke and Fiksenbaum 2006).

Recent studies help to understand the various behaviors of highly performing employees. Much of the earlier organizational behavior research has focused on negative concepts and emotions, such as job dissatisfaction, alienation, burnout syndrome and intent to quit. Recent efforts to improve organizational performance have begun to emphasize positive organizational behavior concepts and positive emotions. This includes concepts, such as optimism, trust and engagement. (Cameron et al. 2003; May et al. 2004).

Work engagement is a newly discovered construct which takes part in occupational psychology literature. This construct can be considered as a part of positive psychology as an increasing trend which concerns the strengths rather than the weaknesses of a person (Seligman and Csikszentmihalyi 2000). Work engagement has received increasing research attention in the recent academic studies on positive organizational behavior.

A recent study by *Gallup Management Journal* has shown that only 29 percent of employees are actively engaged in their jobs. Moreover, the study has revealed that while 54 percent of employees are not engaged, 17 percent of employees are actively disengaged (Crabtree 2004). Engaged workers are energetic, and are positively connected to their work feeling that they are doing their jobs effectively. It is a persistent and broad affective cognitive state (Kahn 1992; Leiter 2005; Schaufeli and Bakker 2004a; Schaufeli et al. 2003; cited in Koyuncu, Burke and Fiksenbau, 2006). Schaufeli et al. (2002) view it as a positive, fulfilling work-related state of mind that is characterized by vigor, dedication and absorption.

Vigor is characterized by high levels of energy and mental resilience while working, the willingness to invest effort in one's work, and persistence even in the face of difficulties. Dedication refers to being strongly involved in one's work and experiencing a sense of significance, enthusiasm, inspiration, pride and challenge. Absorption is characterized by being fully concentrated and happily engrossed in one's work, whereby time passes quickly and one has difficulties with detaching oneself from work (Schaufeli and Bakker 2003).

Work engagement is conceptualized as the positive antithesis of job burnout (Maslach et al. 2001). However, Shin (2003) explained that job burnout and work

engagement are not just the opposite poles of the same continuum but they are different constructs. Although employees experience work engagement and burnout as being opposite states, of which the former having a positive and the latter a negative quality, it has been pointed out in the literature that both need to be considered as principally independent of each other. This means that, an employee who is not burned out may score high or low on engagement, whereas an engaged employee may score high or low on burnout (Schaufeli and Bakker 2003).

2.2 Self-Efficacy

Self-efficacy belief was defined in the Social Cognitive Theory (Bandura 1997) as one's capability to organize and execute the courses of action required to manage prospective situations. Bandura (1997) also stated that self-efficacy beliefs vary on three dimensions, including (1) level of task difficulty, (2) degree of successfully performing a particular task at a given level of difficulty, and (3) magnitude and direction of efficacious beliefs shown in various tasks and situations.

Self-efficacy does not respond to one's capability but rely on his/her own resources. A person, who has sufficient capabilities but low self-efficacy to cope with a difficult situation, will not be able to exhibit related capabilities against this situation. Self-efficacy contains the motivational factors which are the results of planning an activity, awareness and organization of the necessary capabilities, examination of the hardly-earned outcomes etc. High self-efficacy fosters the state of the success and wellness, and, above all, personal development and increasing variety of skills. Previous successful experiences, achievements of other people with similar personal attributes, positive feedbacks from the periphery and positive emotional state are the sources of self-efficacy belief (Yıldırım and İlhan 2010).

According to Bandura (1997), people with high self-efficacy and high assurance in their capabilities approach difficult tasks as challenges to be mastered rather than as threats to be avoided. Such an efficacious outlook fosters intrinsic interest and deep engrossment in activities. They set themselves challenging goals and maintain strong commitment to them. They heighten and sustain their efforts in the face of failure. They quickly recover their sense of efficacy after failures or setbacks. They attribute failure to insufficient effort or deficient knowledge and skills which are acquirable. They approach threatening situations with assurance that they can exercise control over them.

Many scholars study the self-efficacy belief as two different constructs, that is, generalized self-efficacy and specific self-efficacy beliefs. Generalized self-efficacy, on the one hand, refers to an individual's perception of his/her ability to perform across a variety of different situations (Judge et al. 1998). Specific self-efficacy, on the other hand, refers to an individual's belief of achieving his/her task within specific work domains. Previous research supports the use of specific measures of efficacy beliefs in specific domains since it produces more robust results (Grau, Salanova, & Peiro 2000; Salanova, Peiro, & Schaufeli 2002; cited in Llorens et al. 2007). Therefore, in this

study, instead of generalized efficacy, a specific measure of work-related efficacy is included.

2.3 Leadership

In the past thirty years, a few new genre of leadership theory has emerged in the organizational behavior literature. These theories focus on exceptional leaders who have extraordinary effects on their followers and eventually on social systems. According to these new genre of leadership theories, such leaders transform the needs, values, preferences and aspirations of followers from self-interests to collective interests. Furthermore, they cause followers to become highly committed to the leader's mission, to make significant personal sacrifices in the interest of the mission, and to perform above and beyond the call of duty (Shamir, House and Arthur 1993).

In today's dynamic business environment, "leadership" has become more important concept. Organizational success and effectiveness is related to the appropriate leadership behavior. House et al. (1999) defined the leadership as the ability of an individual to influence, motivate and enable others to contribute toward the effectiveness and success of the organization. Many different leadership styles studied so far revealed specific motivational methods. The essence of all leadership theories is to transform employees' self-interest, self-satisfaction and benefit maximization, with minimum effort behaviors, into collective interest, team spirit, fairness and value maximization behaviors.

Transactional leadership focuses on the exchanges between leaders and their followers. A transactional leader views the leader-follower relationship as a process of exchanging work for specific rewards. Transactional leadership also focuses on motivating followers through contingent rewards or discipline (Goodwin et al. 2001). Leaders who practice transactional characteristics with justice and consistently within the company rules and regulations have implicit trust in their workers to finish the job in line with their expectations. Employees working in a process of exchange also receives feedback from their transactional leaders besides the rewards and recognitions for their work. Major characteristic of the transactional leadership is the "Management by Exceptions" that is only when things go wrong will the leader intervene to make some correction (Bass and Avolio 2002).

Transformational Leadership contains the processes of the organizational change and employee transformation (Bass 1985). Transformational leaders are more visionary than the transactional leaders, also inspirational figures who are provided with specific ideals and goals and are able to engender intense emotions in their followers. With transformational leadership, the followers feel trust, admiration, loyalty and respect toward the leader and they are motivated to do more than they originally expected to do (Bowditch and Buono 1990). A transformational leader looks for potential motives in followers, seek to satisfy higher needs such as success, autonomy, loyalty, and engages the full potential of the follower and increase their

self-confidence (Bass 1985). Additionally, transformational leaders motivate their followers for their personal development by counselling, supporting and feedbacking them. Transformational leaders provide their followers with coaching and mentoring in order to reveal their potential as well. Transformational leadership can be conceptually organized along four correlated dimensions: (1) idealized influence (charismatic leadership), (2) inspirational motivation, (3) intellectual stimulation, and (4) individualized consideration (Bass 1999).

Laissez-faire is the avoidance or absence of leadership. Laissez-faire leaders work intentionally on avoiding involvement or confrontation, keeping personal interactions to minimum. Those type of leaders avoid to take responsibility on issues, refrain from intervening, let others do as they please and absent, are disorganized and indifferent. Follower's reactions include both conflict with each other about their responsibilities, and attempts to usurp the leaders' roles (Shackleton 1995). However, there are situations in which highly active leadership is not necessary or not even desirable. A less active role of leaders could also lead to empowerment of followers which could even make for a useful component of transformational leadership (Yurtkoru 2001).

The main characteristics of **paternalistic leadership** are summarized as creating a family atmosphere in the workplace, acting as a father to subordinates, maintaining authority/status, expecting loyalty and commitment from subordinates rather than work performance. Paternalistic leaders act in a context that represents hierarchical family structure in the business environment as the reflection of eastern cultural characteristics. Paternalistic leadership also hosts the individualized consideration construct of transformational leadership (Aksoy 2008).

Ethical leaders define the success not only monitoring the results but also the ways of obtaining such results. Ethical leaders obeying the ethical rules are the role models of the followers. The characteristics of ethical leadership are specified as honesty, morality, trustfulness and altruism (Trevino et al. 2000). Ethical leaders implement moral values as part of their management agenda. In every decision and practice, ethical concerns are of primary importance in an agenda. They frequently share ethical issues with employees and use reward or punishment on them to establish ethical behavior.

Literature sets forth that **servant leadership** has much in common with transformational leadership (Barbuto and Wheeler 2006). However, it is also established as a separate construct, and the most significant fact that distinguishes servant leader from transformational is servant leader's focus on serving his/her followers and the society. Transformational leaders motivate followers in the way of internalizing organizational goals. The goal of servant leaders, on the other hand, is to dedicate themselves entirely to followers by ignoring their own egos and lead them to grow in favor of humanity. In the case of servant leadership, the ultimate goal is not the benefits of organization (Stone et al.2004).

2.4 The Relationship between Leadership Behavior, Self-Efficacy and Work Engagement

In the studies conducted by Roberts and Davenport (2002), it was found that the more rewarding the work environment is, the more engaged individuals are in their work. They also found among wholesaler supervisors that supervisors who are both motivating employees to do their best and are helping them to manage their career drive employees' engagement to work.

In the job demands and resources theory (Demerouti et al. 2001), job demands refer to those physical, psychological, social, or organizational aspects of the job that require sustained physical and/or psychological (cognitive and emotional) effort and are therefore associated with certain physiological and/or psychological costs. Examples are a high work pressure, role overload, poor environmental conditions and problems related to reorganization. Job resources refer to those physical, psychological, social, or organizational aspects of the job that are either/or: (1) functional in achieving work goals; (2) reduce job demands and the associated physiological and psychological costs; (3) stimulate personal growth and development. Resources may be located at the level of the organization at large (e.g., pay, career opportunities, job security), at the interpersonal level (e.g., supervisor and co-worker support, team climate), at the level of the organization of work (e.g., role clarity, participation in decision-making), and at the task level (e.g., performance feedback, skill variety, task significance, task identity, autonomy (Bakker et al. 2003). Demerouti et al. (2001) stated that the resources at task level contain motivational potential because they add meaning to work, give employees responsibility for job processes and outputs, provide information about job results. In the job demands and resources "JD-R" theory, job demands, such as excessive work load, emotional needs, are positively associated with job burnout rather than its opposite work engagement. However, job resources, such as social support, managerial coaching, superior's support, recognition, autonomy and performance feedback, are positively associated with work engagement but are negatively related to job burnout (Schaufeli and Bakker 2003).

It is argued that the sufficient amount of job resources may have a big impact on the minimization of the negative effects of job demands causing pressure, stress, exhaustion and finally burnout on the employees. Leadership behavior, which we could assume as one of the most important job resources, would also have a big impact on the minimization of the negative effects of job demands on the followers. Job resources provided by the leader, such as reward, recognition, support, autonomy and performance feedback, would motivate the followers with high energy, concentration and positive feelings. Therefore, the followers would be engaged at work with vigor, dedication and absorption. The leader, in fact, acts as a buffer between job demands and job resources which would result in the minimization of the negative effects of job demands and the enrichment of the job resources. This situation serves the engagements of the followers at work.

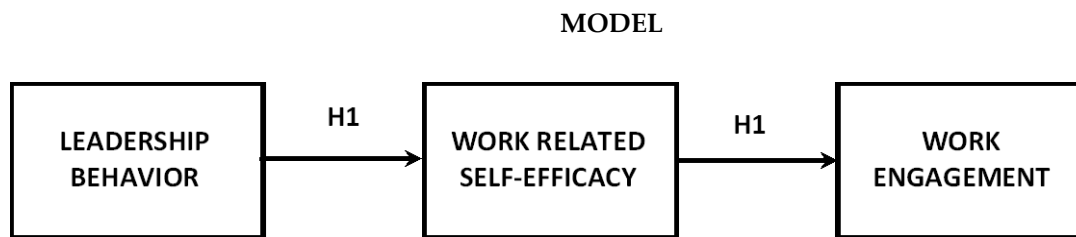
The literature on leadership demonstrates that leaders constitute employees' self-efficacy by building trust, revealing their potential, providing timely feedback, and emphasizing the relationship between significant goals and values with stability (Avolio and Bass 1988, Conger and Kanungo 1987, Shamir et al. 1993; cited in Knippenberg, D., Knippenberg, B., De Cremer, D., Hogg, M.A. 2004). Given that Maslach and Leiter (1997 cited in Schaufeli and Bakker 2003) define burnout in terms of exhaustion, cynicism and reduced professional efficacy, engagement is characterized by energy, involvement and efficacy. Poor efficacy beliefs lead to burnout, and, accordingly, strong efficacy beliefs lead to work engagement (Garcia, Llorens and Salanova, 2003; cited in Llorens et al. 2007).

Schaufeli (2006) proposes some practical implications of work engagement for organizations, i.e. leadership that sets a positive socioemotional climate and training, as well as career development that builds employee self-efficacy beliefs offers opportunities for learning while following a career. Thus, the work environment plays a central role in levels of engagement. In other words, leaders increase the learning opportunities because they play the role of increasing the job resources in the organization. Increasing learning opportunities in the organization leads to specific – work-related – self-efficacy beliefs of the employees. When employees' vigor through applying what they learned in their organization is coupled with leaders' positive effects on career opportunities as one of the job resources, it would result in increased dedication and absorption through motivation and finally increased work engagement of the employees.

According to the study of Xanthopoulou, Bakker, Demerouti and Schaufeli (2007), self-efficacy mediated the relationship between job resources in the "JD-R" model and engagement. In parallel with this study, Luthans et al. (2006) found that psychologic capital (hope, optimism, efficacy and resilience) of the employees is increased in the organizations that are rich in resources, and thus resulting in high return on investment. Llorens et al. (2007) reveal that task resources such as supervisory coaching, autonomy and feedback in the "JD-R" model increase work engagement and future efficacy beliefs and conversely, engagement and efficacy increase the availability of resources. In the light of these studies, we may suggest that employees would feel confident and more engaged and successful if they got superiors' support, recognition, feedback and autonomy at work. As a result, they are more engaged and they perform better in their job.

Xanthopoulou, Bakker, Demerouti and Schaufeli (2007)'s "JD-R" study is premised on the findings that leader, as one of the job resources or as a factor that increases the job resources, impacts positively self-efficacy and engagement of the employees at work. In this study, it is investigated how leadership behavior, which is considered as one of the job resources in "JD-R" model, effects on work engagement through self-efficacy. In this context we may state our hypothesis as follows:

H1: Leadership Behavior has positive effect on work engagement with the mediating role of self-efficacy of the employees.

3. Method

3.1 Sample

The questionnaires were shared with 178 employees whom work at various levels in various organizations. However, 128 of the questionnaires were responded in full so that the participation ratio is 72%. As it is seen in Table 1, 66 of the participants are female and 62 are male. The ages of all participants are ranging from 23 to 60. 78% of the participants (100 persons) are in age group 28-40. 42% of the participants (54 persons) are engineers and technicians, 21% (27 persons) are financiers and business administrators. All of the participants have university degree or higher. 30% of the participants (38 persons) are working in telecommunication sector, 17% (22 persons) in education sector and 15% (19 persons) in finance sector. 47% of the participants (60 persons) have 10-16 years of work experience and 70% of the participants (90 persons) have been working in their existing companies for 1-6 years. 55% of the participants (70 persons) are entry level employees, 32% of the participants (41 persons) are middle level and 13% (17 persons) are senior managers. Seniority of the participants vary between 0-15 years. 80% of the participants (102 persons) have 1-6 years of seniority in their existing position (Table1).

Table 1: Demographic Data

Description	N	%
Gender		
Female	66	51,6
Male	62	48,4
Age		
23-27	10	7,8
28-40	100	78,1
41-60	18	14,1
Profession		
Engineer-Technician	54	42
Finance-Business	27	21

Administration		
Education	17	13
Other	30	23
<hr/>		
Education		
University	71	55
Master Degree	51	40
Doctorate	6	5
<hr/>		
Sector		
Telecommunication	42	33
Education	22	17
Finance	19	15
Other	45	35
<hr/>		
Work Experience (Year)		
0-9	47	36,7
10-16	60	46,9
11-42	21	16,4
<hr/>		
Seniority at the exist. Co. (Year)		
0	3	2,3
1-6	90	70,4
7-21	35	27,3
<hr/>		
Position		
Entry level	70	55
Middle level	41	32
Senior Manager	17	13
<hr/>		
Seniority in existing position (Year)		
0	4	3,1
1-6	102	80
7-15	22	16,9
<hr/>		
Total N : 128		

3.2 Procedure

Research data was collected either with face to face interviews or electronic surveys. Survey questions were asked the participants whom work at various levels in various organizations and their answers were filled in the survey forms by the researcher during the interview. Electronic survey link was sent to the mail addresses of each participant.

3.3 Instruments

Measurement of work engagement is realized by the 17-item Utrecht Work Engagement Scale "UWES" developed by Schaufeli and Bakker (2003). The scale was translated into Turkish by Turgut (2011) with Cronbach Alpha value 0,89. The scale measures the frequency of the employees' engagement behavior at work. It consists of three sub-dimensions: (1) vigor (6 items), (2) dedication (5 items), and (3) absorption (6 items). The responses range from (1) = Never, to (6) = Always.

Self-efficacy was assessed with 17-item work-related self-efficacy scale primarily developed by Sherer et al., translated in to Turkish by Gözüm and Aksayan and finally restructured by Yıldırım and İlhan (2010) with Cronbach Alpha value 0,80. Items in this scale are constructed for general self-efficacy measurement so that the researcher modified the items of the scale by adding work-related phrases without changing the general meaning and the goal of each item, i.e. "I leave everything undone" item was modified as "I leave every task undone at work." The scale measures the employees' choices of the statements describing their self-efficacy beliefs at work. The responses range from (1) = Never describes me, to (6) = Absolutely describes me (Shereret al. 1982, Gözüm and Aksayan 1999; cited in Yıldırım and İlhan, 2010).

Leadership behavior was assessed with 38-item leadership style scale developed by Çağlar (2011). In the scale, there are items that express transactional, transformational, laissezfaire, ethical, paternalist and servant leadership styles. Çağlar (2011) suggested that if the original version of these different leadership styles scales were used, it would be very long to complete the questionnaire by the participants. So, a method was used by Çağlar (2011) to select and put the specific characteristics of all leadership styles in one scale. In the literature the leadership styles are not strictly separated from each other. All of them have common points that they share. Eliminating the common points, the items that only express a specific leadership style (specific for each style) are included in the scale (Çağlar 2011).

3.4 Statistical Data Analysis

In the factor analyses which determine the factor structure of the variables, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure of sampling adequacy test and Bartlett's Test of Sphericity was firstly used to see whether data for the variables were convenient for conducting factor analysis or not. Then, factor analyses were conducted with Principal Component Analysis (PCA) and varimax rotation for the factor structure. Cronbach's Alpha Analysis is used for computing the reliability level of the factors. Pearson correlation analysis used for the determination of the significance, strength and direction of the relationships between variables and then simple and multiple linear regression analyses are conducted to test the hypotheses.

4. Findings

Factor analysis was performed for the leadership behavior variable with data collected through 38 items leadership style instrument. As a result, items *“Guides and pays attention to employees’ personal and career developments”*, *“Encourages employees to produce creative ideas”*, *“Encourages employees to perform as team members through common goals”*, *“Focuses on employees’ development rather than organizational goals”* were excluded from the analysis considering that their factor loadings were distributed on several factors. After the factor analysis repeated, items *“Emphasizes on subordinates’ loyalty rather than their performance while assessing them”*, *“Believes he/she is the only one who knows what is best for his/her employees”*, *“Expects loyalty from the employees against his/her attention and care”*, *“Wants to be acknowledged about and to control all details regarding the work”*, *“Asks employees’ ideas about work but makes the final decision”*, *“Despite establishing close relationships with employees, keeps his or her distance”* were excluded from the analysis because of their reliability (Cronbach’s Alpha) coefficients were found to be low (< 0,6). When the factor analysis performed with the remaining items again, it was found that leadership behavior variable was grouped under four factors, and total variance explained ratio was 65,96%.

When the items which were grouped under the first factor examined, it was found that these items represents the developmental aspects regarding several types of leadership behavior so that the first factor was named as **nourishing leadership** (Cronbach’s Alpha 0,95). The items grouped under the second, third and fourth factors are exactly the items belonging to the transactional, laissez-faire and ethical leadership style. Therefore these factors were named as their original name and their Cronbach’s Alpha Values are respectively 0,91, 0,85 and 0,69.

Factor analysis was performed for the work related self-efficacy variable with data collected through 17 items self-efficacy instrument. As a result, it was found that work-related self-efficacy variable was grouped under three factors and total variance explained ratio was 57,96%. These factors were named as self-confidence (Cronbach’s Alpha 0,88), perseverance (Cronbach’s Alpha 0,75) and effortlessness (Cronbach’s Alpha 0,77). The items grouped under effortlessness factor are the reverse coded items, which despite that they were perceived as the negative construct by the participants, are included in the analyses.

Factor analysis was performed for the work engagement variable with data collected through 17 items work engagement instrument. As a result, it was found that work engagement variable was grouped under four factors and total variance explained ratio was 74,1%. These factors were named as dedication (Cronbach’s Alpha 0,86), vigor (Cronbach’s Alpha 0,91), absorption (Cronbach’s Alpha 0,88) and persistence (Cronbach’s Alpha 0,81).

Correlation analyses were performed to determine the relationships between the variables and factors of this study. As it is demonstrated in Table 2, significant, positive and moderate-low intense ($r=0,361$) correlation between leadership behavior and work engagement is found. Furthermore, a significant, positive and moderate-

low intense ($r=0,382$) correlation between work-related self-efficacy and work engagement is found. However, no correlation were found between leadership behavior and work related self-efficacy. As it is also seen in Table 2, correlation analyses were performed at factor level in order to understand in details the correlation between the main variables of this study.

Table 2: Correlation Analysis among Research Variables

Variable	M	SD	V1	V2	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
V1 Leadership Behavior	3,64	1,01												
V2 Work Related Self-efficacy	4,62	0,56	-0,02											
V3 Work Engagement	4,18	0,79	,361**	,382**										
1. Nourishing Leadership	3,54	1,13												
2. Transactional Leadership	3,68	1,23			,749**									
3. Laissez-faire Leadership	4,10	1,11			,653**	,604**								
4. Ethical Leadership	3,22	1,15			,632**	,553**	,475**							
5. Self-confidence	4,60	0,66			,034	,015	-,015	,067						
6. Perseverance	4,36	0,71			-,019	-,091	-,044	-,018	,535**					
7. Effortlessness	4,90	0,70			-,064	-,038	0,18	-,031	,527**	,439**				
8. Dedication	4,30	0,97			,286**	,338**	,261**	,221*	,293**	,273**	,136			
9. Vigor	4,10	0,98			,352**	,346**	,270**	,260**	,406**	,223*	,188*	,704**		
10. Absorption	3,99	0,93			,255**	,254**	,116	,225*	,250**	,257**	,069	,573**	,581**	
11. Persistence	4,39	0,87			,234**	,166	,162	,161	,394**	,435**	,314**	,547**	,592**	,473**

** P<0,01 (2-tail)

* P<0,05 (2-tail)

A significant, positive and moderate-low intense correlation between nourishing leadership and all the factors of work engagement, as well as between transactional and ethical leadership and all the factors of work engagement except for persistence, have been found. There is a significant, positive and low intense correlation between laissez-faire leadership and dedication and vigor as well.

A significant, positive and moderate-low intense correlation is also found between self-confident, perseverance factors of work related self-efficacy and all the factors of work engagement. A significant, positive and low intense correlation is revealed between effortlessness factor of work-related self-efficacy and dedication and absorption factors of work engagement. We are also reminded that effortlessness factor had been included in the analyses after reversing the scores. Therefore, the aforementioned positive correlation between effortlessness and dedication and absorption should actually be interpreted as negative correlation.

No significant correlation is found between leadership behavior and self-efficacy dimensions in the correlation analyses at the factor level either. As a result, our hypothesis "H1: Leadership Behavior has positive effect on work engagement with the mediating role of self-efficacy of the employees" is rejected since no mediating role of work-related self-efficacy is found in the relationship between leadership behavior and work engagement.

Simple linear regression analysis was conducted in order to estimate at first the relationship between leadership behavior and work engagement (Table 3) and then between leadership behavior and work-related self-efficacy (Table 4) so that we could figure out leadership behavior's effect on work engagement and self-efficacy respectively.

Table 3: Regression Analysis among Leadership Behavior and Work-Engagement

Model	Independent Variables	R	R ²	Adj.R ²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,361	,130	,123	18,893	,000		12,914	,000
	Leadership Behavior						,361	4,347	,000

Dependent Variable : Work Engagement

As it is seen in Table 3, the simple linear regression model established between leadership behavior and work engagement with significant correlation found among them. This model is found significant and 13% ($R^2=0,130$) of work engagement is explained with leadership behavior.

Table 4: Regression Analysis among Leadership Behavior and Work-Related Self-Efficacy

Model	Independent Variables	R	R ²	Adj.R ²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,020	,000	-,008	0,051	,821		24,905	,000
	Leadership Behavior						-,020	-,226	,821

Dependent Variable : Work Related Self-efficacy

As it is seen in Table 4, the simple linear regression model established between leadership behavior and work-related self-efficacy is not significant. As a result of all analyses, our hypothesis is rejected. However, it is found that both leadership behavior and work-related self-efficacy could explain work engagement separately.

As it is seen in Table 2, a significant, positive and moderate-low intense ($R=0,382$) correlation between work-related self-efficacy and work engagement is found. The simple linear regression model is also established between these variables in order to understand how work related self-efficacy explains work engagement (Table 5).

Table 5: Regression Analysis among Work-Related Self-Efficacy and Work Engagement

Model	Independent Variables	R	R ²	Adj.R ²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,382	,146	,139	21,583	,000		3,181	,002
	Work Related Self-efficacy						,382	4,646	,000

Dependent Variable : Work Engagement

As it is seen in Table 5, the simple linear regression model established between work-related self-efficacy and work engagement is found significant, and 14,6% ($R^2=0,146$) of work engagement is explained with work-related self-efficacy.

As it was seen in the correlation table (Table 2), correlations between leadership behavior and most of the factors of work engagement variables and self-efficacy and some of the factors of work engagement variables severally were found. Therefore, regression analyses were conducted between each factor of leadership behavior (nourishing leader, transactional leader, laissez-faire leader and ethical leader) and self-efficacy (self-confidence, perseverance and effortlessness) variables and the factors of work engagement (vigor, dedication, absorption and persistence)

variable in order to understand to what extent those factors explain each other in the Tables 6.a, 6.b, 6.c and 6.d.

As it is seen in the correlation table (Table 2), the significant, positive and strong (0,749) correlation between nourishing and transactional leadership behaviors is revealed. Therefore, transactional leadership factor was excluded from the multiple regression model because it might cause multicollinearity if included in the multiple regression model with nourishing leader given that the two independent variables and also the correlation between nourishing leader and the factors of work engagement was a little bit stronger than the correlation between transactional leader and the factors of work engagement. Independent variables, which were found insignificant in the regression analyses conducted in factor basis, were excluded from the regression model, and the below results were found in the regression analyses as repeated with the remaining variables.

Table 6.a: Regression Analysis among Self-Confidence and Dedication

Model	Independent Variables	R	R²	Adj.R²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,293	,086	,078	11,797	,001		3,962	,000
	Self-confidence						,293	3,435	,001

Dependent Variable : Dedication

As it is seen in Table 6.a, the simple linear regression model was established between self-confidence and dedication. This model is found significant and 8,6% ($R^2=0,086$) of dedication is explained with self-confidence.

Table 6.b: Regression Analysis among Nourishing Leader, Self-Confidence and Vigor

Model	Independent Variables	R	R²	Adj.R²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,528	,279	,268	24,200	,000			
	Nourishing Leader						,339	4,459	,000
	Self-confidence						,394	5,188	,000

Dependent Variable : Vigor

As it is seen in Table 6.b, the model is found significant and 27,9% ($R^2=0,279$) of vigor is explained with nourishing leader and self-confidence. Self-confidence ($\beta=0,394$) explains vigor a little bit more than nourishing leader ($\beta=0,339$).

Table 6.c: Regression Analysis among Nourishing Leader, Perseverance and Absorption

Model	Independent Variables	R	R²	Adj.R²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,365	,133	,119	9,611	,000			
	Nourishing Leader						,260	3,188	,002
	Perseverance						,262	3,142	,002

Dependent Variable : Absorption

As it is seen in Table 6.c, the model is found significant and 13,3% ($R^2=0,133$) of absorption is explained with nourishing leader and perseverance. Perseverance ($\beta=0,262$) and nourishing leader ($\beta=0,260$) explain absorption almost equally.

Table 6.d: Regression Analysis among Nourishing Leader, Self-confidence, Perseverance and Persistence

Model	Independent Variables	R	R²	Adj.R²	F	P	β	t	Sig.
1	(Constant)	,529	,279	,262	16,030	,000			
	Nourishing Leader						,233	3,051	,003
	Self-Confidence						,212	2,344	,021
	Perseverance						,326	3,609	,000

Dependent Variable : Persistence

As it is seen in Table 6.d, the model is found significant and 27,9% ($R^2=0,279$) of persistence is explained with nourishing leader, self-confidence and perseverance. Perseverance ($\beta=0,326$) explains persistence more than nourishing leader ($\beta=0,233$) and self-confidence ($\beta=0,212$). Nourishing leader and self-confidence explain persistence almost equally.

Demographic groups, as shown in Table 1, were compared to examine whether there is discrepancy between the employees' work engagement and self-efficacy with regard to the sector they worked in and their education level by T-test and one way ANOVA analyses. No significant difference was found in employees' work engagement and self-efficacy with regard to their education level. However, significant difference was found in their self-efficacy with regard to their sector they worked in. As it is seen in Table 7, ANOVA test was found significant ($F=2,816$, $P=0,042 < 0,05$) which proves that there is a significant difference in the sectors with regard to self-efficacy. According to Tukey test result in Table 7, significant difference has been found in employees' self-efficacy beliefs in education and telecommunication sectors. Self-efficacy belief of employees' working in telecommunication sector is moderately higher than the ones working in education sector (Table 7).

Table 7: ANOVA and Tukey HSD Test for the Self-Efficacy by Sectors

	N	Mean	F	Sig.	
Work Related Self-efficacy			2,816	,042	
Education	22	4,4118			
Telecommunication	42	4,8053			
Finance	19	4,5604			
Other	45	4,5725			
Tukey HSD Results					
		Mean	Diff.	Std. Err.	Sig.
Education					
	Telecom	-0,39356	0,14503	0,038	
	Finance	-0,14861	0,17259	0,825	
	Other	-0,16078	0,14336	0,677	
Telecommunication					
	Education	0,39356	0,14503	0,038	
	Finance	0,24495	0,15236	0,378	
	Other	0,23277	0,11823	0,205	
Finance					
	Education	0,14861	0,17259	0,825	
	Telecom	-0,24495	0,15236	0,378	
	Other	-0,01218	0,15077	1,000	
Other					
	Education	0,16078	0,14336	0,677	
	Telecom	-0,23277	0,11823	0,205	
	Finance	0,01218	0,15077	1,000	

P<0,05

5. Discussion

We shall be reminded of the following questions we asked at the beginning of this article: Are managers able to increase their subordinates' self-efficacy by showing some certain leadership behavior, and thus motivating them to work efficiently with enthusiasm and engagement in their job? Or do employees who are working efficiently with motivation, enthusiasm and engagement in their job show this positive behavior independent from their perception of the managers' leadership behavior?

As a result of this research and the answers to the questions above, we may argue that managers could directly increase their subordinates' work engagement when they could show a certain leadership behavior. However, we could not state that this impact is so prevalent. We may predict that there are other factors effecting employees' work engagement besides leadership behavior.

In the job demands and resources theory (Demerouti et al. 2001), job resources are located at four levels: (1) the level of the organization at large (e.g., pay, career opportunities, job security), (2) the interpersonal level (e.g., supervisor and co-worker support, team climate), (3) the level of the organization of work (e.g., role clarity, participation in decision-making), and (4) the task level (e.g., performance feedback, skill variety, task significance, task identity, autonomy (Bakker et al. 2003). Schaufeli and Bakker (2003) also postulated that job resources, such as social support, managerial coaching, superior's support, recognition, autonomy and performance feedback, are positively associated with work engagement. It is obvious that many job resources mentioned in the job demands and resources theory have positive effect on the employees' work engagement. Leadership behavior is one of those factors effecting employees' work engagement as well.

Xanthopoulou, Bakker, Demerouti and Schaufeli (2007)'s study showed that self-efficacy mediated the relationship between job resources in the "JD-R" model and engagement. In this study, it is aimed to investigate leadership behaviors' effect on work engagement with the mediating role of work-related self-efficacy, without considering the other job resources but leadership. Therefore, our hypothesis was determined by the findings that leadership behavior has positive effect on work engagement with the mediating role of self-efficacy of the employees. As a result, our hypothesis was rejected; nevertheless, it is found that leadership behavior has direct effect on employees' work engagement but with no mediating role of their work-related self-efficacy.

Previous studies on leadership demonstrates that leaders constitute employees' self-efficacy by building trust, revealing their potential, providing timely feedback, emphasizing the relationship between significant goals and values with stability (Avolio and Bass, 1988, Conger and Kanungo 1987; Shamir et al. 1993; cited in Knippenberg, D., Knippenberg, B., De Cremer, D., Hogg, M.A. 2004). Additionally, Schaufeli (2006) proposes some practical implications of work engagement for organizations, i.e. leadership that sets a positive socioemotional climate and training, as well as career development that builds employee self-efficacy beliefs offer opportunities for learning while following a career. In such studies, it is stated that there is not a direct but an indirect relationship between leadership behavior and self-efficacy beliefs with the inclusion of some mediating constructs, such as building confidence, stimulating training and development etc. However, in this study, it is examined whether leadership behavior is effecting the employees' work engagement through the direct mediating role of self-efficacy or not, and thus this relation is not confirmed as a result.

Even though our hypothesis rejected, it was found that there was a significant, direct and positive but not so strong correlation between employees' work-related self-efficacy beliefs and work engagements. Namely, many factors could severally impact on employees' work engagement. As discussed above, while leadership behavior and other job resources were effecting severally employees' work engagement, we also may conclude that another separate factor could be their work related self-efficacy beliefs as the outcome of this study.

When we examined the results of the correlation analyses performed for the factors, we found that nourishing leadership effected all the dimensions of work engagement variable, while laissez-faire leadership did not have, except for dedication and vigor, an impact on absorption and persistence. Accordingly, we may state that employees who are reporting to a laissez-faire leader work with passion, energy and enthusiasm, but could not receive any effect from their leader in order to remain stable, focused and concentration on their work. Similarly, employees who are reporting to a transactional or ethical leader could not receive any effect from their leader through their continuous engagement in their work. We might assume that transactional and ethical leaders' coercive practices against inappropriate

behaviors of employees could have a negative impact on employees' persistence through their work engagement.

Self-confidence and perseverance dimensions of employees' work-related self-efficacy impact positively on all the dimensions of work engagement, and there is also a positive correlation found between effortlessness and work engagement's vigor and persistence dimensions. We are also reminded that the negative items grouped under the effortlessness factor were the reverse-coded items and included in the analyses as it is. Therefore, the correlation between effortlessness and work engagement's vigor and persistence is actually negative.

The most prevalent and positive significant correlation is found between persistence and perseverance, between persistence and self-confidence and also between vigor and self-confidence (Table 2). As it is also revealed in the regression analyses (Tables 6.a, 6.b, 6.c and 6.d) that self-confidence has stronger effect on work engagement dimensions than the other self-efficacy dimensions. Perseverance is primarily effective on persistence and secondarily on absorption. **Nourishing leadership, among all leadership styles, has more significant effect than the other leadership styles on vigor, absorption and persistence except for dedication.**

Therefore, employees who have self-confidence towards success and perseverance could work well-engaged in their job. This situation primarily leads them to become dedicated, persistent and vigorous in their job. When an effective leadership behavior is in place, employees become engaged in their work primarily with dedication and vigor.

In today's business environment, especially in the companies operating in sectors where the competition is intense, it is believed that the employment of achievement-oriented, highly self-confident, perseverant staff and the encouragement of nourishing leadership style would help employees' work engagement, and thus increased company performance. However, it should be noted that there could be many other factors effecting positively employees' work engagement.

This study may leave an impression of high work-related self-efficacy about all the participants because they either are highly-educated, or work in sectors, such as telecommunication, education and finance that require relatively higher qualification. However, no significant difference was found in employees' work engagement and self-efficacy with regard to their education level. Significant difference was only found in employees' self-efficacy with regard to their sector they worked in. Self-efficacy belief of employees' working in telecommunication sector is moderately higher than the ones working in education sector.

For the future studies, it is suggested that further research for other factors effecting work engagement with higher number of participants is conducted, which would provide a more integrated understanding of the reasons for employees' work engagement. A more diversified sampling regarding educational level and sector of the employees would provide clearer and a more comparative results for the employees' self-efficacy and work engagement.

6. References

- Aksoy, B. (2008), *The relationship between paternalistic leadership, empowerment, and turnover intention: an empirical study*. Master Thesis. Marmara University, Social Sciences Institute, Organizational Behavior, İstanbul.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York.
- Bakker A.B., Demerouti E., De Boer E., Schaufeli W.B. (2003). *Job demands and job resources as predictors of absence duration and frequency*, Journal of Vocational Behavior. 62 341–356.
- Barbuto, J. E. Jr. & Wheeler, D. W. (2006), “Scale development and construct clarification of servant leadership”. *Group and Organization Management*.31, (3), 300-326.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance Beyond Expectations*. New York: Free Press.
- Bass, B. M. (1986). *From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Share the Vision*. New York: Free Press.
- Bass, B. M. (1999). *Two Decades of Research and Development in Transformational Leadership*. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 1999, 8 (1), 9-32.
- Bass, B., Avolio, B. (2002). *Manual for the multifactor leadership questionnaire*. Redwood City, CA: Mindgarden.
- Bowditch, J.L., Buono, A.F. (1990). “*A Primer on Organizational Behavior*”. 2nd. edition, USA, John Wiley and Sons.
- Cameron, J., Dutton, J. and Quinn, R.E. (2003). *Positive Organizational Scholarship*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Crabtree, S. (2004). “*Getting personal in the workplace: Are negative relationships squelching productivity in your company?*”. *Gallup Management Journal*.
- Çağlar, E.S. (2011). *The impact of empowerment on work engagement mediated through psychological empowerment: Moderating roles of leadership styles and work goal*. Marmara University, Social Sciences Institute, Organizational Behavior, Doctorate Thesis.
- Demerouti, E., Bakker, A.B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W.B. (2001). *The job demands-resources model of burnout*. *Journal of Applied Psychology*, 86, 499-512.
- Goodwin, V.L., Wofford, J.C., Whittington, J.L. (2001). *A theoretical and empirical extension to the transformational leadership construct*. *Journal of Organizational Behavior*, 22, 7, 759-774.
- Güneşer, A.B. (2007). *The Effect of Person-Organization Fit on Organizational Commitment and Work Engagement; The Role of Person-Supervisor Fit*. Marmara University, Social Sciences Institute, Organizational Behavior, Doctorate Thesis.
- House, R. J., Hanges, P. J., Ruiz-Quinatanilla, S. A., Dorfman, P. W., Javidan, M., Dickson, M., Gupta, V. And GLOBE (1999). *Cultural Influences on Leadership and Organizations, Advances in Global Leadership*. Stanford, CT: JAI Press Vol 1, 171-233.
- Judge, T.A., Erez, A., & Bono, J.E. (1998). *The power of being positive: The relationship between positive self-concept and job performance*. *Human Performance*, 11, 167, 187.
- Knippenberg, D., Knippenberg, B., De Cremer, D., Hogg, M.A. (2004). *Leadership, self, and identity: A review and research agenda*, *The Leadership Quarterly* 15, 825–856.
- Koyuncu, M., Burke, R.J. ve Fiksenbaum, L. (2006). *Work engagement among women managers and professionals in a Turkish bank, Potential antecedents and consequences*, *Equal Opportunities International*, 25 (4), 299-310.
- Llorens, S., Schaufeli, W. B., Bakker, A., Salanova, M. (2007). *Does a positive gain spiral of resources, efficacy beliefs and engagement exist?*, *Computers in Human Behavior*, 23, 825-841.

- Luthans, F., Avey, J.B., Avolio, B.J., Norman, S.M., & Combs, G.M. (2006). *Psychological capital development: toward a microintervention*. *Journal of Organizational Behavior*, 27, 387-393.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., Leiter, M.P. (2001). *Job Burnout*, *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422.
- May, D.R., Gilson, R.L. and Harter, L.M. (2004), "*The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work*", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 77, 11-37.
- Roberts D. R. and T. O. Davenport. (2002). *Job Engagement: Why It's Important and How to Improve It*. *Employment Relations Today*. 29.3, 21-29.
- Shackleton, Viv. (1995). *Essential Business Psychology Business Leadership*. USA, Clive Fletcher.
- Shamir, B., House, R.J., Arthur M.B. (1993). *The Motivational Effects of Charismatic Leadership: A Self-Concept Based Theory*, *Organization Science*, 4, 4.
- Schaufeli, W.B., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V. and Bakker, A.B. (2002), "*The measurement of engagement and burnout: a two simple confirmatory factor analytic approach*", *Journal of Happiness Studies*, Vol. 3, 71-92.
- Schaufeli, V., Bakker, A. (2003). *Utrecht Work Engagement Scale, Preliminary manual version 1*, Occupational Health Psychology Unit, Utrecht University.
- Schaufeli, V., Bakker, A. (2006). *The Measurement of Work Engagement with a Short Questionnaire; A Cross National Study*, *Educational and Psychological Measurement* Vol. 66 No.4, 701-716.
- Schaufeli, W.B. & Salanova, M. (2007). *Efficacy or inefficacy, that's the question: Burnout and work engagement, and their relationship with efficacy beliefs*. *Anxiety, Stress & Coping*, 20, 177-196.
- Seligman, M.E.P., Csikszentmihalyi, M. (2000). *Positive psychology: An introduction*, *American Psychologist*, 55 (1), 5-14.
- Shin, K.H. (2003). *Job engagement and job burnout in a South Korean sample*. Doctoral Dissertation for Doctor of Philosophy, Kansas State University.
- Stone, A. G.; Russell, R. F. & Patterson, K. (2004), "*Transformational versus servant leadership: a difference in leader focus*". *The Leadership and Organization Development Journal*. 25, (4), 349-61.
- Turgut, T. (2011). *Work engagement: Relationship with work overload, time flexibility, supervisor support and work-to-family conflict*. *Atatürk University, Economical and Administrative Sciences Journal*, Vol. 25, 3-4.
- Xanthopoulou, D, Bakker, A., Demerouti, E. & Schaufeli, W. (2007). *The role of personal resources in the job demands-resources model*. *International Journal of Stress Management*, 14 (2), 121-141.
- Yıldırım, F., İlhan, E.Ö. (2010). *Validity and reliability study of General Self-efficacy Scale Turkish Version*, *Turkish Psychiatry Journal* 21 (4), 301-8.
- Yurtkoru, E. S. (2001). *The Role of Leadership in the Organizational Change Process*. Marmara University, Faculty of Social Sciences, Discipline of Management and Organization, Doctoral Dissertation.

TOURISM POTENTIALS OF POLTAVA REGION AS A CONDITION FOR CULTURAL DEVELOPMENT

DR. Ihor RUDENKO – Sophia RUDENKO

(PhD in Philosophy – Lecturer; Poltava Oil and Gas College of PoltNTU, Ukraine)

Each region has significant tourist resources, the uniqueness and essential attractiveness of which create the preconditions for the formation of an interregional tourist product. The variety of natural, climatic, resource and historical conditions that contribute to the formation of a tourist product, have become the basis for the creation of new recreational areas of tourist destination. For centuries, in the Poltava region, a kind of folk art was created in such varieties as pottery, art embroidery, artistic woodworking, weaving and carpet weaving, decorative painting, braiding, etc. In the oblast, a large number of museums - state and public ("folk"). Development of tourism, which is manifested in its diverse nature and close factor interdependence practically with all spheres of life, allows us to use tourism as an effective tool for stimulating socio-economic growth on national and local levels.

Keywords: tourism, tourist infrastructure, regional labor market, recreational attractiveness of the Poltava region

According to the Concept of the State Target Program for the Development of Tourism and Resorts for the period up to 2022, tourism in Ukraine has been redefined as one of the priority areas of social and economic development both in the country as a whole and in its regions and cities. Nevertheless, there are many challenges to the successful functioning of the Ukrainian tourism sector, and the present article aims at defining these elements in great details as perceived at the regional level.

The tourism sector's developmental format is vividly reflected in the Development Program. The State Program, first and foremost, must solve these and other problems in Ukrainian tourism. It is envisaged that sufficient conditions for foreign and domestic investments and credit funds for the development of the material and technical bases of the tourism industry are created, and which, in turn, is realized through the development and implementation of mechanisms for attracting and distributing extrabudgetary funds [2].

It can be argued that the development of the tourism industry plays an important role in solving social problems of the state. Firstly, throughout the world, new jobs are created with the expansion of tourism, the social and living standards of the population are maintained, and the country's budget is filled. Secondly, the development of the tourism industry contributes to the improvement of the following items as well: i.) the infrastructure of the region, ii.) the level of education and medical care, iii.) the introduction of new means of disseminating information, and the like. Finally, tourism is primarily a system that provides an integrated understanding of the history, culture, customs, spiritual and religious values of the city, region, and country. Consequently, tourism directly affects the social, cultural and economic life of the state [6].

Internationally, the Poltava Region is probably best known as the site of the Poltava Battle, the decisive battle concluding the twenty-one year Northern War, in which the forces of Peter the Great - also known in our part of the world as Peter I - crushed the armies of Sweden's King Charles XII, and thus having effectively established Russia as the dominant country in this area of the world. The Poltava Region has also the reputation for being the locus of ancient civilizations dating as far back as 1100 BC.

All who have lived here have a high awareness of Poltava's rich history of Ukrainian culture and lore. Yuri Kondratyuk made a significant - yet by many little known - contribution to the world's scientific establishment in the area of space exploration, and his published work in mathematics also helped launch both the Soviet and the American Space Programs. Mr. Kondratyuk was a significant contributor and supporter of the Soviet aviation program as well. Furthermore, there are several internationally renowned artists that lived in the Poltava area, and whose magnum opuses are displayed in such museums as the Louvre in Paris.

Local Poltavites take pride in how Poltava has played a central role as being the cradle of the modern Ukrainian language. Poltavan author, Ivan Petrovich Kotlyarvesky, was among the many first scholars to publish in the modern Ukrainian vernacular.

Poltava has a top high rank in the Ukrainian Oblast capitals in terms of the quality of life. Poltava remains one of the most beautiful and ecologically safe cities in Ukraine. Locally, Poltava is described as a "big village" due to the possibility of one's encountering familiar and friendly faces at every outing. Local communities are also very proud of the city's overall cleanliness and enthusiasm with which they boast Poltavian contributions in many different spheres of life. Local Poltavites also tend to point out that Poltava continues to enrich the nation's and world's artistic tapestry as Ukraine's 2007 Eurovision semi-finalist, Verka Serduchka, is also a Poltava native [3].

While geographically located in Eastern Ukraine, Poltava is symbolically and culturally in the center of the best of what Ukraine has to offer. Known today as "Little St. Petersburg" and "the Lviv of the East", Poltava's historical reputation is one that can be described in terms of the "soul" and the "cultural center" of Ukraine. Poltava is symbolic of "all things Ukrainian," and arguably is an essential stop on any traveler's itinerary to claim an authentic Ukrainian experience.

Modern day Poltava continues to amaze visitors, and it is a promising sign to watch its steady and forward transition into a modern European city. The city's beautiful architecture and environment make it an ideal place to rest, and thus absorbing its historical significance.

5 History Facts about Poltava:

1. Location: Eastern Central Ukraine, on the banks of the Vorskla River – left tributary of the Dnipro River
2. Governmental Designation: Administrative Center of the Poltava Oblast (province)

3. Population: 325,000
4. Local Language: Poltava is a city where Eastern and Western Ukrainian cultures intersect. Both Ukrainian and Russian are widely spoken and understood here.
5. Educational Institutions: The city of Poltava boasts 3 universities, multiple higher education institutions, 2 academies, 23 colleges, 2 boarding schools, 3 lyceums, and 38 primary and secondary schools [1].

Poltava City Center

No matter which street you choose to enter Poltava, you eventually find yourself in the city center. The city's significant commercial streets all intersect in the city center at Corpusny park which is a large and circular roundabout. With regards to sightseeing purposes, the most significant of these streets is the Sobornosti street that intersects the Corpusny park in a North-South direction. On the Southeast side of the Corpusny park, you will find most of Poltava's sightseeing attractions.

This central area of Poltava used to be the location of the city fortress. In 1840, it was turned into a memorial park with gardens covered in glorious flowers from spring through fall [7].

Any tour of the center should start at the Monument of Glory which is also referred to as "the Eagle" by natives in their efforts of commemorating the victory of the Russians over the Swedes at the battle of Poltava in 1709.

After Poltava was passed to the Russian Empire in the 19th century, the fortress in the city center was destroyed and subsequently replaced with the current architecture. The influence of Tsar Peter I (Peter the Great) is evident in the surrounding architecture. It was Peter I's intention to develop and thrive Poltava into "Little St. Petersburg", considering Russia's stunning victory in the Battle of Poltava. If you have the chance to visit St. Petersburg, reputedly one of the most beautiful cities in the world, you may notice Poltava's resemblance to St. Petersburg's Palace Square.

It can be argued that the radial design of the city center was to advance the defense of the city. The white-columned buildings surrounding the city center were built in the style of 19th century Russian Classicism. These buildings include the city administration center (with the Ukrainian flag on top), an art school, a cinema named after I.P. Kotlyarevsky, and the central post office [6].

City Monuments

Friendship of Nations Rotunda, also known as the "White Rotunda," is located a twenty-five-minute walk from the city center. You can find it by following the Sobornosti Street to the end, and past the pedestrian district. It was built in 1909 in honor of the 200th anniversary of the Battle of Poltava.

The White Rotunda is located in the area of Soborny Maydan (Cathedral Square). Here, you will also find a beautiful panoramic view of the city, the Lileya restaurant overlooking the bluff, the Monument to Poltava Halushky and the reconstructed St. Assumption Church, which was built in 17th century and was destroyed in 1934 (For further details, see section on Poltava's Religious Sites). You may also enjoy the view of the *Khrestovozdvizhensky Monastery* from Ivan's Hill (location of White Rotunda).

Near the Rotunda, you will find *the Monument to Poltava Halushky (dumplings)*. *Monument to Poltava Halushky* was erected on the day that marks the "day of laughter" in Ukraine, that is, on April 1 2006. The date is also Gogol's birthday, who made Poltava Halushky famous by writing in his stories about the region. While sitting on the dumplings or in the spoon, tourists and wedding parties also enjoy taking photos.

Poltava Halushky was created in 1995 by Baturin and Bilius in memory of the Cossacks Regiment that defended Poltava. The monument overlooks the Northeastern corner of Corpusny Park and is located adjacent to and north of the park located in front of the Regional Museum.

The Poltava *Statue of Shevchenko* can be found in the Petrovsky Park, facing the Poltava Regional Museum. It is unique in that it was built by Kavaleridze in the Cubist style in 1926. (Taras Hryhorovych Shevchenko, the great Ukrainian poet, artist and thinker of the 19th century, and considered by many to be the most outstanding person of Ukraine, was a great fighter for independence. Many believe that without Shevchenko, an independent Ukraine might not exist today) [5].

Summer Festivals and Events

The Poltava region is particularly rich in Ukrainian culture which includes some of the following festive events:

Sorochyntsi Fair: Ukraine's largest fair is held every mid-August in the village of Velyki Sorochyntsi near Poltava in the Mirhorod district of the Poltava Oblast. During the seven days of the fair, regular buses (every half hour or so) and other means of transportation run to the fair from surrounding villages and the bus stations in Poltava.

By a Presidential Decree of August 18, 1999, the Sorochyntsi Fair has been designated as Ukraine's National Trade Fair. The fair is a showcase for traditional handicrafts, made by skilled and master craftsmen, as well as theatrical performers who re-enact scenes of village life from famous Ukrainians stories. The fair attracts international tourists, Ukrainians from throughout the country and dignitaries from over twenty foreign delegations.

Mazepafest: A summer rock band festival is held in Poltava with some regularity (not necessarily every year), usually in late summer/autumn. If you are in town during this time, you may ask around to see if it is going on.

Day of Poltava: It is held every September 23 as a celebration of the city. You may watch for small celebrations throughout the city and try to get tickets to the evening gala performance in the Vorskla stadium that features nonstop concerts, dance performances, ceremonial presentations and ends in fireworks.

The Feast of the Holy Trinity: Every mid-June, the floors of the churches are strewn with leaves, grasses and wild flowers and the doorways are hung with leaves. You should also watch for residents who decorate their homes with leaves during this time.

The Eve of Ivana Kupala: A uniquely Ukrainian holiday held every July 6. It is a celebration of water and fire elements connected to the Summer Solstice. The festive is held near bodies of water, with youths doing wreaths, building fires and jumping over them, individually or with a loved one, based on ancient Pagan fertility rites. Girls can learn their fortunes by watching the direction their wreaths flow when placed on the water, and, according to old traditions, wealth will come to anyone who finds a fern flower during the ceremony. A great warm weather evening should follow based on Ukrainian traditions and prophesy.

Museums

The rich history of the region is carefully handed down for the future generations. At the end of 2017, thirty-six state museums preserved more than 527,000 artefacts of Ukrainian Museum Collection.

The best in the region is the **Poltava Local History Museum**, founded in 1891 under the rule of Poltava province territorial council. Its main exposition is a collection of soils and herbarium gathered by the expedition of a well-known soil scientist, professor V. V. Dokuchaev. Nowadays, forty museum halls and depositories contain more than 200,000 exhibits. Annually, more than 140,000 sightseers visit the Poltava Local History Museum.

Poltava Art Museum, whose depositories contain collections of local and foreign masters, is well-known far beyond Ukraine. In 2004, the museum celebrated its 85th anniversary.

Nowadays, the **State Historic-Cultural Reserve «The Field of Poltava Battle»** has become a significant cultural and scientific centre for the exploration of Ukrainian history of the 16-17th centuries in the context of European history. The reserve is a part of the International Organisation of National Military Parks (under auspices of UNESCO) and is included into the world tourist route. Unique historical artefacts and valuable collections are kept in the local history museums of Kremenchuk, Lubny, Myrhorod, Dykanka, Khorol, Karlivka, Komsomolsk.

Zinkivtsi district is notable for the **National Culture Preserve of Ukrainian Pottery** in Opishnia village – the only Ukrainian specialised ethno-art, research-and-development, cultural and educational institution, which plays the role of the main Ukrainian centre for exploration, preservation and popularisation of Ukrainian pottery heritage.

There is also the *Poltava Museum of Aviation and Astronautics* that holds creative heritage of well-known specialists in the field of rocket production, aeronautics, aviation and astronautics, and of those who were born or had spent some years of their life in the Poltava region.

Conclusions

Poltava region occupies a special place in the history of Ukrainian culture as it is the spiritual capital of Ukraine. On the territory of the region, events that had determined the fate of Ukraine have taken place more than once, and therefore Poltava has many recreation places, historical monuments and other outstanding objects; these can attract the attention of tourists not only in the Poltavan region and in other Ukrainian regions, but also of tourists from foreign countries.

With regards to Poltava, it also can be concluded that

- The agro-industrial complex is highly developed and is characterized by the high level of cereal and industrial crops production, as well as of livestock farming.
- The industrial growth rates of the region are higher than the typical indices of other Ukrainian regions.
- Positive macroeconomic rates and permanent growth of demand make the Poltava region a practically ideal place to enter the Ukrainian market.
- Poltava region has significant scientific and technical potential that can secure the development of the main economic and social sectors of the region.
- Favourable business climate is created by the developed network of information and of consulting centres with modern technical equipments, which together with the small business, are supported by the government authorities.
- There are sixty-four vocational colleges and higher education institutions in the Poltava region with professional education in more than two-hundred specialities, and thus providing highly professional personnel for the enterprises of the region.
- A developed network of medical and cultural institutions, sport and recreation centres provide an opportunity for harmonious personality development of each citizen of the Poltava region.

Although the current infrastructure of tourism services in the Poltava region has not met the demands of world tourism yet, it is actively developing, and it can serve as a basis for creating a more modern infrastructure that will meet global standards by taking into account relevant recreational, cognitive, humanitarian, business, environmental and other requirements as well.

References

1. Duca A.P. (2012), *Teoriia ta praktyka investytsiinoi diialnosti. Investuvannia: Navchalnyi posibnyk* [Theory and Practice of Investment Activity. Investing: A Tutorial], Karavela, Kyiv, 432 p.
2. Ekskursiina diialnist yak odna iz skladovykh turystychnoi sfery Elektronne naukovo fakhovoho vydannia 3(08) "Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia" 211-4
3. Ekspres-vypusk Holovnoho upravlinnia statystyky u Poltavskii oblasti (2016), «Capital Investment in the Poltava Region in January-December 2015», Vol. 36, vid 25.02.2016 roku, available at: <http://www.pl.ukrstat.gov.ua> (Accessed 15 Apr 2017).
4. Kontseptsiia Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku turyzmu ta kurortiv na period do 2022 roku 1 serpnia 2013 r. 638-r E-resource: <http://www.zakon0.rada.gov.ua> 2017
5. Kostiukevych R.M. (2011), *Investytsiinyi menedzhment. Navchalnyi posibnyk* [Investment management. Uchebnoe posobye], Rivne, NUVHP, 270 p.
6. Poltava Regional State Administration (2015), available at: <http://www.admpl.gov.ua/page/informaciya-pro-finansuvannya-ta-rezultati-vikonannya-regionalnih-program-za-2015-rik> (Accessed 26 Mar 2017).
7. The Official Website of the State Statistics Committee of Ukraine (2016), available at: www.ukrstat.gov.ua (Accessed 2 Apr 2017).
8. Ukraine Today Leading Catalog of Enterprises, available at: <http://www.rada.com.ua/ukr/RegionsPotential/Poltava/> (Accessed 5 Apr 2017).

A KREATIVITÁS MINT GAZDASÁGI ERŐFORRÁS

DR. SCHUCHMANN Júlia

(geográfus, főiskolai adjunktus, Tomori Pál Főiskola)

A tanulmány vázlatát a Tomori Pál Főiskolán 2018. november 20-án a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett „Határtalan tudomány” című konferencián tartott szekció-előadás adja. Jelen tanulmány tárgya a kreatív gazdaság globális és hazai sajátosságainak bemutatása. Célja, hogy a szakirodalom alapján bemutassa a kreativitás mint gazdasági erőforrás egyre növekvő szerepét. Célja az is, hogy rávilágítson a kreatív gazdasági ágazatok foglalkoztatásban betöltött növekvő szerepére. A tanulmány kitér a kreatív gazdaság nyugat-európai és hazai sajátosságaira is.

Kulcsszavak: kreatív gazdaság, kreatív osztály, területi jellemzők

1. Bevezetés

Az egyre globalizáltabbá váló világ egyik talán legfontosabb jellemzőjévé a növekvő versenyhelyzet vált. Kiemelt fontosságot nyert a versenyképesség, legyen szó akár országokról, régiókról, városokról vagy vállalkozásokról. Ebben a fokozódó versenyben elengedhetetlen a résztvevők, a gazdasági és társadalmi szereplők folyamatos képessége arra, hogy megújuljanak, sikeresen alkalmazkodjanak a gyorsan változó környezethez és a kihívásokhoz. A globális versenyben ezért azok a térségek sikeresek, akik egyrészt innovatívak, másrészt pedig kreatívak. A gazdaság versenyképessége ma már kevésbé alapul a tömegesen rendelkezésre álló munkaerőn (bár még mindig jelentős egyes ágazatok esetében), egyre inkább fontossá válik ennek a munkaerőnek a „minősége”, vagyis a tudása, speciális képesítése, sőt a kreativitása is. A kreativitásnak mint versenyképességi tényezőnek és gazdasági erőforrásnak a felismerése a fejlett gazdaságokban már évtizedes hagyományai vannak. Ezekben az országokban központilag támogatják a kreatív gazdasági ágazatokat és a nemzeti jövedelem jelentős hányadát fordítják a lakosság magas szintű képzésére, tudásának bővítésére. A kreativitás egyfajta divat- és hívószóvá vált mára a gazdaságfejlesztési stratégiai dokumentumokban, ágazatpolitikai célkitűzésekben, mégis számos szakmai fórumon találkozunk a kreatív gazdaság kritikáival. Egyrészt még máig is szakmai vita tárgyát képezi a kreatív gazdaság fogalma és a kreatív gazdaság valódi tartalma. Nem egységes a szakirodalom abban a tekintetben sem, hogy melyik gazdasági ágazatok tekinthetőek tisztán kreatívnak, hol a határvonal a kreatív és a nem kreatív munkavégzés között. Ugyanígy nagyon nehéz eldönteni azt is, hogy mely foglalkozási csoport tartozik a kreatív osztályba, valójában kikből is állnak a kreatív gazdaságot működtetni képes kreatív osztály tagjai? A térben hol koncentrálódnak? Mi jellemzi Magyarországon a kreatív gazdaságot és a kreatív osztályt? Jelen írás keretei között nincs mód arra,

hogy ezeket a kérdéseket hiánytalanul megválaszoljuk, csupán kísérletet teszünk arra, hogy a meglévő nemzetközi és hazai szakirodalom alapján összefoglaljuk a legfontosabb jellemzőket.

2. A kreativitás fogalma

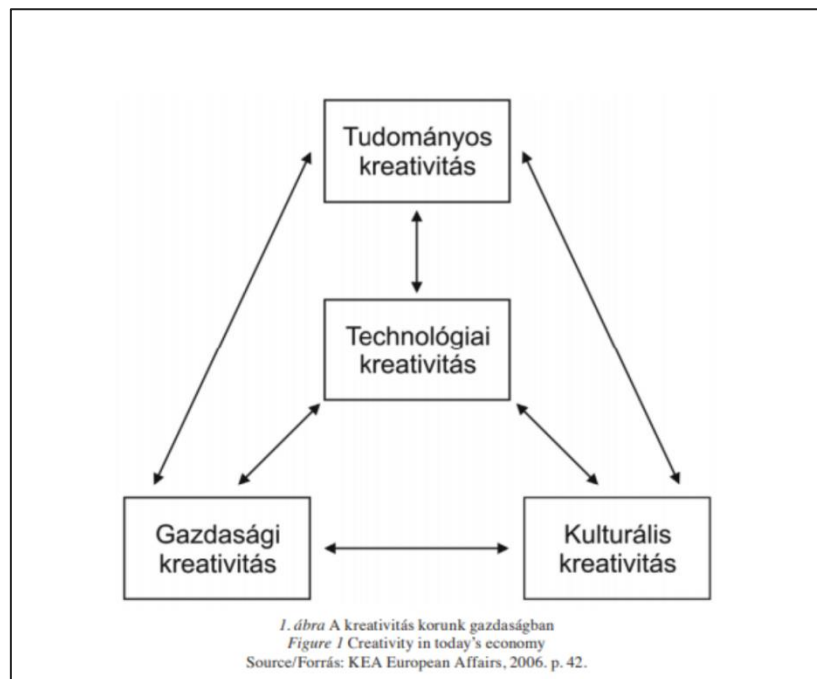
A kreativitás kifejezés a latin „creo” teremt, alkot, létrehoz szóból származik. A kreativitás mint adottság iránti tudományos érdeklődés az 1950-es évek Amerikájában kezdődött, ahol elsőként egy amerikai pszichológus kezdte el vizsgálni a fogalmat. Guilford amerikai pszichológus 1950-ben publikált definíciója alapján a kreativitás a divergens, széttartó, szabálytalan, nem szokványos gondolkodást jelenti, amely képes több, egymástól független megoldást találni egyetlen problémára. Jellemzője a nyitottság, a probléma átfogalmazásának képessége, illetve össze nem illő megoldáselemek összeillesztése. Guilford szerint a kreativitásnak hat fontos összetevője van. Ezek a következők: *Fluencia*, amely a gondolkodás és a szellemi tevékenység könnyedségére, gyorsaságára utal. *Flexibilitás*, ami a változó igényekhez történő gyors alkalmazkodást jelenti. *Originalitás*, ami a gondolatok eredetiségét, váratlan, újszerűségét jelenti. *Szenzibilitás*, érzékenység, ami elsősorban a problémamegoldás szerinti érzékenységet takar. *Elaboráció (kidolgozottság)* a részletek kidolgozottságára való hajlam. És végül *redefiníció*, ami a meglévő tudás, struktúrák újraértelmezésének, újradefiniálásának az igényét jelenti.

Guilford definíciója azért érdekes, mert alapvetően egymásnak ellenható tulajdonságokat tart kreatívnek, hiszen egy kreatív elme szerinte szabálytalan, rendezetlen, mégis képes struktúrákban gondolkodni, mi több, új értéket is létrehozni. Rogers szerint a kreativitás az önmegvalósítás egyik alapja, a kreativitás lehet pozitív és lehet negatív irányú is, azaz a kreativitással lehet építeni, de rombolni is.

A magyar származású világhírű Csíkszentmihályi Mihály az ún. flow-kutatásaiban vizsgálta a kreativitás szerepét is. 1996-ban publikált „*Flow and Psychology of Discovery and Invention*” című munkájában megállapította, hogy a flow-állapot eléréséhez szintén elengedhetetlen a kreativitás átélése. A kreativitás gazdasági folyamatokban történő értelmezése tulajdonképpen egybeesik a poszt-indusztriális társadalmi átalakulással, a poszt-fordista átmenettel. Így a kreatív gazdaság fogalmával is az 1970-es években találkozhatunk először. Rogers (1954) szerint a gazdaságnak szüksége van a kreativitásra, hiszen ez viszi előre. Jelenleg a kutatók egyetértenek abban, hogy a kreativitásnak nincs egységesen elfogadott definíciója, a trend sokkal inkább az, hogy értelmezése egyre tágul. Tulajdonképpen a kreativitás a társadalmi és a gazdasági élet minden területén jelen van, ahogy azt az alábbi ábra is mutatja (*Lásd: 1. ábra*).

1. ábra: A kreativitás formái

Forrás: KEA European Affairs, 2006 42.

A kreatív gazdaságot jellemzően a kreatív gazdasági tevékenységekkel azonosítják, Howkins (2001) szerint a kreatív gazdaság körébe az alábbi 12 ágazat tartozik: 1. Reklámtevékenység, marketing; 2. Építészet; 3. Művészet; 4. Kézművesipar; 5. Formatervezés, dizájn; 6. Divat; 7. Filmkészítés; 8. Zeneipar; 9. Újságkiadás; 10. Könyvkiadás; 11. Kutatás és fejlesztés; 12. Szoftverfejlesztés.

A kreatív gazdaságot, mint versenyképes gazdasági húzóágazatot elsőként Európában, Nagy Britanniában ismerték fel. Olyannyira, hogy minisztériumi szintre emelték és stratégiai célként fogalmazták meg a kreatív gazdasági ágazatok támogatását és fejlesztését. 2015-ben a brit *Department for Culture Media and sport* jelentése alapján kreatív (azaz kiemelten támogatandó) ágazatnak minősítették az alábbi kilenc szektort:

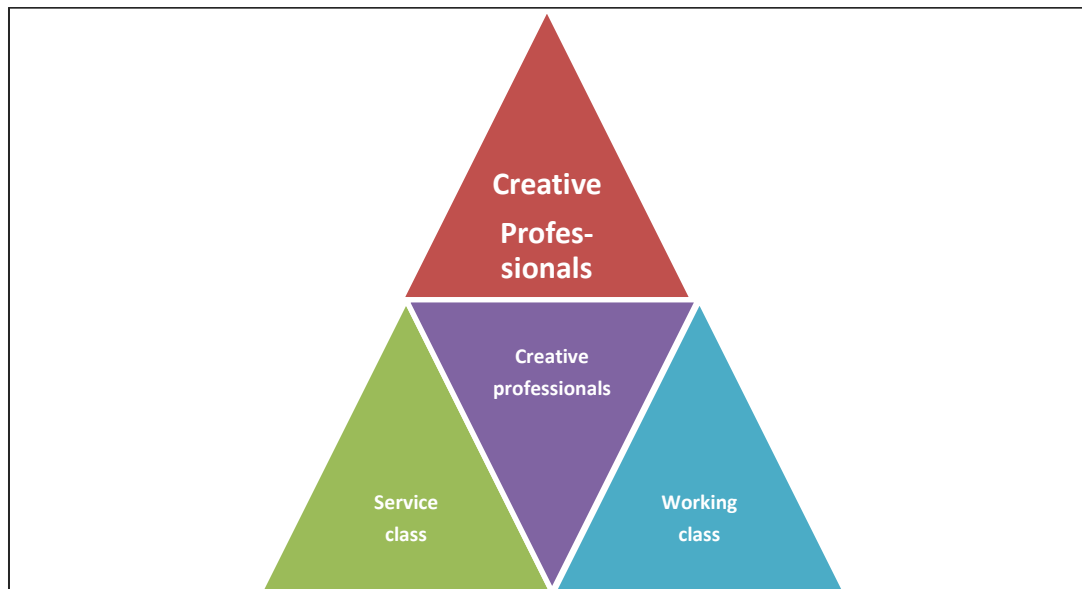
1. Reklámozás, marketing
2. Építészet
3. Kézműipar
4. Formatervezés (dizájn, grafikus munkák)
5. Film, tv, video, rádió, fotózás
6. IT, szoftverkészítés, számítógépes szolgáltatások
7. Kiadás (könyv, lemez)
8. Múzeumok, galériák, könyvtárak
9. Zene, vizuális művészeti tevékenységek

3. A kreatív osztály elmélete és kritikái

A kreatív osztály (*creative class*) elnevezést elsőként Richard Florida használta, aki 2002-ben publikálta az azóta világhírűvé vált könyvét, melynek címe „*The rise of the creative class*” (2002), vagyis „A kreatív osztály felemelkedése”. Ebben a könyvében Florida az amerikai gazdasági folyamatokat alapul véve kijelenti: a kreatív gazdaságban az értékteremtés jellemzően már nem gépeken történik, és nem az alapvetően munkaerő igényes ágazatok, hanem azok a tudás intenzív ágazatok kerülnek előtérbe, amelyekben egyáltalán nem mindegy, hogy kik (értsd: milyen tudású emberek) végzik az adott munkakört. Florida alaptétele, hogy napjaink (amerikai) gazdasága már kreatív gazdasági folyamatokon alapul. A kreatív gazdaság alapvetően a tudásalapú társadalom bázisán létrejövő új gazdasági és társadalmi struktúra, amelynek hajtóereje ma már nem a természeti erőforrások, hanem a tudás intenzív munka, az információ. Tulajdonképpen ebből táplálkozik a kreativitás és az innováció, és végső soron a kultúra is. Florida ebben a művében nem is a kreatív tevékenységekre koncentrálna, hanem azokkal a társadalmi csoportokkal foglalkozik, akik a kreatív gazdaság részesei (előállítói, fogyasztói), vagyis a kreatív osztály tagjaival. Florida szerint Amerikában a kreatív osztály 38 millió embert jelent, a foglalkoztatottaknak pedig 30%-át teszik ki.

Florida elméletében az amerikai társadalmat, és köztük a kreatív osztályt sem tartja egységesnek. Bár a kreatív gazdasági ágazatokban már az amerikai munkavállalók 30%-a dolgozik, Florida szerint nem mindenki tekinthető kreatívnek. Kreatívnek Florida szerint azok tekinthetőek, akik olyan munkát végeznek, amely során egyrészt önálló döntéseket hoznak, új értéket teremtenek és képesek arra, hogy összetett problémákat átlássanak és megoldjanak. Ennek értelmében a kreatív gazdaságban dolgozók közül a „topon” azok helyezkednek el, akiket Florida kreatív szakembereknek („*Creative Professionals*”) hív. Ők olyan területeken dolgoznak, amelyek komplex gondolkodást, önálló problémamegoldást kívánnak és új értéket hoznak létre. Ezeken a kreatív területeken dolgoznak a designerek, az építészek, a médiszakemberek, az írók, a zenészek, az orvosok és az ügyvédek is. A kreatív gazdaságban dolgozók másik, alacsonyabb szintjén azok helyezkednek el, akik a kreatív ágazatok szolgáltató szektorából (eladók, vendéglátó-, szórakoztatóiparban dolgozók stb.) vagy éppen a munkások rétegéből kerülnek ki (lásd: 2. ábra).

2. ábra: A kreatív osztály tagozódása Florida modelljében

Forrás: saját szerkesztés

Florida továbbá azt is állította, hogy a modern tudástársadalomban a kreatív munkaerőt fogják követni a munkahelyek. Vagyis a gazdaság, és kiemelten a kreatív gazdaság oda fog települni, ahol rendelkezésére áll a megfelelően képzett és megfelelő tudással rendelkező kreatív munkaerő. Ennek az elméletnek némiképp ellentmondanak azok az elnéptelenedő amerikai régiók, ahonnan a képzettebb és mobilabb munkaerő elvándorol azokba a régiókba, ahol megfelelő munkahelyek vannak.

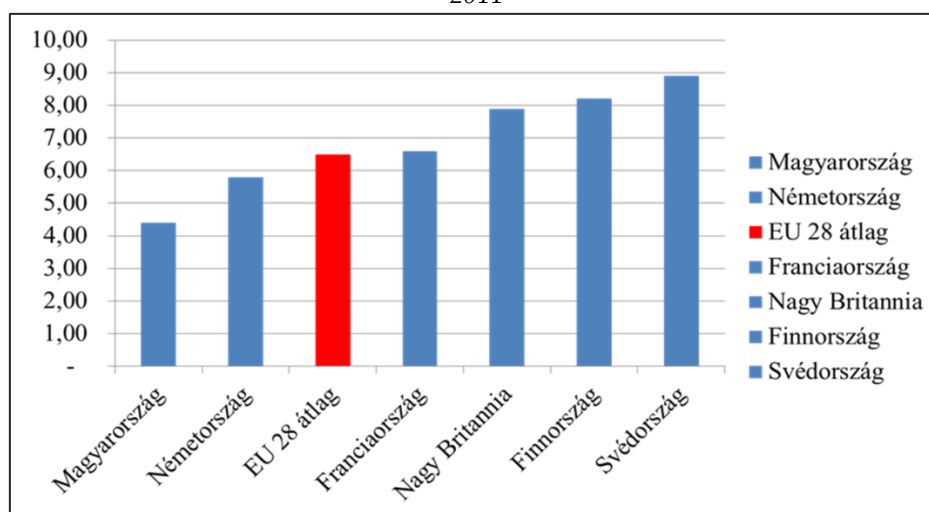
Florida kreatív osztály elmélete hatalmas visszhangot váltott ki a tudományos életben, de a várospolitikák is hamar beépítették fejlesztési stratégiáikba. A városok (kiemelten a nagyvárosok) gazdasági fellendülését és prosperitását sokan a kreatív és a hozzá szorosan kapcsolódó kulturális gazdaság és kreatív osztály erőteljes jelenlétével azonosították. Florida modellje alapján úgy tűnhetett, hogy a városok versenyképessége egyedül a kreatív gazdaságon alapszik, és csak azok a nagyvárosok maradnak versenyben, amelyek képesek a kreatív gazdaság és kreatív osztály számára kedvező környezetet biztosítani.

Ugyanakkor hamar megjelentek az elmélettel kapcsolatos kritikák is (Czirfusz, 2013). A kreatív osztály elméletét a kritikák egy része túl általánosnak ítélte, úgy vélték, ami az amerikai városokra és az amerikai társadalmi folyamatokra igaz lehet, az akár az európai, akár a tengerentúli világ nagyvárosaiban már nem érvényes modell. Más kritikák tagadták, hogy a városok gazdasági és társadalmi fejlődését csak a kreatív és a kulturális tőke képes biztosítani, az ún. materiális javak (pl. a fizikai környezet, infrastrukturális ellátottság stb.) továbbra is kiemelt fontosságúak. Több kutató társadalmi szempontból kritizálta Florida elméletét, szerintük a kreatív osztály elmélet elitista és kirekesztő, hiszen ahogy Rogers közgazdász-pszichológus fogalmaz, annak ellenére, hogy a gazdaságnak szüksége van a kreativitásra, a kreativitás csak kevesek kiváltsága – a vezetőké, a tervezőké és a kutatóké –, míg a

többség életéből szinte teljesen hiányzik az eredeti alkotás lehetősége (Rogers, 2004). A kritikusai szerint kreatív munkát nemcsak a vezető beosztásban lévő magasan képzettek (és magas jövedelemmel is rendelkezők) végezhetnek, hanem akár egy szakmunka is bírhat kreatív tartalommal. Sőt, egyes kutatók szerint a gazdasági átalakulás éppen hogy nem a kreatív és a kulturális gazdaság növekedésének az irányba hat, hanem egyfajta újraiparosodás is megfigyelhető a világ egyes régióiban, például Közép-Európában (Barta – Lux, 2008; Lux, 2017).

A fentiekből kiderült, hogy komoly szakmai diskurzus zajlik máig arról, hogy egyáltalán mit, kiket, mely foglalkozási, iskolai végzettséggel és/vagy képzettséggel bíró csoportokat tartunk a kreatív osztály tagjainak, egyáltalán hogyan lehet őket meghatározni, milyen jellemzők alapján. A kreatív gazdaság, a kreatív osztály modelljét és elméletét sok kritika érte és éri, azonban azt senki nem vitatja, hogy a kreatív és közte a kulturális ágazatok egyre jelentősebb szerepet játszanak a nemzetgazdaságok vagy akár az Európai Unió GDP-jében és a foglalkoztatottságban is. Az Eurostat adatai alapján az Európai Unió GDP-jéhez a kreatív gazdaság 6,8%-kal járul hozzá, és már az uniós foglalkoztatottak 6,5%-ka ebben a szektorban dolgozik, miközben már a kreatív gazdaság a munkahelyek 9%-át koncentrálja. A különböző fejlettségű európai tagállamok között azonban vannak különbségek. Míg Németországban 7%, Franciaországban 6,3%, Olaszországban 6,2%, Spanyolország 5,6%, Magyarországon még csak 3,7%-kal járul hozzá a GDP-hez a kreatív szektor. Ugyanígy nagy különbségek vannak a foglalkoztatottak arányában is. Ha az Európai Unió összes foglalkoztatottját nézzük, akkor az összes kreatív ágazatban foglalkoztatott 72%-át négy ország (Németország, Olaszország, Spanyolország, Franciaország) adja. Az alábbi ábra jól mutatja az EU tagországokban foglalkoztatott kreatívok eltéréseit. Jól látszik, hogy Magyarországon a szektorban foglalkoztatottak aránya csak közel a fele az EU28 átlagához képest (lásd: 3. ábra).

3. ábra: A kreatív gazdaságban foglalkoztatottak aránya néhány Európai Uniói országban az EU28 átlagában, 2011

Forrás: Promoting Cultural and creative sectors for growth and jobs in the EU

A kreatív gazdaság és kreatív osztály további fontos jellemzője az erőteljes nagyváros térségi koncentrációja. A kreatív ágazatok megtelepedésére leginkább a nagyvárosi környezet ideális. Ennek okai között említhetők: a globális hálózatokhoz való erőteljes kapcsolódás, a fejlett infrastruktúra, a magasan és speciálisan képzett munkaerő, a tudástőke, kapcsolati tőkekoncentráció, a magas szintű szolgáltatások, a jelentős fogyasztóképes kereslet megléte és még sok más tényező is. Éppen ezért a városok és a városrégiók a kreatív gazdaság erőterei, innovációs csomópontjai.

Az európai nagyvárosokban végzett nemzetközi felmérés eredménye szerint azok az európai városok, amelyekben erőteljesebben jelen van a kreatív gazdaság és a kreatív osztály, egyértelműen versenyképesebbek. A „kreatív” városokban az uniós átlagot 19%-kal meghaladó az egy főre jutó munkahelyek száma. A kreatív városok demográfiai összetétele is kedvezőbb. A kutatás kimutatta, hogy az átlagnál 8%-kal magasabb a fiatal felnőttek, vagyis a 20-34 éves korosztály aránya. A kreatív ágazatokban foglalkoztatottak magasabb aránya ezekben a városokban vélhetően összefügg azzal is, hogy egyben magasan képzettek is. A diplomával rendelkezők aránya ugyanis az európai városok átlagát 15%-kal haladja meg (Hospers, 2003). A következő fejezet a kreatív gazdaság és a kreatív osztály hazai sajátosságait elemzi.

4. Magyarországi sajátosságok

A kreatív gazdaság iránti tudományos érdeklődés Magyarországon az angolszász területhez képest megkésetten jelentkezett, ahogy a kreatív (és közte kulturális) ágazatok megjelenése is időbeli megkésettséget mutatott a fejlett nyugat-európai országokhoz képest. 1990 után a piacgazdaság kiépülése, a korábbi gazdasági struktúrák lassú leépülése, majd a magyar gazdaság fokozatos modernizációja és integrálódása a globális folyamatokba nálunk is megteremtette a kreatív és közte a kulturális gazdaság alapjait. A kreatív és kulturális gazdaság iránti tudományos érdeklődést hazánkban Enyedi György 2002-es publikációja alapozta meg. Tanulmányában kiemeli, hogy a kulturális és kreatív termékek és szolgáltatások a világgazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatává váltak a poszt-fordista gazdaságban, és egyben a városi gazdaság legversenyképesebb részeként kell tekinteni őket (Enyedi, 2002: 19). Enyedi ebben a munkájában kimutatja, hogy mind a kreatív, mind a kulturális gazdaság erősen helyfüggő, ami azt jelenti, hogy nem tud „akárhol” működni, jellemzően csak a nagyvárosokban.

Kovács Zoltán és munkatársai a magyar kreatív gazdaság területi jellemzőit vizsgálták meg 2011-es tanulmányukban. Megállapították, hogy a nemzetközi folyamatokhoz hasonlóan az ország kreatív cégeinek 33%-a, az ország egyetlen, millió főt meghaladó metropoliszában, Budapesten működik, és ezek foglalkoztatják a kreatív munkaerő legnagyobb részét, 44,9%-át. Budapesten képződik továbbá a kreatív vállalkozások árbevételeinek több mint a fele: 52,9% (Kovács, et al. 2011; Keresnyei – Egedy, 2015).

A kreatív gazdaság témája nem csupán a tudományos diskurzusok, hanem hamarosan a stratégiai dokumentumok egyik központi témája lett. A kreatív

tevékenységet végző vállalkozások egyre erőteljesebb szerepének és fontosságának hangsúlyozása a városi gazdaság versenyképességében több fejlesztési dokumentumban is előkerül. Budapest 2015-2021 közötti időszakra szóló Gazdaságélénkítési és Munkahelyteremtési Stratégiájában megfogalmazott négy hosszú távú stratégiai célkitűzés egyike így szól: *„Budapest élhetőségével és lendületével vonzza a kreatív és innovatív embereket, így válva az ötletek városává”*. A stratégia kiemelt célként kezeli, hogy Budapesten olyan vállalkozásbarát környezetet („magas minőségű humán és (köz)szolgáltatásokkal, a környezet minőségével és fejlett tömegközlekedéssel”) vonzó életteret biztosítson, ahol a kreatív cégek növekedni tudnak. Ugyancsak ebben a dokumentumban olvasható, hogy kiemelten fontos a nemzetközi hírű egyetemek szerepe a kreatív és innovatív munkaerő képzésében, illetve a külföldi fiatalok idecsábításában (Budapest Gazdaságélénkítési és Munkahelyteremtési Stratégiája, 2015).

Ha azonban a reálfolyamatokat és a statisztikai adatokat vizsgáljuk meg és állítjuk szemben a stratégia célkitűzéseivel, azt láthatjuk, hogy a társadalmi és a demográfiai folyamatok nem kedveznek a kreatív gazdaság fejlődésének. Magyarország lakónépessége 1980 óta folyamatosan csökkent: 2010-ben már nem érte el a 10 millió főt. 2017-ben már csak 9 778 371 lakosa volt. A Magyarország lakónépesség-számában bekövetkezett folyamatos csökkenés több tényező együttes eredménye. A csökkenő magyar népességszámnak egyik lényeges meghatározó oka az alacsony termékenységi ráta. Ez utóbbi mellett azonban az utóbbi években felerősödő elvándorlás szintén a népességszám csökkenését erősítő tényező.

A KSH vonatkozó adatai alapján 2011-ben az országból elvándoroltak száma 7318 fő volt, 2015-ben már 31385 főre növekedett, vagyis több mint háromszorosára nőtt az elvándorlók száma. Komoly probléma, hogy a fiatal és képzetesebb (az innovatívabb és kreatív munkát is elvégezni képes) aktív korú népességet érinti leginkább az elvándorlás, és közülük csak a fele gondolja azt, hogy haza is fog térni (Mikrocenzus, 2016).

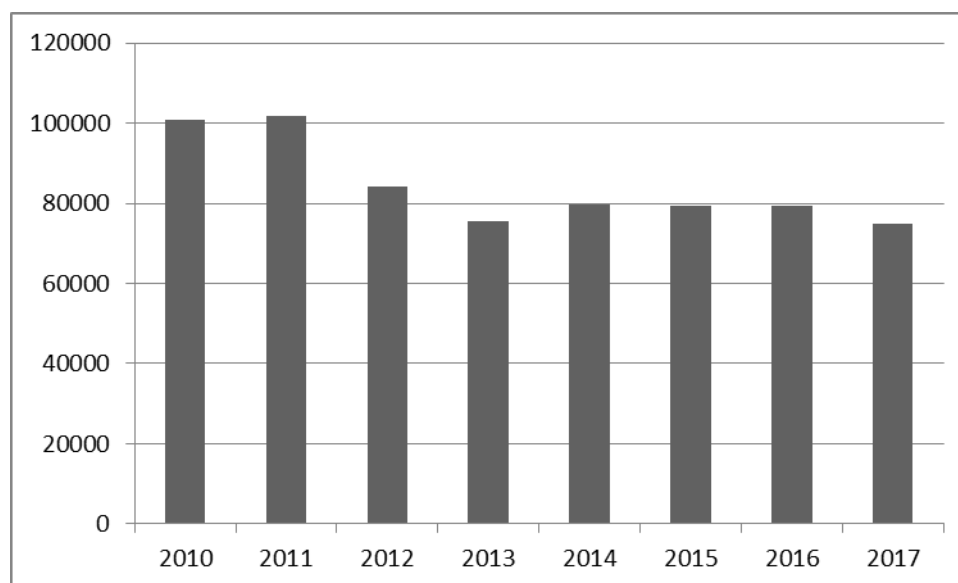
Az előzőekben már említésre került, hogy a magas szintű oktatás szerepe nélkülözhetetlen a kreatív munkaerő megteremtésében, és ebben a „feladatban” a nemzetközi szinten is versenyképes felsőoktatási intézmények kulcsfontosságú szerepet látnak el. Az utolsó két népszámlálás között eltelt időszakban javultak a magyar lakosság képzettségi mutatói. Az is világos, hogy az ország diplomásainak több mint fele a városokban és főképpen a nagyvárosokban és a fővárosban koncentrálódik (1. táblázat).

1. táblázat: A népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása a két népszámlálás időpontja között (%)

	2001			2011		
	<i>alap</i>	<i>közép</i>	<i>Felső</i>	<i>alap</i>	<i>közép</i>	<i>felső</i>
Főváros	25,03	43,05	19,09	17,01	46,41	28,88
Megyeszékhely	26,30	44,42	13,90	20,40	49,43	20,47
Többi megyei jogú város	31,53	43,84	7,83	25,89	48,22	12,74
Községek, nagyközségek	35,79	33,84	4,10	31,65	44,33	7,91
Ország összesen	30,69	39,47	9,85	25,03	47,02	15,54

Bár az ország lakosságának képzettségi viszonyai javultak, az egyetemi és a főiskolára jelentkező hallgatók létszámában az utóbbi években, sőt évtizedben folyamatos volt a csökkenés. Ennek okai között említhető az államilag finanszírozott képzések és az államilag támogatott hallgatói létszámokban történt drasztikus csökkenés. Míg 2010-ben az egyetemre és főiskolákra jelentkezők száma elérte a 100 000-et, számuk 2017-re 80 ezer alá csökkent. Budapest súlya a felsőfokú intézmények számában és a képzések kínálatában egyértelmű (a felsőfokú intézmények közel fele Budapesten található). Ugyanakkor az ország felsőfokú intézményekkel való területi lefedettsége jónak mondható, az intézmények kapacitása elég az országos igények kielégítésére. A csökkenés további oka a már több ízben is említett elvándorlás problematikája. Fontos kiemelni a nemzetközi versenyhelyzet fokozódását, amivel a felsőfokú intézményeknek egyre inkább számolniuk kell. Ma már egy magyar egyetem nemcsak a többi hazai intézménnyel, hanem globális szinten kell hogy versenyezzen a hallgatóiért (Lásd: 4. ábra)

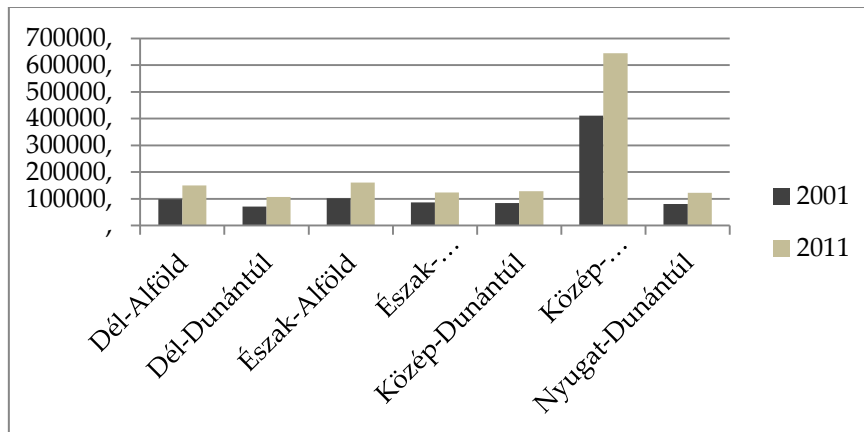
4. ábra: Az egyetemre és főiskolákra jelentkezők számának alakulása 2010 és 2017 között (fő)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A csökkenő hallgatói létszám mellett kiemelten fontos megemlíteni az ország diplomásainak a területi koncentrálódásának erősödését is. Miközben 2011-ben az ország területének mindössze 7,4%-án, Közép-Magyarországon, a népesség 30%-a élt, az egyetemi, főiskolai, egyéb oklevéllel rendelkezőknek már a 45%-a (közel a fele) itt koncentrálódik, ami kiemelkedő mértékű és ráadásul erősödő koncentrációt jelent a humán erőforrások eloszlásában (Schuchmann P., 2018).

5. ábra: Egyetemi, főiskolai, egyéb oklevéllel rendelkező 25 éves és idősebb népesség száma, 2011

Forrás: Schuchmann P. (2017)

5. Összegzés

A kreatív gazdaság és az azt működtető kreatív osztály általános és hazai jellemzőit bemutató tanulmány összefoglaló megállapításai a következők:

1. A kreatív gazdasági ágazatok egyre fontosabb szerepet töltenek be az Európai Unió gazdasági versenyképességében. Egyre növekszik a kreatív gazdasági ágazatokban foglalkoztatottak száma, de még mindig nagy eltérések vannak Európa fejlett és kevésbé fejlett országai között.
2. Megállapítható, hogy a kreatív gazdasági ágazatok és a kreatív osztály is erőteljesen városfüggő, azaz jelenlétük a nagyvárosokban sokkal inkább jellemző, vagyis erőteljes a nagyvárosi koncentrációjuk.
3. Magyarországon a kreatív gazdaság megkésettlen jelentkezett, ám a globális gazdasági hatásokra, ma már az egyik legdinamikusabban fejlődő ágazattá vált. Annak ellenére, hogy a lemaradás az EU-átlaghoz képest még jelentős a kreatív ágazatokban foglalkoztatottak arányában.
4. A kreatív munkaerő (aminek lehatárolása nem könnyű) térbeli koncentrációja – hasonlóan a nemzetközi példákhoz – erőteljesen nagyvárosi. A diplomások 40 %-a a budapesti nagyváros térségben koncentrálódik, miközben a kreatív munkahelyek jelentős része is itt található.
5. A hazai kreatív gazdaság fejlődését – bár fontosságát a szakpolitikák és a gazdaságfejlesztési politikák már felismerték – , gátolják a reálfolyamatok (a magasan képzett és fiatalabb munkaképes korú népesség elvándorlása),

valamint a felsőoktatás nehézségei (csökkenő hallgatói létszám). Ezek nehezítik az ágazat kibontakozását és felzárkózásunkat a fejlett nyugat-európai országokhoz.

Felhasznált szakirodalom

- Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon In: *Tér és Társadalom* 22. évf. 2008/4., 1-20.
- Budapest Gazdaságélénkítési és Munkahelyteremtési Stratégiája, 2015-2021, Tematikus Fejlesztési Programok, Budapest, 2015. június
- Czirfusz M. (2013): Bevezetés: A kreatív város. In: Jelinek Csaba et al. (szerk.): Kritikai városkutató. Budapest: L'Harmattan. 263-271.
- Csikszentmihályi M. (1997): Flow – Az áramlat – A tökéletes élmény pszichológiája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. In: *Földrajzi Értesítő* 2002. LI. évf. 1-2. füzet, 19-29.
- Florida, R. L. (2002): *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life.* New York: Basic Books.
- Guilford, J. P. (1950): Creativity. *American Psychologist*, Vol. 5., 9., 444-454.
- Hospers, G. J. (2003): The creative cities in Europe. Urban competitiveness in the knowledge economy. In: *Intereconomics*, volume 38, Issue 5; 260-269.
- Howkins, John (2001): *The creative economy. How people make money from ideas.* London: The Penguin Press, 116.
- Keresnyei K. – Egedy T. (2015): Adalékok a kreatív gazdaság elméletéhez. In: *Földrajzi Közlemények* 139. 1.; 30-42.
- Kovács Z. – Egedy T. – Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 25 (1): 42-62.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában.* Pécs: Dialóg Campus.
- Mikrocenzus 2016.10. Nemzetközi vándorlás, Központi Statisztikai Hivatal, 2018 https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_10.pdf
- Rogers, C. (1954): Toward a theory of creativity. *ETC. A review of general semantics*, 11, 249-260.
- Schuchmann P. (2018): Regionális folyamatok változása. Budapest és várostérsége nemzetközi és országos szerepének alakulása In: Fata I. et al. (szerk.): *Regionális folyamatok a változó világban és Magyarországon.* Tanulmánykötet Enyedi György professzor emlékére. Budapest: Tomori Pál Főiskola (Tudományos Mozaik 14. kötet), 21-31.

A MAGYARORSZÁGI EGÉSZSÉGTURIZMUS VIZSGÁLATA EGY XXII. KERÜLETI IDŐSEK KÖRÉBEN VÉGZETT KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS ALAPJÁN

DR. ZSARNÓCZKY Martin

(főiskolai docens; Kodolányi János Egyetem, Fenntartható Gazdaság Intézet, Turizmus Tanszék)

Az Európai Unióban napjaink egyik legfontosabb társadalmi változása a népesség elöregedése, mint meghatározó demográfiai jelenség. Az idősek alkotta gazdasági szegmens bővülő és speciális igényekkel rendelkező új szegmest jelent többféle gazdasági és szociális terület számára. Bár az európai tagállamok kormányai egyre sűrűbben emelik a nyugdíjkorhatárt, ezzel más irányú hatásokat is generálnak a társadalomban. Magától értetődően így egyre több nagy tapasztalatú időskorú lesz jelen a versengő munkaerőpiacon, akik a további ledolgozott éveik számából még nagyobb jövedelemben és/vagy nyugdíjban fognak részesülni. A növekvő számú 50 év feletti és nyugdíjas korú potenciális turistaként lehet jelen a turizmusban is. A kutatások alapján az idősek turisztikai piaca érzékenyen reagál az árviszonyokra. Az idősturizmus turisztikai termékeit várhatóan a fajlagos turisztikai költség csökkenése, az ár- és minőség-érzékenység fogja jellemezni, és a növekvő kínálat hatására tudatosabbá válnak a fogyasztók. Az idős generáció tagjai nem szeretnék kontinensek között utazgatni, egyrészt mivel jelentős részük már korábban részt vett hasonló, más kontinenst érintő utazásban, illetve a bizalom első számú prioritásukká vált. Európa helyben van számukra és sokszínűsége, történelmi és kulturális öröksége, valamint élménykínálata fellendülést hozhat a turizmusban az idősek ilyen típusú kereslete által. A turisztikai marketing szakemberek számára nagy kihívást jelentenek az idős turisták digitalizációra nyitott csoportjai, mivel számukra nehezen eladhatók az eddig bevált „szponzorált” útikönyvek, amelyek tele vannak a „mit és hol kell megnézni” forgatókönyvekkel. Jelen kutatásban egy lokálisan érintett idős csoport turisztikai szokásait vizsgáljuk, amelynek eredményei alapján szélesebb kép nyerhető a trendekről és tendenciáról.

Kulcsszavak: idősturizmus, szeniorturizmus, turisztikai fogyasztás, generációs trendek

1. Bevezetés

A turizmus modernkori történetében a kötelező szabadidő törvényi előírása és a szabadság munkajogi intézményének elterjedése pozitív lendületet adott a turizmus fejlődésének. Korábban a felső társadalmi rétegek kiránduló vágya és az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek ilyen irányú státuszszimbólum-vágya kényszerítette ki a turizmus iparaggá való átalakulását. A modernkori folyamatokkal párhuzamosan a társadalom széles rétegei számára együtt járt a szabadon eltölthető idő, a cselekvés szabadságának gyakorlata és az ezzel járó pozitív érzelmi állapot átélése. Napjainkban a fogyasztói társadalom számára a szabadidő élvezete egyben az anyagi javak élvezetét is jelenti, így a szabadidős cselekvés élményorientált időtöltéssé alakult át. A turizmus WTO által elfogadott definíciója alapján az összes olyan szabadidős tevékenység turisztikainak mondható, amelyet az ilyen típusú szolgáltatást igénybe vevő a lakóhelyén kívül végez. A turisztikai tevékenység a

desztináció vagy a vendégfogadó terület szempontjából viszont úgy értelmezhető, hogy ha a látogató legalább egy éjszakát eltölt a választott helyszínen, akkor turistának számít, ha nem tölt el egyet, akkor kiránduló. Abban az esetben, ha csak átutazik a helyszínen, akkor tranzitutasnak számít. A turisták számára a rendelkezésre álló szabadidő és a szabadon elkölthető jövedelem az alapja annak a turisztikai keresletnek, ami utazási döntéseikben főbb szerepet játszik. Az egyéni turista az utazási döntéseikor saját motivációi alapján választja ki a számára legmegfelelőbb utazási opciót. A turisztikai fogyasztás során további alapfeltétel a szabadon elkölthető jövedelemtöbblet megléte, amely utalhat a személy vagy környezete gazdasági potenciáljának szerepére.

Az Európai Unióban a turizmus folyamataiból jól prosperáló térségekben a külföldi és a belföldi turizmus egyaránt jól működik. Az olyan fejlett európai tagállamokban, mint Franciaország, Olaszország vagy Spanyolország, bevételük legalább akkora részét meg tudják termelni a belföldi turizmusukból, mint az oda látogató külföldiek bevételeiből (Eurostat 2016). Ezekben az országokban a statisztikák szerint a turisták egyik legnagyobb csoportja az 50 év felettek demográfiai csoportja. Újkori jelenség, hogy a tömegturizmus iparában az üzleti alapú „haszonmaximálás” mind a kínálat, mind a kereslet számára elvárássá vált. A fogyasztói elvárásoknak megfelelő turisztikai élményszerzésben a biztonság, a kiszámíthatóság csak egy kontrollált és megfelelően biztonságos környezetben teremthető meg a legnagyobb hatékonysággal. Ezt a folyamatot felismerve indultak el az ezredforduló körül az olyan típusú turisztikai fejlesztések, mint például a tematikus szabadidőparkok, üdülőfalvak vagy a luxus-óceánjárók páratlanul ötletgazdag „álom”világa. A turisztikai piac szereplői számára nagyon fontos a kockázatot egy kockázatmentes környezet biztosításával minimalizálni, mert a kockázatkerülés mellett a biztonság kulcsfontosságú vált. Biztonság nélkül a tömeges turizmus nem értelmezhető (Zsarnóczky 2016). Önmagában viszont a biztonságos turizmus nem jelenti sem az utazási idő, sem az utazási távolság korlátozását.

2. Anyag és módszer

A turizmus területe nagyon sokszínű kutatási célokkal és adatokkal rendelkezik. Mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom sokféle megközelítésben foglalkozik a kereslet és a kínálat viszonyával. Ugyanakkor a digitalizáció pozitív hatására egyre nagyobb igényné vált a személyre szabott szolgáltatások megjelenése. A generációs vizsgálatok abban segítik a kutatókat, hogy a vizsgálatok alapján jobban megérthessék az egyes demográfiai csoportok és a különféle csoportokon belüli sajátosságok kapcsolatrendszerét. Jelen kutatási munka egy helyileg jól körülhatárolható demográfiai csoport turisztikai szokásait vizsgálja. A kutatás során szakemberek és a szakirodalom segítségével vizsgáltuk meg az alábbi területeket: demográfia, az idősek gazdasági jelentősége és az idősek turisztikai szokásai. A kutatás során egy Google kérdőív segítségével kérdőíves kutatási elemzés készült a Tomori Pál Főiskola szervezésével létrejött

Szeniorakadémia tagjain keresztül a XXII. kerületi idősök fogyasztói preferenciáit illetően. A felmérés eredményeképpen meghatároztuk a helyi idősök gazdasági szerepének súlyát és turisztikai tevékenységeik preferenciáit. Bár az idősök turizmusa ma még csupán egy tipizált turisztikai szegmensnek tekinthető, de ezen belül is új tendenciák és speciális sajátosságok várhatók a közeli jövőben.

3. Az idősök gazdasági hatásai a fogyasztásban

A demográfiai népesség-előrejelzések és a konkrét kutatások alapján megállapítható, hogy bár az emberiség népességszáma rohamosan növekszik, regionálisan viszont az elöregedés folyamatai tapasztalhatók (OECD 2014). A demográfiai kutatások részleteit vizsgálva megállapítható, hogy dinamikus növekedési ütemen belül, az európai népességben számszerűen több az idős (50 év feletti), a nemeket tekintve egyre több a nő, és a prosperáló gazdaságok fejlettebbé válásával a társadalmon belüli idősödő idősök aránya még jobban növekszik (European Commission 2015). Ennek a felismerésnek a hatására a gazdasági döntéshozók elkezdtek az újabb fogyasztói szegmensekhez igazítani kínálatukat. Korábban a termékfejlesztő döntéshozók nem szántak komoly szerepet a nyugdíjas társadalmi csoportok igényeire kiterjedő szolgáltatásoknak (Zsarnoczky 2017), marketingszempontjaik szerint inkább a 16-50 év közötti korosztályt helyezték minden más fogyasztói csoport elé (Kotler 2012). Az 50 év feletti korosztály döntő többsége stabil jövedelemmel és a nyugdíjkorhatár elérése után megfelelő mennyiségű elkölthető jövedelemmel rendelkezik. Az idősök csoportjai vásárlóerejüket tekintve nem egy nagy homogén csoport, és nem csak a nyugdíjból vagy más juttatásból élő nyugdíjas korúak alkotják, tehát megállapítható, hogy az idősök különböző fogyasztási potenciállal rendelkeznek (Zsarnoczky 2017). Más aspektusból pedig különbözhetnek az idősök életkor tekintetében, akár évtizedes különbségek is lehetnek közöttük, ami által tovább lehet differenciálni akár „fiatalabb” idősökre és „öregebb” idősökre. Egy ilyen típusú állandó bevétellel rendelkező fogyasztói szegmens szinte minden területre hatással lehet a gazdasági folyamatokban. Az idősök gazdasági szegmense általánosan úgy jellemezhető, hogy abba beletartozik a teljes 50 év feletti felnőtt népesség összes gazdasági aktivitása és az ahhoz tartozó termékek, szolgáltatások és egyéb szükségletek kielégítése, amelyek költséssel párosulnak (Zsarnoczky 2016).

Az idősök gazdasága tekinthető egy „niche” szegmensnek mind gazdasági értelemben véve, mind a turizmus fogyasztói választása szempontjából. Azonban az idősök egyéni fogyasztói szokásai és preferenciái különbözhetnek egymástól. A fogyasztói szokás vagy a fogyasztói preferencia pedig nem egyenlő a tényleges választással. A fogyasztó tényleges döntésének meghozatalakor több tényezőt kalkulálva dönthet a vásárlás bekövetkeztekor. A szerzett tapasztalatainak, a kulturális szokásainak megfelelően, a saját belső értékrendjéhez igazodóan veszi figyelembe a számára hasznos tulajdonságokkal rendelkező javak, a pénzjövödelme és az árak nagyságát. Összességében véve ez egy komplex döntési folyamatnak

tekinthető. A rendelkezésre álló pénzjövedelmének nagysága, valamint a termékek vagy szolgáltatások árai korlátozzák a választási lehetőségeket. Így a fogyasztás szempontjából az elkölthető jövedelem egy olyan korlátozott kereslettel egyenlő, amely megegyezik a fizetőképes vásárló (kereslet), avagy a fizetőképes szükséglet fogalmával. A turizmusban való részvétel egyik feltétele a rendelkezésre álló, szabadon elkölthető jövedelem (Kaspar 1991), amely fizetőképes keresletként jelenik meg. A turizmus fogyasztói csoportjait az erre a célra elkölthető jövedelem nagysága mellett több más dolog is befolyásolhatja. Például a mai idősödő csoportok egyfajta divatos trendként elkezdtek felismerni az elmúlt évtizedekben az egészséges életmód fontosságát. A trend hatásainak megfelelően, az idős generáció aktív tagjai rendszeresen végeznek fizikai testmozgást, és olyan típusú aktivitást, amely minimum a szellemi frissességet garantálja. Az előremutató kutatások szerint ezt a generációt nagyfokú empátiás viszonyulás fogja jellemezni a jövőben és törekedni fognak saját testi-lelki-szellemi harmóniájuk kialakítására.

Az idős gazdaság fogyasztói szokásainak elemzése nem tekinthető könnyű feladatnak. Az idős gazdaság fogyasztói nem alkotnak egy egységes fogyasztói csoportot. Ezek a fogyasztói csoportok a generációs különbségek okán nem rendelkeznek egységes motivációkkal, és másként reagálnak olyan hatásokra, amelyek a vásárlás előtt vagy éppen a vásárlás során érhetik őket. Az idős gazdaság fogyasztói szükségleteinek precíz kielégítéséhez elengedhetetlen a fogyasztói magatartás pontos megértése. Kotler (2012) „Marketingmenedzsment” című könyvében részletesen tárgyalja a fogyasztást befolyásoló tényezők szerepét és a marketing céljának nevezi a célpiacon fogyasztói igények és szükségletek kielégítését.

Az idős fogyasztók motivációi alapjaiban megegyeznek az emberi viselkedésben szerepet játszó általános motivációkkal. A motiváció pszichológiája szerint az emberi magatartás okában kutatni kell a tudatosságot, a látható motívumokat (Hofmeister 2003), de a kutatásban szükséges figyelembe venni a láthatatlan speciális tényezőket is. Az idős gazdaság piacaira specializálódott marketingszakemberek folyamatos kihívásokkal találják szemben magukat. Más aspektusból nézve, olyan élettapasztalatokból származó adottságbéli különbség létezik az időseknél, a már megélt életkorból fakadóan egy úgynevezett nosztalgia faktor (Zsarnoczky 2016), ami más generációk számára egy hasonló környezetben nehezen értelmezhető. Az idősek ezen okból következően nagyon komplex motivációs tényezőkkel rendelkeznek. Érdekes kutatási eredmény (Zsarnoczky 2017), hogy a társadalmi motivációkat illetően több a hasonlóság, mivel nagy szerepet szánnak a barátok és ismerősök meglátogatásának és szeretnek a természet közelében lenni. Természetesen egyéb fogyasztási döntéseikben nagy szerepet játszik a pillanatnyi élethelyzetük és lehetőségeik is.

4. Eredmények

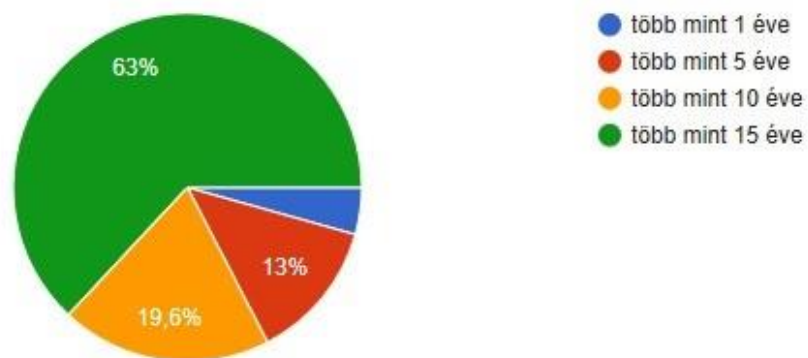
A jelen kutatásban szereplő eredmények 2018 tavaszán kerültek felvételre. A kérdőíves vizsgálathoz Google Form által szerkesztett kérdőív került elkészítésre 32

kérdéssel. A mintavételhez a Tomori Pál Főiskola szervezésével létrejött Szeniorakadémia hallgatóit kérdeztük meg (1. ábra). A válaszadók létszáma 50 fő volt, amelyből a hölgyek aránya 58%-ot, míg az urak aránya 42%-ot képviselt. Az eredmények a kérdőívek kis darabszáma miatt nem tekinthetők reprezentatívnak, de tükröznek bizonyos helyi hasonlóságokat. A XXII. kerületi válaszadók életkori megoszlása a 2. ábrán látható.

1. ábra: A válaszadók helyi kötődése

3. Mióta lakik jelenlegi lakóhelyén, a XXII. kerületben?

46 válasz

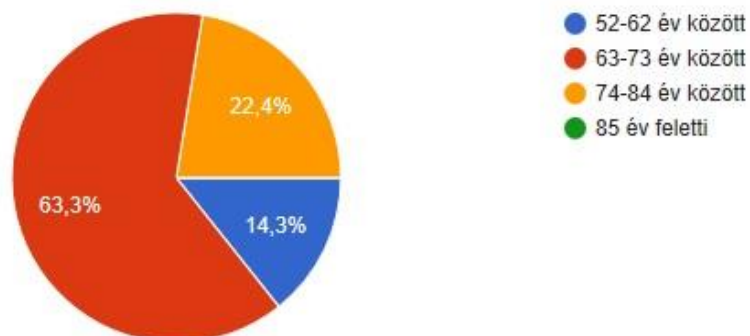

Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

2. ábra: A XXII. kerületi válaszadók életkori megoszlása

Mennyi idős Ön?

49 válasz

Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

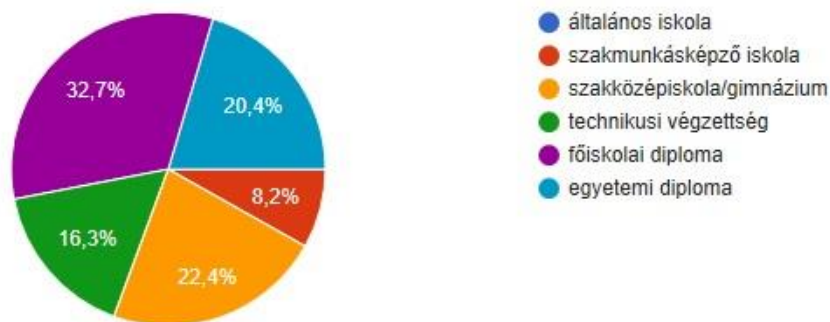
A 3. ábrán látható a válaszadók iskolai végzettség szerinti bontása. Ezt vizsgálva jól látható, hogy a válaszadók között kiegyensúlyozottan szerepelnek az eltérő oktatási szintek, így a vizsgálatban ezáltal általánosítható eredmények kaphatók. Az iskolai végzettség mellett a saját jogú nyugellátás formájára is tettünk

fel kérdést. A válaszadók 100%-a öregségi nyugdíjjal rendelkezik, és nemleges válaszok érkeztek a rokkantsági és a baleseti rokkantsági formák igénybevételére.

3. ábra: A XXII. kerületi válaszadók iskolai végzettségének megoszlása

Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

49 válasz

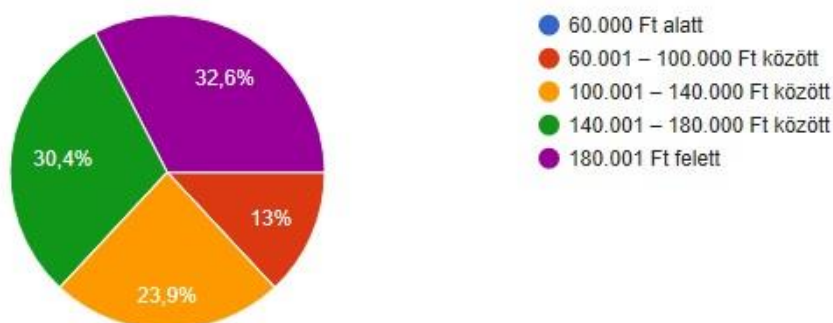
Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

A turisztikai szolgáltatások megvásárlására fordított költségek forrása, a teljes jövedelmen belül, a szabadon elkölthető jövedelem. Az idős generáció tagjainak jövedelme a turisztikai keresletet meghatározó gazdasági tényező. A nyugdíj vagy egyéb nyugdíjszerű bevétel olyan fix összegű jövedelem, amelyben az idős generáció tagjai részesülnek. Amennyiben ez a jövedelem magasabb szintű összeg, úgy nagyobb turisztikai költséget tesz lehetővé. Ez azonban nem egyértelműen jelent több utazást, viszont lehet belőle kalkulálni egy adott időszakra való költséget. A mintavétel során kifejezetten a nyugdíjból vagy más juttatásból élő, de „nyugdíjas életvitelszerű” alanyokat kérdeztük meg. Ennek eredménye a 4. ábrán látható.

4. ábra: A válaszadók nyugdíjellátásának nagysága

Mennyi a nyugellátás nagysága?

46 válasz

Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

Az 5. ábra egy szófelhő, amelyben kifejtős válaszok érkeztek az utazási motivációkat és a tapasztalt hazai turisztikai kínálatot jellemezvén. A kapott válaszok egyfajta értékmérőként szolgálhatnak a piaci szereplőknek. A válaszok jól megfogalmazhatják azokat az elvárásokat is, amely a kereslet részéről további motivációs irányokat mutatnak. Az 5. ábra alatt további kifejtős kérdések és az arra adott válaszok találhatóak. Ebben a részben gyűjtöttük össze a turisztikai tevékenységhez köthető legtöbbször említett pozitív és negatív tartalmakat, valamint az összefoglaló általános megállapításokat.

5. ábra: Utazási motiváció és a hazai kínálat szófelhője

Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

Kérdés: Kérjük, soroljon fel három dolgot, ami a hazai turisztikai lehetőségekről eszébe jut!

- + Gyönyörű tájak, fantasztikus lehetőségek, fesztiválok, borvidékek, **gyógyfürdők**, sokszínűség, **fitnessz**, természetjárás, **wellness**, romantika.
- Drágaság, MÁV, közepes szolgáltatások, lepusztult, turistautak elzárva, rossz minőségű szálláshelyek, lehúzás, nincs mindenhol SZÉP kártya, Budapesthez képest rosszabb minden, nem jár sehova.

Általános megállapítások

- a megkérdezettek többsége elsődlegesen a párjával, másodlagosan a családjával szeret turistáskodni,
- a megkérdezettek közel 73%-a barát, rokon vagy ismerős által; 59%-a személyes tapasztalatai okán és közel 20%-a a magazinokból tájékozódik a turisztikai lehetőségekről,
- a megkérdezettek körében az 5, a 10 és a 14 napos utazási formák a legkedveltebbek,

- a megkérdezettek 98%-a éttermet, 51%-a boltot és 48%-a cukrászda szolgáltatásait veszi igénybe az egyes turisztikai desztinációkban,
- A megkérdezettek kedvenc TOP 3 turisztikai időtöltései: séta, túrázás, úszás.

Általános megállapítások az egészséggel kapcsolatosan

- a megkérdezettek havonta kb. 10.000 és 20.000 forint közötti összeget fordítanak egészségük fenntartására,
- a megkérdezettek a turizmusban akár napi 10.000 forint költségét is fordítanak az egészségük javítására,
- a megkérdezettek az egészségük javítása érdekében az alábbi célhelyeket választják:
  - Mátra és Bükk,
  - Balaton,
  - Hajdúszoboszló,
  - Hévíz,
  - Tisza-tó.

6. ábra: A XXII. kerületi idősek kedvenc hazai desztinációi

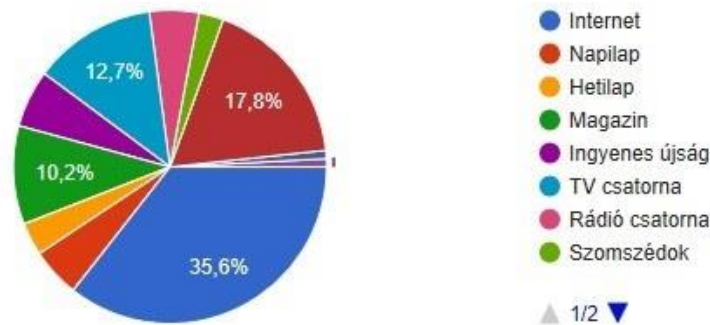
Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

Az egyik legizgalmasabb vizsgálati kérdés az idősek választási preferenciáinak kialakításában szerepet játszó kommunikációs csatornákra vonatkozott. Több, az ezzel a konkrét témával foglalkozó korábbi kutatásban (Zsarnóczky 2017) eredményként felszínre került, hogy az idősek előszeretettel vitatják meg turisztikai lehetőségeiket szomszédjaikkal, valamint ismerőseikkel, ami alapján meghozzák végső döntésüket. A XXII. kerületi idősek ezzel szemben inkább támaszkodnak az internet, a napilapok és a TV-csatornák által kínált lehetőségekre (7. ábra).

7. ábra: A XXII. kerületi idős emberek preferált kommunikációs csatornái

Melyik kommunikációs csatornán keresztül tájékozódik a hazai turisztikai lehetőségekről?

48 válasz

Forrás: Saját kérdőív eredményei. Google Form.

A kérdőívek további összefüggéseit vizsgálva megállapíthatóvá váltak még az alábbiak:

- a XXII. kerületi idős emberek kialakult egészségturisztikai szokásokkal rendelkeznek
- a XXII. kerületi idős turisták szeretik az idejüket utazással eltölteni,
- a megkérdezettek az idős emberek turisztikai piacán aktívan részt vesznek és erre a tevékenységre szívesen áldoznak anyagi forrásokat,
- a megkérdezett idős turisták a turisztikai desztinációkban legjobban kedvelik a sétát, a túrázást és az úszást,
- a XXII. kerületi idős turisták szívesen járnak egészségturisztikai helyszínekre, ahol gyógyfürdőket, wellness szolgáltatásokat és masszázst vehetnek igénybe egészségük javítása érdekében.

5. Következtetések

Az idős gazdaság szerepe egyre növekszik az Európai Unióban. Az európai idős generáció tagjait az 50 év felett demográfia csoportok alkotják. Az idős emberek ezekben a demográfiai csoportokban különbözőek, és akár további generációs sajátosságok is lehetnek közöttük. A sikeres idős kor megéléséhez több megfelelő faktornak kell együttesen teljesülni, amiben a környezetváltozásnak és az egészséggel kapcsolatos turisztikai szolgáltatásoknak is komoly pozitív szerepük van. Az idős emberek turisztikai szolgáltatások iránti fogékonysága komoly keresleti tényező lehet mind a hazai, mind a nemzetközi turizmus piacán. Az idős emberek szabadon eltölthető idő és a szabadidő között minőségi különbséget tudnak tenni. A szabadidő eltöltésekor, amely lehet akár teljes mértékben turisztikai célú szabadidő, több rövidebb időtartamú utazást preferálnak. A turizmus várható trendjei alapján az idős emberek jövőbeni viselkedésére, motivációjára vonatkozóan

megfogalmazható, hogy növekszik az egészségtudatosság, nő az igény a szabadidő aktív eltöltésére, az idősödéssel megnő a természeti környezet, mint turisztikai motiváció és vonzerő jelentősége. Az idős generáció tagjai számára fontos a jó ár, a turisztikai termék ár-érték aránya, és ezáltal egyre felkészültebbek, igényesebbek a termékválasztásban.

Felhasznált szakirodalom

- European Commission (2015): Regional Policy, Projects. Megjelenés: 2015. 07. 15. Letöltés dátuma: 2018. 12. 28. http://ec.regionaleuropa.eu/_policy/en/projects/finland/the-living-lab-on-wellbeing-services-and-technology-enables-independent-living-for-elderly-people
- Eurostat (2016) Tourism Statistics of Top Destinations http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Tourism_statistics_-_top_destinations Letöltés dátuma: 2018. 12. 12.
- Hofmeister Tóth Ágnes (2003): Fogyasztói magatartás. Budapest: Aula, 311-322.
- Kaspar Claude (1991): Die Fremdenverkehrslehre im Grundriss. Bern, Stuttgart: Verlag Paul Haupt, 176.
- Kotler Philip (2012): Marketingmenedzsment. Budapest: Akadémiai Kiadó, 89-114.
- OECD (2014): Demographic change. <http://www.oecd.org/cfe/leed/demographicchange.htm> Letöltés dátuma: 2019. 01. 02.
- UNWTO (2014): Global Report on Adventure Tourism. Letöltés dátuma: 2019. 01. 02. <https://skift.com/wp-content/uploads/2014/11/unwto-global-report-on-adventure-tourism.pdf>
- Zsarnoczky Martin (2016): [Silver tourism](#). In: Horská, Elena; Kapsdorferová, Zuzana; Hallová, Marcela, (szerk.) The Agri-Food Value Chain: Challenges for Natural Resources Management and Society: International Scientific Days. Conference proceedings, Nitra, Slovak University of Agriculture, 556-563.
- Zsarnoczky Martin (2017): Developing Senior Tourism in the Europe. Pannon Management Review 6: (3-4) 201-214.

IV. ABSTRACTS

MULTIPLICATED PRESENCE REPRODUCTION OF ART WORKS IN THE TIME OF PLANNED ECONOMY

DR. Szilvia CSANÁDI-BOGNÁR

(Assistant Professor, Tomori Pál College)

The essay explores the role of the reproduction of art works through their respective regulations in the time of planned economy in Hungary. It examines the theoretical purpose of visual propaganda and postulates if there is a connection between the Marxian idea of originality and the official state support of reproductions. While the initial realistic expectations of the fifties had turned to classical-figurative requirements, by the end of the sixties the goal was to standardize the popular taste. In this respect, reproductions not only represent the original art works, but also emphasize the whole classical canon against modernity, and thus sanctifying the consensual taste. Although the organized distribution of reproductions defines the original and the copied art works as economical products, it does not count with the mechanism of artistic production as well as with the possibility that the culture of copies can lead to the dissolution of classical-figurative tendencies during the 60's.

Keywords: reproduction, originality, fifties and sixties, cultural politics, form tendencies

IS CREATIVITY MANAGEABLE?

DR. Zoltán DOMBORÓCZKY

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

Behind creativity, there is always some kind of ability to substantiate, which can create a product or an idea with real value of novelty. At the same time, a question arises - considering the psychological features of creative people - how creative people can integrate into different organizations, and how these organizations can accept them? The purpose of this publication is to draw attention to these differences and, where possible, to highlight the possibilities and methods of dealing with tension arising from their differences.

Keywords: concept and levels of creativity; features of creative people; organizational expectations; organizational culture, creativity management

CREATIVE INDUSTRY AND CITY DEVELOPMENT IN DUNAÚJVÁROS

Gergő GAJZÁGÓ

(Assistant Lecturer, Széchenyi István University)

The creative industry and the cultural economy are becoming increasingly important actors in modern economies. As a result, they take an even more important role in the development of the cities as these are the spaces and the hubs of both the creative industry and the cultural economy. In this paper, we look into the case of a Hungarian middle-sized city called Dunaújváros. As a first step, it is explored how the creative industry in Dunaújváros has evolved, and, in a second, how it can help the overall development of the city, or how Dunaújváros can use these new elements of the economy.

Keywords: Dunaújváros, city development, creative industry, cultural economy

CHANGING REGIONS – INTERNATIONAL COOPERATION

GYULAFFY Béláné Dr. Mária BERÉNYI

(College Professor, Tomori Pal College)

The world economy is a globalized entity in every period in which economic and social progresses are integrated, while opposing pairs of development, i.e. developed and less developed areas, emerge. Regions can be established through colonization and treaty. Colonization is a long-term relationship between the colony and the parent state, showing significant differences in development, which can be analyzed by SWOT analysis. The same process can be evaluated in the case of treaty zones as well given that the economic, social and financial situation of the innovative center countries and the peripheral areas in the modern period differ in profound ways. The study attempts to address these issues.

Keywords: colonisation, treaty zones, regionalisation, SWOT analysis, dependency theory

THE RELATIONSHIP BETWEEN URBAN DEVELOPMENT AND THE HOUSING MARKET IN SOPRON

László HARNOS

(PhD Candidate, University of Sopron)

The market experience suggests that home buyers will consider more factors related to urban development when choosing a property, but housing market

considerations are hardly reflected in settlement development documents. The aim of the research was to find out how urban development decisions affect the housing market. Over the last few years, a significant population has moved to Sopron due to employment in Austria. Due to internal migration, the town's housing turnover has started to grow again from 2012 onwards, following a downturn at the beginning of the economic crisis, which enabled a more detailed analysis of the local real estate market. The empirical results show that factors related to urban development are taken into consideration by Sopron customers with less weight when choosing a property than in other settlements of the country, and the role of these factors in their decision-making is also different from part to part of the town.

Keywords: housing market, urban development, internal migration

DIE AUSWIRKUNGEN DER DIGITALISIERUNG AUF DIE RECHNUNGS- UND BESTEUERUNGSSYSTEME

DR. Mihály HEGEDŰS

(Hochschullehrer; Tomori Pál Hochschule)

Die Digitalisierung ist die 4. industrielle Revolution, die unsere Umwelt in bedeutendem Ausmaß beeinflusst, die Umgebung um uns herum verändert, vereinfacht und Zeit für die Rechnungs- und Steuerungsarbeit, sowie für die Kommunikation zwischen Rechnungsdienstleistungserbringern und ihren Auftraggebern spart. Durch die Digitalisierung wird die Methode der Steuerbuchhaltung und der Wirtschaftsprüfung verändert.

Das Rechnungswesen ist logisch, eine „mathematische Wissenschaft“, die sich aus gut algorithmisierbaren Prozessen zusammensetzt. Die optische Zeichenerkennungstechnologie ist in der Lage, eingehende Dokumente mit Hilfe artifizieller Intelligenz ohne menschliches Eingreifen zu digitalisieren, sodass die meisten Daten nicht mehr manuell im Abrechnungs- oder Buchhaltungsprogramm erfasst werden müssen. Ein Großteil der Eingabedaten wird in der kommenden Zeit in die Datenbank aufgenommen, um die Entwicklung von Kontrollen zu ermöglichen. Eine der wichtigsten Vorteile von standardisierten Arbeitsprozessen ist die Reduzierung von Fehlern. Die einzelnen Kontroll- und Analysevorgänge können automatisiert werden, was die Arbeitseffizienz erhöht und die Verwaltung reduziert. Im globalisierten Rechnungswesen bietet die Übersetzung verschiedener Buchhaltungssysteme über die Steuerkonformität hinaus die Möglichkeit, mehr Zeit für Steuerberatung, lösungsorientiertes, kreatives und gemeinsames Denken zu haben.

Schlüsselwörter: Digitalisierung, Rechnungssysteme, Generationsunterschiede, artifizielle Intelligenz

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TAX SYSTEMS IN THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Krisztina HOLMÁR

(College Associate Professor, Tomori Pál College)

The main goal of my study is to provide an overview of the main features, similarities and differences among the tax systems of the CEE countries after the financial and economic crisis, thereby assessing the effectiveness of the tax systems and taxes introduced. I would like to answer the following questions: What crisis management strategies were used by the countries in the region? What is the competitive position of Hungary in comparing the burden of labor? What effects has the introduction of proportional personal income tax systems got on the Central and Eastern European countries? What positive and negative records are included by the Hungarian tax policy? What changes are to be expected in the future in the tax system of Hungary?

Keywords: the tax systems of the Central and Eastern European Countries, proportional tax, progressive tax, value added tax, personal income tax, corporate income tax

FINE ART ON THE WEB. ART BLOGS AND VIDEO CHANNELS IN HUNGARY

DR. KISSNÉ DR. BUDAI Rita

(College Professor, Tomori Pál Főiskola)

Information on fine arts (art history knowledge, data of different artistic events, art criticism, etc.) can be accessed through a range of new media over the last decades. Traditional tools such as art magazines and exhibition catalogs continue to exist, but they are also increasingly available (in a somewhat modified form) on online surfaces. The lecture focuses on new genres that can mediate valuable cultural content and, at the same time, exploit the unique potential of new forms of communication. In addition to the thematic art history blogs, the pages related to exhibitions, to artists, and to the art trade are also discussed. . Furthermore, it is worth examining the advantages and disadvantages of these interfaces, the people who are operating them, the index number of their views, and in which direction this genre may develop.

Keywords: fine arts, internet, Hungary, blog, video-channel

FROM CULTURAL HOMELESSNESS TO CULTURAL AWARENESS: CREATIVE INDUSTRIES AS ENGINES OF COOPERATION BETWEEN BOSNIA-HERZEGOVINA AND ITS DIASPORA

DR. Laura KROMJÁK

(Assistant Professor; Tomori Pál College)

Most recently diaspora has been redefined as a creative energy of economic performance. This means that a diaspora's benefit does not need to be its homeland's loss, and vice versa. This new understanding of connectivity has been integral to Bosnia and Herzegovina which experienced an exodus of its populations during the 1990s Balkan Wars. Therefore, a cooperation between BiH and its diaspora based on a vision of knowledge-based economy has gained a momentum in Bosnian policy-making processes.

As a first step, it is explored that many younger Bosnian-Herzegovinians in diaspora have experienced a sense of cultural homelessness, and thus manifesting different narratives of their own culture globally. Based on data from Bosnian-Herzegovinian communities in St. Louis and New York, examples of creative industry are examined in terms of translocalism and restorative Yugonostalgia.

In a second step, it is demonstrated that from the perspective of the distribution of knowledge, diaspora tourism as a specific formation of cultural tourism has been central to nurturing creativity and innovation between BiH and diaspora. Diaspora tourism is scrutinized not only as an authentic cultural exchange between locals and visitors, but also as a motivator for the cultural service sector based on knowledge transfer and a flow of cultural capital.

Keywords: diaspora, knowledge transfer, translocalism, restorative Yugonostalgia, diaspora tourism

HIGH SCHOOL DEVELOPMENT IN KALOCSA – THE SUCCESS STORY OF THE JESUIT ORDER IN A SMALL HUNGARIAN TOWN (1860-1920)

DR. Andor LAKATOS

(College Professor, Tomori Pál College – Archives Leader, Archdiocesan Archives Kalocsa)

In 1860, the Jesuits took over the leadership of the High School in Kalocsa, and the quiet little institution began a spectacular development considering that one and a half decades later it was ranked among the best high schools in the country. How did a classical grammar school work? How did Jesuits manage their school? What was behind the successes? We are looking for answers to these questions, recalling the life of an elite school in Hungary, in the 19th century.

Keywords: educational history, pedagogy, Jesuits, Kalocsa, church school

**BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE WATERSHED OF
HISTORIES AND CULTURES:
HERITAGE AND THE SHAPING OF MODERN STATE BASED ON
EUROPEAN VALUES, EU ACCESSION AND VIGOROUS
BILATERAL RELATIONS WITH HUNGARY**

Tomislav LEKO

*(Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Bosnia and Herzegovina
Embassy of Bosnia and Herzegovina to Hungary)*

This article gives an overview of the history of Bosnia and Herzegovina during the Middle Ages, after the breakdown of the Ottoman Empire and then its alteration to the Western (Christian) world from 1878 onwards. It also examines facts on the country's comprehensive and complex historical and social legacy. Furthermore, it provides a contemporary look at Bosnia and Herzegovina after the dissolution of SFR Yugoslavia and the subsequent Dayton architecture of the country. Finally, it negotiates the EU as a driver for necessary economic and political reforms in the country by revealing both the shift towards good-neighborly cooperation and the importance of good and robust relations with Hungary for the country's EU aspiration and hoped welfare.

Keywords: Historical Insight; Yugoslav State Dissolution and Formation of Bosnia and Herzegovina, Dayton Peace Accord, EU Accession

**ANALYSIS OF HUNGARIAN COMPANIES OWNED
BY LOCAL GOVERNMENT
WITH BANKRUPTCY PREDICTION MODELS**

Petronella MOLNÁR

(PhD Student, Szent István University)

The treatise analyzes local government companies using bankruptcy prediction models which stopped their operation in 2011, 2012 or 2013. At the end of the study, we provide an answer to that how much the bankruptcy models could predict the probability of bankruptcy occurrence. In the course of the research, there were enterprises whose liquidity and property indicators did not justify the bankruptcy, but their profitability had continuously been deteriorating, which led to the occurrence of their bankruptcy.

Keywords: public utility corporations, bankruptcy forecasting models, liquidity, capital strength

COMPARATIVE ANALYSIS OF PUBLIC UTILITY AND MARKET-BASED CORPORATES

Petronella MOLNÁR – DR. Szilárd HEGEDŰS

(PhD Student, Szent István University – Assistant Professor, Budapest Business School)

Corporations owned by local governments manage public funds and public properties, are responsible for the performance of public functions, so they are expected to operate profitably and continuously. The focus of the research was on the liquidity, capital strength and profitability of market-based corporations and companies owned by local government. In our study, we reject the hypothesis that companies owned by local government worked worse than market-based businesses.

Keywords: corporations owned by local government, market-based corporations, liquidity, capital strength, profitability

TOURISM POTENTIALS OF POLTAVA REGION AS A CONDITION FOR CULTURAL DEVELOPMENT

DR. Ihor RUDENKO – Sophia RUDENKO

(PhD in Philosophy – Lecturer; Poltava Oil and Gas College of PoltNTU, Ukraine)

Each region has significant tourist resources, the uniqueness and essential attractiveness of which create the preconditions for the formation of an interregional tourist product. The variety of natural, climatic, resource and historical conditions that contribute to the formation of a tourist product, have become the basis for the creation of new recreational areas of tourist destination. For centuries, in the Poltava region, a kind of folk art was created in such varieties as pottery, art embroidery, artistic woodworking, weaving and carpet weaving, decorative painting, braiding, etc. In the oblast, a large number of museums - state and public ("folk"). Development of tourism, which is manifested in its diverse nature and close factor interdependence practically with all spheres of life, allows us to use tourism as an effective tool for stimulating socio-economic growth on national and local levels.

Keywords: tourism, tourist infrastructure, regional labor market, recreational attractiveness of the Poltava region

CREATIVITY AS AN ECONOMIC RESOURCE

DR. Júlia SCHUCHMANN

(Geographer, Assistant Professor, Tomori Pal College)

The current study summarizes the most important elements of the presentation held at Tomori Pal College on November 20, 2018, at the Conference on Borderless Science organized on the occasion of the celebration of Hungarian Science. The aim of the present study is to analyse the most important European and Hungarian processes in the creative economy. In this context, the study presents the growing role of creativity both in the economic development, and in the competitiveness.

Keywords: creative economy, creative class-regional characteristics

BUILDING ORNAMENTATION SZENES-HOUSE

DR. Gyöngy SZALAY

(Director, Műveleti Terület Art Gallery)

Ornamentation on Budapest's public and private buildings represents the modernity of the turn of the century. Our greatest architects recognised the appropriateness of Hungarian folk architecture and ornamentation, and created a new and organic Hungarian architecture from this realization, in the purgatory of which the idea of historicism was eventually burned. The designer's imagination was freed, and a whole new generation of architects found amenable ways, while the rise of reductionism brought an end to their approach.

In addition to the iconic buildings of our architects, who have a great influence on the image of Budapest, little attention has been paid to the work of István Nagy Jr. in the history of science research. . The subject of my ornamentation research is the architect's masterwork, the unique and compelling Szenes-house.

Keywords: capital city, apartment building, Hungarian Art Nouveau, ornamentation, István Nagy Jr.

ANALYSIS OF HUNGARIAN HEALTH TOURISM BASED ON A QUESTIONNAIRE SURVEY AMONG THE ELDERLY IN THE XXII. DISTRICT

DR. Martin ZSARNÓCZKY

*(College Associate Professor, Kodolányi János University,
Institute for Sustainable Economy and Tourism)*

One of the most relevant social changes of the European Union these days is the aging of population as a determining demographic phenomenon. The economic segment made up of elderly people represents a new segment with expanding and special needs for various economic and social areas. Although the governments of European member states keep raising the retirement age, they are also generating other effects in society at the same time. Evidently, a larger number of experienced seniors will be present in the competing labor market, who will gain more income and/or pension because of the extra years they have worked. The growing number of elderly people over 50 years of age can be regarded as potential participants in tourism as well. Studies have shown that the elderly's market segment in tourism is very responsive to prices. The touristic products of elderly tourism will be determined by the decline of specific touristic expenditures and susceptibility to price and quality. Increasing supply will make for more aware consumers. Members of the older generation do not want to visit other continents, on the one hand, because a significant part of them have been involved in similar trips to other continents, and, on the other, because trust has become their priority. Europe is home to them and its diversity, its historical and cultural heritage, and its range of experiences can boost tourism in this type of demand from the elderly. The older tourists open to the digital world and the internet represent a great challenge for marketing specialists as they cannot easily promote sponsored guidebooks containing scenarios on what to see and where. The present study will examine the habits of locally well-defined groups of older people, which will, therefore, provide a wider picture on existing trends and tendencies.

Keywords: elderly tourism, senior tourism, tourism consumption, generation trends

ATTILA AND THE HUNS IN THE FILM INDUSTRY

Zoltán ZUGOR

(Expert in Visual Culture, Artist, Self-employed)

In our study, we present how the image of Attila and the Huns were depicted in movies from 1918 to the present. It is also explored what kind of tools, prejudices and stereotypes are used to create the image of the superior civilized Romans and the barbaric Huns in these movies. Furthermore, we aim to address how authentic and era-appropriate these films are, and to what extent the movie industry takes into account the results of history science. Finally, it is scrutinized if the means of the visualization, the scenery, the costumes have changed as a result of the researches, and how the movie industry is pushing its ideology on the viewers.

Keywords: cinema, historical film, visual culture, barbarians, Attila, Huns